Др. МИЛИВОЈЕ ПЕРОВИЋ

УСТАНАК НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1917

ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА СЕДМА

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД
„ВОЈНО ДЕЛО“
БЕОГРАД 1954

Др МИЛИВОЈЕ ПЕРОВИЋ

УСТАНАК
НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1917
ТОПЛИЧКИ УСТАНАК

Штампа Војно-штампарско предузеће — Београд, Таковска 34

Не иде ти Кулин капетане,
Нит ти иде нити ће ти доћи,
Нит се надај нити га погледај,
Храни сина па шаљи на војску,
Србија се умирит не може.

(Народна песма)

Рањен Мирко на Ђулици лежи,
крвљу својом на камен бележи:
„Ој Топлицо, колевко јунака,
Не дај да те гази олош свака“.

(Народна песма о партизанском комесару Мирку, који је погинуо на Великој Ђулици, највишем врху Јастрепца, лета 1942)

ПОСВЕТА

Студирајући дуго историју овог Устанка, од томова књига које су давно штампане у Паризу и Њујорку, преко пожутелих дењкова аустриских и бугарских архива, па до избледелих и већ распалих писама и цедуљица које су некада у шуми, на кундаку пушке, писале полуписмене комитске руке, а затим квасиле кише и пробијали куршуми у њиховим џеповима, и читајући и раније, повремено, документе о историји и прошлости овога краја, — три ствари су ми нарочито пале у очи и увек ми је била жеља да једну овакву књигу баш њима посветим.

Прво, узмите карту Србије и погледајте доле, на југу, онај угао између две Мораве, Западне и Јужне. У том углу, од масива Копаоника на северу па преко Кукавице на југу, живи особит српски сељак. Он живи између забачених брда у селима која су раштркана по гудурама и изгубљена по шумама. Долинама тих река пролазили су одвајкада каравански друмови, трговци и војске. И пожари. То су економски неразвијени крајеви, богу иза леђа, како се каже. Та земља, упролеће зелена, а ујесен златножута, често је бивала црна од паљевина. Опусти, те се по њој слободно вуци шетају, па опет нагло оживи, а вуци беже у дубоке планинске алуге. Дођите једном доле у долину Јужне Мораве и погледајте плавичасте низове планина унаоколо. Ћуте? Чини вам се. Оне веома гласно зову и показују шта треба радити ако мрски туђин ту наиђе. — Прво, дакле, тим планинама.

Затим, ономе њиховом сељаку што носи суро сукнено одело, лети иде бос, храни се projoм, чува овце, тачно зна који облак доноси кишу и на којој се плани-

ни појављује, неписмен је али му је машта неизмерна. Он не подиже кућу покрај пута као равничар него, напротив, бежи подаље од пута. И подиже је обично на ивици шуме, ту, на месту где му је већ неколико кућа изгорело. Тај сељак воли пушку, воли је више него ишта на свету, а његове грубе и жуљевите руке држе ту пушку скоро вештије него плуг. Гусле су његова песма и плач, књига и историја. Његове су њиве између шума, а ливаде обавијају голе врхове планина одакле се види на далеко. Многа се места око његовог села зову Хајдучки Кладенац, Комитски Гроб, Збег, Црна Чука, Стража или Граница. Свак у селу још одмалена зна брдо где треба истрчати кад буде узбуна, најдубље место у шуми где се може сакрити, шупљи дуб у коме се унутра пушка згодно може обесити, брег на коме се пале машале. Тај сељак обично роди сина па иде у рат да погине. Кад син поодрасте, долази нови, његов, рат, у који сада иде он. Зато су та села увек пуна црних марама. Но, ништа зато, нико не плаче и не жали, нико се и не чуди — тако то однекуда и мора да буде и бивало је од земана.

О том сељаку чувени војни стручњак за герилско ратовање, Ерхарт (Ehrhardt) каже, на самом почетку поглавља у коме говори о овоме Устанку, ово: „Окупаторске трупе су имале посла са опасним противником који је имао велике ратне способности. Врло искусне у свим облицима герилског ратовања, неумољиве и обузете страшном мржњом према освајачу, а заштићене љубављу и дивљењем највећег дела становништва, српске чете су још дуго времена биле стално узнемирење окупаторској управи. Уз њих је био ратоборни народ који је поштовао своје комите као јунаке. Затим им је помогло дугогодишње искуство, стечено у комитским борбама, а њихово пространо земљиште, богато гудурама, које су добро познавали, служило им је као заштита“.

И најзад, човеку и борцу као што је био Коста Војиновић. Архиве Устанка, суве и растргане, ратничке и сурове, бројеви убијених људи и попаљених села — ти суморни подаци, лепше него ма која књига описују лик и дело Косте Војиновића. Његово јунаштво није било младићка бујност и импулзивност, јунаштво из

очајања или разметања, нешто неочекивано или чак лудо, нешто што само за тренутак блесне и заслепи својим сјајем. Напротив, он је у своју борбу и јунаштво уносио толико свести, да баш тако треба и мора да буде, а та борба, увек поразна за непријатеља, била је толико природна и ненаметљива; он се скоро пуне две године борио, а, види се, ниједног момента није веровао да ће ту борбу преживети, чак изгледа да је био уверен и да је знао да та његова борба, иако ће једном неминовно бити завршена ослобођењем, ипак неће успети баш тада. Он је дубоко схватао суштину сваке борбе за ослобођење: мора се борити, и то је све. То што је било битно у његовој борби мислим да је сам он најбоље описао једним пасусом свога писма које је, априла 1917, упутио бугарском поручнику Генчову, команданту села Блажева: „Српски народ робовао је пет стотина година па је опет слободан постао, па још толико нека робује, ипак не може и не сме изгубити наду да ће ускоро бити слободан. И догод не постанемо слободни, дотле неће престати да буде људи који ће ићи по народу и опомињати га да је време да се сам ослободи као што су наши стари одили, па ако не буде Војиновића, биће других“. Дакле, ту је важна једино слобода! Све друго је споредно, а Војиновић понајвише. Аустриски генерални гувернер из Београда пише му писмо и нуди му, ако се преда: да му пусти породицу из интернације, да се са њим поступа као са српским официром а са његовим борцима као са српским војницима, да му се да сто хиљада круна итд., а он одговара: „Предаћу се само ако се усвоје сви моји услови које сам вам раније поставио!“ Који су то били услови, нажалост, није забележено. Иначе, Војиновић се жив не предаје. „За нашу слободу“, — пише он даље Генчову, — „проливају данас своју драгоцену крв Енглези, велика Русија, Французи, Талијани, Белгијанци, Португалци, Румуни, Јапанци, Американци — па ако буде дошло да мора да ове велике државе пропадну од Немачке, Аустрије, Турске и Бугарске, онда ни Србији не треба независност. Али, ни у том случају не би вам се Војиновић предао, већ би сам себи неку славну и достојну српског официра смрт саздао“.

У таквом једном времену његове тешке кораке кроз поробљену земљу која букти у пламену описују та давна акта на којима се, понегде, још виде трагови крви. И те су стопе остале дубоке, као у камену урезане. Војиновић се и не крије, он се уопште никада није крио, и то је био систем његовог четовања и ратовања. Записано је да су га на преко двадесет места опколили и то многоструко надмоћнији непријатељски одреди, па опет ништа; увек се пробијао из обруча. Како, — то бележе сами аустриски официри: „На једном се зачује: Јуриш! Ура! На ножеве!“ Његовим борбама се не зна броја, јер је то био један непрекидан пут под борбом и ватром, и дању и ноћу, зими и лети. То је било само прелажење са положаја на положај, пробијање кроз обруче и заседе, гоњење непријатеља или повлачење пред њим.

Но, ево, Устанак је малаксао, савладан. Најбољи другови су већ изгинули, слаби се предали, а остали се по Пећанчевом наређењу разишли из тих крајева куд који. Пуста и ледена зима тешко је притисла поробљену земљу. Снег је свуда попрскан крвљу, а мутни облаци, чији рубови висе са планина око Топлице, румене се од пожара. А Коста Војиновић иде и даље. Израњављен је, крвав, сам. Никога више око њега. Наоколо се чују само бугарске пушке и писка јадне српске нејачи. Окрвављеном руком Војиновић стеже пушку и разбија једну заседу, повлачи се пред другом, трећа бежи испред њега. Он се не предаје, не бежи у други крај, не тражи заклон нити се крије. У облачном небу за њега више нема наде, он зна да неће стићи даље од оних мутних брда пред собом, да никада више неће видети пролеће и сунце кад се ови облаци размакну, нити слободу. Па ипак Војиновић не спушта главу. Јер ту није ни важан један Војиновић. Да би своју мисију испунио до краја, он ту треба и да погине. Жив, био је народна узданица, мртав — страшна опомена непријатељу да увек мисли на то чију је земљу окупирао. Гроб ће вршити и даље мисију Војиновићевог живота — он ће расветљавати намучену душу народу и безсунчане дане његове. Бугари већ стижу. Рањени Војиновић мирно лежи над својом брзометком и чека. Затим пуца, убија их, задњи пут се бори. Но, последњи метак пажљиво чува за себе. И у тој задњој

борби надмудрио је непријатеља: оставио је цедуљу да га закопају баш ту где је погинуо. Бугари су му ту жељу испунили јер — нису разумели њен смисао. Тако је Војиновићев гроб остао у сред Топлице. На таквим местима стари народи су дизали огромне могиле од камена које се виде из далека и са свих страна.

Теби, земљо моја — српска Мораво, твојим четама које су увек „врло искусне у свим облицима герилског ратовања“, ... „неумољиве и обузете страшном мржњом према освајачу“, а „заштићене љубављу и дивљењем народа“, успомени Косте Војиновића и свих других твојих Војиновића које си увек рађала да гину за твоју слободу, теби, земљо моја рођена и вољена, неопевана и историјом неописана, теби о којој још нико није компоновао симфоније, гудурама твојим где никада није угаснула ватра слободе, човеку твоме који роди сина за будући рат, а сам одлази да погине у овоме рату, — посвећујем ову скромну књигу.

* * *

1

НЕКОЛИКО ГЕОГРАФСКИХ, ИСТОРИСКИХ И ДРУГИХ ПОДАТАКА О КРАЈУ ГДЕ ЈЕ УСТАНАК ИЗБИО

Југ Србије захвата централни брдовити и планински део Балканског Полуострва, пресечен по средини Јужном Моравом и траком поља уз њене обале, местимично ширим или ужим. На истоку је готово оивичен каменитим, безводним и скоро непроходним планинским венцем који се од југа, дуж бугарске границе, диже као зид и завршава се Сувом Планином; са југа планином Кукавицом, и брдима која се одатле дуж старе српско-турске границе продужавају према северозападу; и најзад, на западу Копаоником, а на северу Јастрепцом и долином Западне Мораве. Ниједна од њих, као ни брда између њих, није особито висока планина; све су беспутне, са стрмим и кратким долинама, без шума или са веома мало шуме, без много рудних богатстава.

Целом долином Јужне Мораве, све до места где се код Сталаћа састаје са Западном, са леве и десне стране утиче у њу неколико река које међу овим планинама стварају веће или мање котлине: Власина и Нишава са десне, а Јабланица и Топлица са леве стране.

Ови крајеви су одувек били пољопривредни, аграрно-сточарски, а једини јак индустриски центар који је у њима био израстао до задњега рата, био је Лесковац. Тај град се подигао захваљујући, углавном, конопљи која је одувек расла у долини Јужне Мораве и још од давнина била позната и чувена. Моравско подручје је у гајењу ове културе све до најновијег времена имало монопол за цео Балкан. На бази конопље се у Лесковцу још одавно развио ужарски занат, а

затим трговина ужаријом и конопљом па је тим путем Лесковац — трговачки град у време ослобођења од Турака, крајем XIX века прерастао у индустриски град.

Највећи град у тој области је Ниш, али се он као привредни центар оформио тек од недавно. Иначе, за своју бројност има вероватно да захвали томе што се налази на важној раскрсници међународних комуникација. Остали градови су мањи, новијег датума, оформљени или као административна средишта или као економски центри своје ближе околине.

Просечно узевши, данас овај крај није густо насељен; на целој овој територији (изузев Источне Србије где је такође било устаничких борби, али која овим подацима није обухваћена) живи близу два милиона људи. У Средњем веку, пак, ови су крајеви били прилично густо насељени, кад су по њима биле српске жупе, а особито у време интензивне рударске делатности која је цветала у рејону Копаоник — Горња Јабланица — Ново Брдо, и у време кад су овуда водили каравански друмови (Дубровачки друм: Дубровник — Нови Пазар — долина Топлице — Ниш — Софија — Цариград) на којима су биле караванске станице, трговачке колоније и градови.

Тај, у неку руку, привредни развој, познат нам је бар за ужи део, за Топлицу. Она је, према историским подацима, била у време Немањине владавине „пустиња над пустињама", како то примећује Никита Аноминат, крај обрастао густим и непроходним шумама, опустео у доба великих војевања и сељакања Средњег века, док је раније, у римско доба, овај крај био густо насељен колонијама римских ветерана. Још у XIV веку је Топлица била насељена и људи су у њој почели да се баве земљорадњом, воћарством и виноградарством. Путници у XVI и XVII веку истичу колико је Топлица предео богат воћем и цвећем, врло плодан житом, пашњацима и обиљем воде.

Етнички састав становништва је многострук, али се углавном може поделити на два дела којима је граница сама река Јужна Морава. На њеној левој обали, особито од планине Кукавице па на север све до Западне Мораве, живе досељеници из свих крајева Србије, Црне Горе и Херцеговине, људи већином сто-

чари, горштаци, бунтовни и борбени, великих традиција и прилично високе материјалне културе. На десној, пак, обали, особито у равницама и у самом пољу поред Мораве, живе староседеоци, равничари и земљорадници, сваки се од њих презива па очевом имену а шта је пре његовог оца било нико и не зна; густо су насељени, са мало земље, вечити печалбари, фаталисти, ћутљиви и тврди да поднесу све, а и кад треба да умру, онда да то буде без гласка. Тако су, углавном, груписани и дијалекти и говорна наречја: на левој обали Мораве оштар и звучан помешан екавски и ијекавски, а на десној мекани, онај са „гу“ и „га“. Слично је и са ношњом, обичајима и другим.

Историја ових крајева је штура и сиромашна, скоро заборављена и непозната; једва се може реконструисати из детаља и фрагмената који се налазе у старим летописима и забелешкама појединих путописаца. По нашем мишљењу, разлог томе је што овај крај, југ Србије, у својој целини, никада, ни пре Турака а нити под њима, није сачињавао једно јединствено политичко, административно или економско подручје него је увек био пролазна област, на границама зона и држава, култура, народа, па чак, у неку руку, и између Истока и Запада. Међутим, историја народа који је живео око Јужне Мораве, стешњен између две границе, бугарске и српско-турске, у котлини коју су заграђивале високе планине, отвореној уско према југу, а нешто шире према северу, ипак није празна него је само писана на други начин: многим траговима средњовековних српских жупа, ожиљцима кула и друмова, предањем и песмом, и неизмерном жудњом за слободом за коју никаква цена није скупа — тај народ је сам своја историја. И то заборављају и такво писање не умеју да читају они којима његова историја изгледа празна. Од куле Николе Скобаљића, преко Новога Брда које су Турци на превару заузели и разорили, и кула косовских јунака по Топлици, па све до Чегра крај Ниша и Ћеле-куле коју су Турци сазидали од српских глава, и до оне од земље у којој је 1942 погинуо на Јастрепцу Никодије Стојановић — многе је куле овај народ подизао и на њима се борио за своју слободу, куле од камена, земље и брвана, или од својих глава.

Дубочица (моравско поље око Лесковца) и Топлица почињу се помињати још у време Стевана Немање. Дубочицу је, према Стевану Првовенчаном, византиски цар Манојло 1159 у Нишу предао Немањи. Топлица, особито њен горњи део, изгледа да је чак била централна Немањина област јер је он ту, према Јиричеку, имао своју престоницу, а, према Никити Аноминату, ту је био и сам његов двор „од дрвета и камена“. У сваком случају, код Куршумлије су до данас очувана два манастира за које је утврђено да су Немањине задужбине. У време доцнијих Немањића постоје о овим двема српским покрајинама извесни подаци у хрисовуљама и манастирским летописима.

У XIV веку почињу из Азије да провањују на Балкан Турци, освајачки и војнички необично добро организован народ, у коме су веома строге и веома необичне верске догме створиле висок морал, док су социјална организација и економски односи унутар ње претстављали вишу форму од феудалне, коју су затицали на Балкану. Српске земље, час уједињене, а много чешће распарчане, па чак и у међусобним трвењима и сукобима, свака за себе и вођене самостално од својих кнежева и властела, одупирале су се више од једнога века непрекидним и све новијим таласима Турака који су ударили на њих.[1]

У последњој четвртини XIV века Турци су већ били господари великог дела Балканског Полуострва. Тада је свима почело да бива јасно да то нису само случајни намерници, пљачкаши и авантуристичке хорде, већ да се они задржавају и стално настањују на освојеним подручјима, па чак да ту и државу своју стварају. После Маричке битке 1371 године ово је било нарочито јасно. Отада су Турци све дубље продирали на запад, освајајући једну по једну феудалну државицу. Ниш је пао 1386 године и тиме је био отворен пут Турцима низ Мораву и уз Топлицу. Султан Мурат I заиста је пошао уз Топлицу према Косову али га је војска кнеза Лазара дочекала и потукла код Плочника

---

[1] Погрешно је, наиме, веровање да је средњовековна Србија изгубила своју слободу и била дефинитивно поробљена у један мах, после битке на Косову 1389. На југу Србије, у крајевима о којима је овде реч, то се десило тек 1454 године.

1387 године. Мурат је припремио нову велику војску и са југа поново стигао на Косово где се, 15 јуна 1389 године, одиграла позната косовска трагедија која је тако дубоко остала урезана у душу нашега народа. Познија легенда је све ове догађаје око Косова искитила, а народно предање створило имена косовских хероја, међу којима и топличке војводе: Југовиће из Прокупља, Топлицу Милана чија је кула била на брду изнад села Виче, и Косанчић Ивана чија је кула била у Косаници на месту које се и данас зове Иван-кула.

После косовске катастрофе, у овим крајевима владају као турски вазали кнегиња Милица, односно њен син Стеван. У једној кнегињиној повељи (тада већ монахиње Евгеније) из 1395 године Прокупље се први пут помиње и то као „град св. Прокопија".

Но, средњовековна Србија још није покорена, још се на многим местима грчевито и очајно воде мање и веће борбе за слободу и самосталност. У првој половини XV века историчари бележе да су се свуда по Србији прикупљале мале војске, да су великаши покушавали да учвршћују савезе, да су се на све стране грозничаво подизали нови градови и утврђене куле и обнављали стари и порушени. Колико је то био очајан напор види се из предања о зидању куле Николе Скобаљића у подножју планине Ку́кавице код села Вучја, које вели да се на градњи те куле сакупио сав околни народ и постројио се у ред, дуг више километара, те су тако људи ланчано један другоме додавали камен из руке све до куле, — радиле су чак и жене те је једна од њих „љуљала седамдесет и седморо деце у колевкама".

Око 1412 године упао је у ове области султан Муса и по византиском историчару Дуки одвео све младиће из ових крајева.

Године 1413 је султан Муса поново опустошио ове крајеве „порушивши Крушевац, Петрус, Сталаћ, Копријан (не зна се да ли је ово Прокупље, Балајнац — село 16 км с-и од Прокупља или Курвинград у теснацу Мораве између Ниша и Прокупља), Скопље и безброј хришћана уби, посече, покла и изгуби". И Константин Филозоф каже да је Муса, заузевши Копријан, сав народ „исекао".

Муса је погинуо исте, 1413 године, те је деспот Стеван тада ове крајеве добио натраг од Турака. Но, мирно стање није дуго трајало. 1426 године Турци су поново упали у деспотовину и опљачкали је са југа све до Крушевца. Следеће године је исто то учинио султан Мурат II који је заузео Ниш и безуспешно опседао Ново Брдо.

То су, свакако, биле најтеже године у историји овога народа. Робља је било толико да су турски војници мењали најлепше робиње за пар чизама, а човека за једну капу. Свуда су се вукли чопори босоногог и полуголог, претученог и окованог робља и сва тржишта робова била су препуна. Један историски податак каже да је у то време из српске деспотовине (вероватно највише из њенога јужног дела) било одведено као робље 200.000 душа.

У периоду 1443—1444 предузета је контраофанзива деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија (Сибињанин Јанка) против Турака. Тада су ове земље још једном биле ослобођене и присаједињене деспотовини јер је Хуњади на западу допро до Косова, док је једно крило њихове заједничке војске продрло дубоко уз Мораву. Сегединским миром ови крајеви су били опет присаједињени српској деспотовини. Хуњади је још једном, 1448, преко Топлице са својом војском излазио на Косово.

Међутим, судбоносни час, крај слободе и независности, приближавао се брзо и неминовно. Мехмед II, освајач Цариграда, у периоду 1454 — 1455 дефинитивно је ставио под турску власт и југ Србије. Ове последње борбе описао је Константин Јаничар. Према њему, кад је Мехмед пошао да осваја деспотовину, био је обавештен да се тамо налазе две војске, једна у Дубочици, а друга у Ситници. Ове војске су тражиле од деспота Ђурђа да им дође у помоћ јер „. . . пре него што ћемо дати наше жене и нашу децу пред нашим очима отимати и одводити међу поганике, волимо изгубити наше главе и с њима се бити“, — писали су они. Деспот им је одговорио: „Не могу тако брзо саставити војску, јер краљ Владислав сад није у Угарској, који би ми

хтео у том дати помоћ и зато оставите се за сада свега, па ако се турском цару предате, ја ћу вас божијом помоћу опет ослободити“.

Војска у Дубочици, која је између Новога Брда — једног од најважнијих турских циљева — и оне друге војске у Ситници, била прва на удару, није послушала деспота већ је храбро напала Турке код Бање (Сијаринска Бања у Срезу јабланичком?) у уторак 24 септембра 1454 године и тако их жестоко разбила да Константин Јаничар каже да су ту погинули многи Турци па и знаменита господа њихова. Тада је тамо похитао сам Мехмед II са главнином своје војске. Властелин Никола Скобаљић, који је командовао војском у Дубочици, иако са много мање војника дао је Турцима одлучан отпор у бици 16 новембра 1454 године (место се тачно не зна, али се претпоставља да је то било испред његове куле у јужном делу Дубочице), али је ту био разбијен и поражен, као рањен ухваћен и заједно са својим стрицем набијен на колац. О овој бици Константин Јаничар каже: „Сами Турци тако приповедају, да од како живе није се чуло никада за такву битку од тако мало људи противу тако велике силе; па кажу, да сви они горе споменути људи ту скупа бијаху сједињени (мисли вероватно на обе поменуте војске, ону у Дубочици и ону у Ситници) зацело би турски цар од њих до ногу разбијен био; али овако су они сиромаси разбијени били, неки су побијени а други се разбегли, а један господин, именом Никола Скобаљић, са својим стрицем набијени су живи на колац“. Исте, 1454 године, летописи кратко бележе: „Године 1454 узе Мехмед II опет Топлицу и пороби Србе“.

Ови крајеви на југу Србије остали су под турском окупацијом и влашћу скоро четири и по века, све од 1454 до 1877 године. Међутим, никада нису били мирни нити се осећали побеђенима.

У аустриско-турским ратовима крајем XVII и почетком XVIII века цео југ Србије узима најактивнијег учешћа. Године 1689 аустриски генерал Пиколомини, после неколико победа над Турцима на Морави, заузео је Ниш, целу Топлицу и преко ње избио на Косово. Други један аустриски генерал, Лаудан, продирао је уз Мораву ка југу. У то време су пећки патри-

јарси, уз помоћ аустриске војске, успели да окупе у једну лабаву, али ипак видљиву, целину све српске земље на југу. Но, кад се ратна срећа преокренула и Аустријанци почели да отступају на север, масе српског народа из ових крајева, бојећи се страшне турске освете, пошле су са њима на север Србије, а нарочито у крајеве преко Саве и Дунава. Колико су те сеобе заиста биле масовне најбоље сведочи чињеница што је народ из Среза јабланичког просто пренео са собом у нову отаџбину и свој манастир из села Војловца. Тако је у то време дошло до великих сеоба и миграција, до скоро потпуног етничког пражњења ових крајева које су затим одмах почели насељавати Шиптари, преливајући се у масама преко планинског венца који је те крајеве одвајао од Косова. И ту је најзад и објашњење чудне појаве, тј. да је у народу који је касније, по ослобођењу, населио ове крајеве, била прекинута скоро свака традиција.

Почетком XIX века, у време српских ослободилачких устанака у Шумадији, народ на југу Србије, већ назирући светле хоризонте слободе на северу, почиње да се све интензивније буни, да се диже на оружје и бори. У лесковачком крају буну је дизао Цветко Врановачки у Јабланици, у власотиначком крају Илија Стреља и Цветко Декић у Заплању. Све су то били Карађорђеви борци из ових крајева, а слати су са његовим овлашћењима. Разлози за те немире били су не само тежња за слободом, која се после толико векова ропства назирала на северу, него и погоршани положај раје — Срба, изазван корумпираношћу турског феудалног режима који се распадао, а нарочито бесом масе Турака који су бежали са севера, насељавали ове крајеве и ту хтели да се освете за све оно што су од устаника претрпели на северу. На тај начин ове побуне имају не само национални него и социјални карактер. Такав један устанак помиње се у Јабланици и Власотинцу 1809 године, а затим Бојаџиска буна 1841 године.

Ратови против Турака за време Првог устанка, а нарочито они на југу Србије око Делиграда, навели су устанике на помисао да зађу Турцима за леђа и с бока и да ударе на њих преко Јастрепца и Топлице. Вођа

одреда који је ово извршио био је Станоје Главаш, који је, по Карађорђевој наредби, 2 септембра 1806, одвојио од Делиграда 2.500 пешака, 500 коњаника и 1 дрвени топ, те са њима прешао Јастребац, спустио се кроз Јанкову Клисуру у Топлицу и 8 септембра ослободио Прокупље. Иако је овом операцијом Станоје Главаш постигао свој циљ натеравши Турке на повлачење од Делиграда, он се окренуо западу да изврши још један, тј. да кроз Топлицу удари на Косово, вероватно да би спречио долазак Шиптара у помоћ Нишу. Већ 9 септембра је Главашева коњица заузела Куршумлију, а сам Главаш је преко Иван-куле напао на Лаб и Косово. Тамо се састао са својом коњицом која је ишла од Куршумлије, али се убрзо повукао према северу. Тако је ово остало само епизода у низу других, славних борби 1806 године.

Југ Србије, до Ристовца и старе српско-турске границе на западу, ослобођен је и присаједињен Србији 1877. Тада су се Шиптари повукли натраг и ове крајеве, који су одувек били класична српска старина, понова насељавају досељеници из свих крајева Србије, Црне Горе и Херцеговине, па чак и из Баната тако да су они постали најлепши српски етнички мозаик.

Новија историја ових крајева несумњиво је ствар за себе и њено захватање би и по обиму и по компетенцији прелазило оквире овога рада.

НЕКОЛИКО ПРЕТХОДНИХ НАПОМЕНА О УСТАНКУ

Најпре се поставља питање шта је у овим крајевима и баш на овоме терену изазвало народни устанак против Бугара 1917 године? Поштујући правило да закључке треба изводити на крају, на основу већ изнетог материјала, дакле, да о оваквим стварима треба писати синтетички и индуктивно, овде ипак треба да буде споменуто, ако не закључак, а оно бар једно мишљење, идеја ове књиге и њено образложење.

Под аустро-бугарском окупацијом 1915—1918 цела Србија је, по своме старом обичају, била немирна и комешала се. Мада у северним и западним крајевима Србије устанка није било, па ни већих борби, ипак се из једне скице, нађене у тајној архиви аустриске окупационе команде у Крушевцу, види да је и по Шума-

дији и Западној Србији било устаничких чета, додуше, мањих, но, које ипак довољно јасно сведоче да се народ ни тамо није мирио нити сматрао побеђеним.

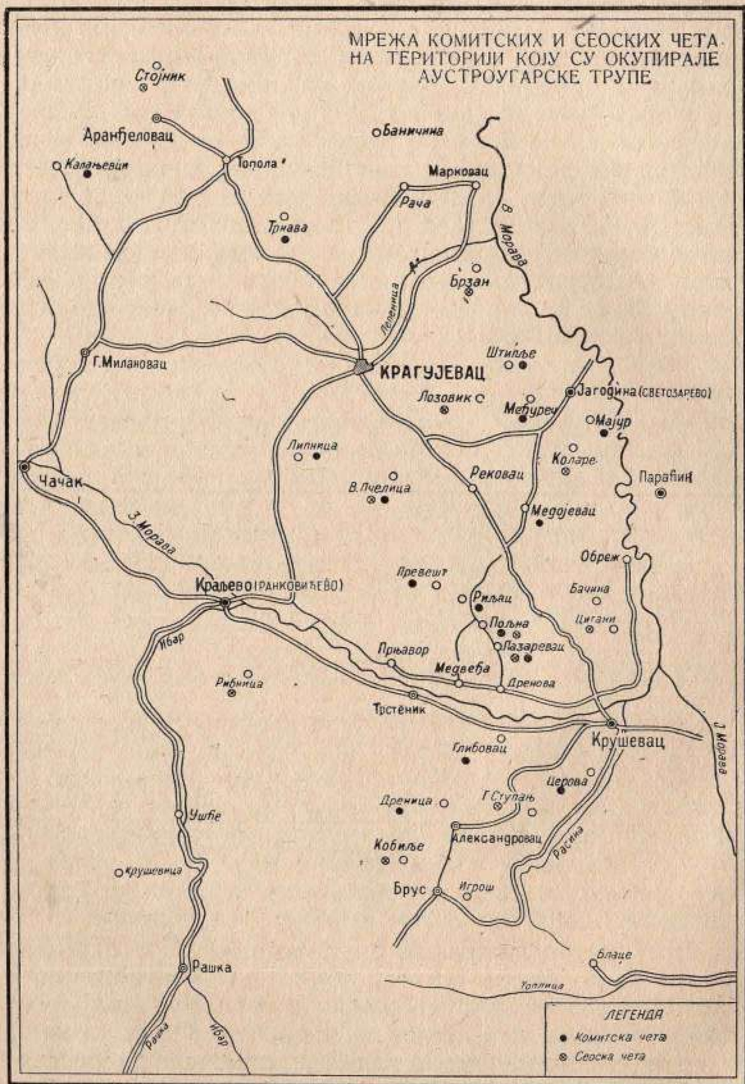

На југу Србије, пак, с пролећа 1917, избио је устанак против бугарске окупаторске власти. За цело време трајања Првог светског рата, који је захватио сву Европу, а многе земље и народе подвргао окупацији, ово је био једини устанак иза фронтова. Устанак је избио у Топлици (почео је заправо у Косаници), ту је био за цело време најинтензивнији и Топлица му је била центар, те је ради тога касније назват Топлички устанак и под тим именом и данас познат. Међутим, мисао на ту буну зачета је једнако у души целога народа на југу Србије, и кад је устанак избио, захватио је скоро једновремено и несмањеном жестином не само Топлицу него и цео копаонички и крушевачки крај, Јабланицу и Пусту Реку, Јужно Поморавље, власотиначки крај и Заплање, Мораву око Ниша и Алексинца, околину Сокобање, па чак и Сврљиг и Источну Србију даље низ долину Тимока. Ослобођена територија се такође протезала и ван Топлице и обухватала Јабланицу и Пусту Реку, услед чега постоји мишљење да би се овај народни покрет могао назвати Топличко-јабланички устанак. Но, и то би, бесумње, било ако не погрешно, а оно преуско и недовољно. По нашем мишљењу, било би неправедно везивати га за један релативно мањи крај, сводити на један преузак појам, јер би свако, па и такво, кроз име, сужавање ове племените и трагичне народне буне која је била заједничко дело целога народа на југу и истоку Србије, могло кроз тако створен општи појам да умањи нешто од њене величине.

Устанком ослобођена територија која је имала око милион становника, била је слободна неких двадесетак дана и њена војска је бројила 12.762 пешака и 364 коњаника. Да би је уништиле, Централне силе су морале са својих фронтова да одвоје три дивизије са помоћним деловима. Та „државица“ 1917, заједно са оним што се дешавало пре њеног постанка и после њеног уништења, „иако није имала пресудног утицаја на велике ратне догађаје, ипак је много мука задала Централним силама“ (Херман Вендел, „Политика“, 17 фебруар 1927 године). Она је не само уништила све бугар-

ске планове са такозваном „Бугар-Моравом", него је узбуркала целу непријатељску позадину, лишила Централне силе реквизиције из ових аграрно богатих области и привезала добар део окупаторске живе војне силе. Она је на линији од Сталаћа до Врања угрожавала окупаторску пругу Београд — Ниш — Софија и Ниш — Скопље, ту животну артерију која је везивала не само Аустрију са Бугарском него и њих обадве са Солунским фронтом. Овај Устанак је, и поред свог кратког трајања, нанео окупатору велику материјалну штету, одузео му доста драгоценог времена и омео благовремено извршење многих његових планова.

И поред свега тога, овај Устанак и ова комитска државица остали су готово заборављени, без своје историје. Пре рата су о њему написане свега две-три брошуре и то више пригодног карактера. Међутим, то није највеће зло. Најгоре је то што ни кроз те брошуре, а поготову кроз краће написе, не само што није показана истина, него је великим делом та, у прошлости писана историја, фалсификат.

Чињенице о Устанку су укратко ове:

Ступањем Румуније у рат 1916 очекивао се преокрет у корист земаља Антанте, и то у сваком случају бар на Солунском фронту. Врховна команда српске војске у Солуну припремала је у то време чак и офанзиву која је једним делом и спроведена. Тада је дошло и до слања Косте Пећанца у Србију. Његов задатак је очигледно био у вези са планираном офанзивом — имао је да организује и припреми тајну четничку организацију која би ступила у дејство у време кад српска војска са југа преко Македоније уђе у долину Мораве. Но, његова је акција морала да буде увек и искључиво диверзантска, а ангажовати народне масе у ма каквом устанку није смео.

Све ово потврђује налаз „Анкетног одбора Народне скупштине за извиђаје узрока побуне у окрузима Топличком, Врањском, Нишком и другима, штетне последице тих побуна и одговорност лица која су их изазвала".

У њему се на три места каже следеће:

„Тих дана Румунија ступа у рат, очекују се повољни резултати, у перспективи је наша успешна офанзива. Ако би наше чете око Прокупља, Ниша, Врања, Куманова биле формиране и у наступању почеле да дејствују у позадини, олакшале би продирање наше и савезничке војске". Такви су били планови Врховне команде, и тако она прихвата Пећанчев предлог и шаље га у Србију, али тај одлазак везује за извесне услове који се састоје у овоме: Пећанац има да формира тајну четничку организацију у циљу ометања непријатељских операција. Чете се имају образовати посебно за свако место и ниједна не сме да зна за другу. . . „Разместиће се по друмовима и крај железничких пруга. Кад наступи офанзива и савезничка се војска приближи Скопљу, официри ће са аероплана дати знак за устанак. Знак ће бити црвене „плакате" у дужини од једног метра, а широке четрдесет сантиметара. Тада ће четници отпочети да руше мале објекте. Но, народ мора остати миран и не сме се ангажовати". — (Извод из исказа пуковника Калафатовића, начелника Обавештајног одељења Врховне команде и војводе Петра Бојовића, начелника Штаба Врховне команде).

„Акција Румуније коју је Антанта очекивала одмах после напада Аустрије на Србију, и по уговору и по индентичним интересима, дошла је тек 16 августа 1916 када је ова објавила рат. Перипетије кроз које су пролазили преговори, дате бенефиције и гаранције и најзад помпезно саопштење у страној штампи да је Румунија објавила рат и како се од њене акције очекује обрт у ратној срећи — предочаваху нам један сјајан успех. Једно то, а друго што смо ми у изгнанству горели од нестрпљења да се вратимо своме дому учинило је те је Врховна команда наредила офанзиву 1916 заједно са владом. Побуде су идеалне. Неуспех не лежи у нама нити у нашим неизведеним плановима већ у погрешкама и слабостима нашега суседа".

„Скуп свих околности императивно је налагао и влади и Врховној команди офанзиву 1916 и она је једним делом и предузета".

Пећанац је, дакле, дошао у Србију да припреми тајну четничку организацију која ће ступити у дејство у време приближавања српске војске, и то само

диверзантски. Народне масе није смео ангажовати, нити устанак дизати. То је било недвосмислено речено и писмено и усмено (а он је примио две врсте инструкција: писмене и усмене). Због тога је после рата морао дуго да одговара и да се брани што је до устанка ипак дошло, као и да доказује како ништа за то није крив, да је устанак избио не само против његове воље него чак и упркос свих његових напора да га спречи или омете. Зашто Врховна команда у Солуну и њен шеф, регент Александар, нису хтели устанак, анализираћемо касније. Међутим, и овако стилизована упутства са Солуна и све оно што се доцније за време Устанка десило, као и послератна истраживања у правцу такозване „кривице за устанак", све то указује на нешто што може да буде више него вероватност: на то, наиме, да је Пећанац добио упутства не само да не диже устанак него чак да сваки такав евентуални устанак, који би ма ко или ма на који начин почео дизати, спречи.

Па, ипак су властодржци предратне Југославије за цело време безочно својатали ово велико народно дело и привезивали га за себе кроз име Косте Пећанца. И још нешто: од те старе Југославије ми смо наследили њену концепцију историје Устанка која је, иако се, додуше, више не продаје по књижарама нити проповеда на митинзима, ипак, ћутљиво присутна у главама људи. Из тих разлога, кад се данас пише о историји ратова на југу Србије, или се само говори о томе, помињу се, додуше, борбене и слободарске традиције тога народа, па и овај Устанак, али само летимично и опрезно, као да људи желе да се што пре удаље од тог предмета. Знамо и зашто: уобичајено је да се Устанак везује за име Косте Пећанца који је одиграо онако срамну улогу у нашем недавном рату за слободу.

И, ево зашто се о Устанку унапред морало нешто рећи: треба бар данас оштро, као најоштријим ножем, расећи и одвојити Косту Пећанца и његове наредбодавце на једну, а народ, његове истините вође и њихов Устанак на другу страну. Да то учини, да верно и истинито опише ову велику и трагичну народну буну, да демаскира Пећанца — нечија је дужност данас, и то не само према народу онога краја, него и према нашој историји. Треба једанпут да се зна да је овај Устанак избио непосредно из озлеђене народне душе, да га је

народ дигао сам и то да му он није био први већ само један беочуг у ланцу многих таквих његових устанака, да је без ичијег командовања сам водио и добијао борбе, сам подлегао у томе неравном боју и, најзад, сам за њега платио страшну цену. Коста Војиновић је био не само организатор и руководилац т. зв. активних комитских чета, него и највећи јунак Устанка. Коста Пећанац, човек који је био по карактеру слаб, а по природи дефетиста, био је од почетка до краја не само стран томе народу и са стране натурен његовој борби него је за цело време Устанка према њему испољавао једино дефетистичке намере. И то би, по нашем мишљењу, са гледишта његове унутрашње војне и политичке организације, била најкраћа оцена овог Устанка.

* * *

2

СТАЊЕ ПОД БУГАРСКОМ ОКУПАЦИЈОМ И УЗРОЦИ УСТАНКА

Кад се 1915 искрвављена српска војска повлачила пред великом аустроугарско-немачком војском према југу, Бугари су је напали с леђа, мучки и без објаве рата, пресекли јој отступницу ка Солуну и набацили је на Косово и Албанију. Одмах затим, октобра 1915, они су окупирали југ и исток Србије, што су Аустријанци већ били учинили са осталим нашим крајевима. Граница између њих је ишла од Ибра на извор реке Топлице, а одатле планинским венцем од Велике Огледне до Пожара; затим се спуштала у Топлицу остављајући Блаце Аустријанцима, пела се опет на Јастребац и између Рибарске Бање и Крушевца избијала на Јужну Мораву, а одатле Јужном и Великом Моравом на Дунав, остављајући све пределе Србије источно од ових река Бугарима.

Овакав је акт, природно, претстављао само окупацију. Међутим, Бугари су одувек имали неке сулуде идеје да је област Јужне Мораве, као и Источне Србије, етнички чисто бугарски крај. Ово и поред тога што се из историје ових крајева, коју смо и ми овде делимично дали, јасно види да су они класична српска старина и да у низу бунтовних политичких покрета код народа у њима за последња два века (1804, 1815, 1839, 1842, 1858, 1883, 1903) не само што није било неке националне буне у корист Бугара него није било ни

једне једине такве сепаратистички изражене тежње, нити икаквог помена о Бугарима.[2]

И поред најсавеснијег трагања да се ти бугарски докази пронађу и најбоље воље да се савесно и објективно изнесу, ми, бар у материјалу који нам је био доступан, нисмо могли наћи друге, веродостојније а и мање апсурдне. Пре свега, у државу некога од бугарских царева још пре десетину векова спадале су и ове области. Притом су Бугари заборављали (баш као што су увек заборављали и великосрби кад су тражили све области Душанове државе) да те и такве ондашње државе нису биле националне (онда уопште националних држава није ни било), него је у тим привременим империјалистичким творевинама (које су се обично распадале одмах после смрти свога творца) било увек много народности.

Други доказ је био дотадањи рад бугарског Егзархата у овим крајевима. То је она Егзархија чије је оснивање, као словенске, одобрио у Цариграду султан 1870, а Бугари од почетка узели у своје руке, и направили је инструментом своје политике. Но, историја не би требало да остави незаписано да је та Егзархија била у рукама Бугара више убилачка него религиозна установа, да су јој комитације, бомбе и кама били важнији органи него крст и јеванђеље и да су њени трагови кроз све наше земље куда је прошла били и остали само крвави. Најбољи лик те „божанствене установе" види се баш по томе што су под њеним окриљем само 1915—1916, и то само у Врањском округу, убијена 42 свештеника, а до 1918 се број српских свештеника, побијених на територији, окупираној од Бу-

[2] Овде бисмо поменули случај Црне Траве, једнога краја уза саму бугарску границу, у коме народ заиста има доста етничких, етнографских, па и говорних сличности са Бугарима. Па, ипак, ту се за цело време окупације у задњем рату 1941—1944, и поред најстрашнијег терора, никада није нашао ниједан једини човек који се декларисао као Бугарин. Исто тако, поред најбешње бугаризације и најсуровијих злочина који су је пратили, за време окупације 1915—1918 у самом граду Врању, сем два попа и четири општинска служитеља, нико није хтео да потпише изјаву да је Бугарин; у целом Срезу власотиначком, који се граничи са етничком бугарском границом, такву изјаву је онда потписало свега неколико десетина људи.

гара, попео на неколико стотина. Главни и једини наредбодавац за сва ова убиства није био нико други него баш сам Неофит, бугарски митрополит у Скопљу. Цитираћемо извод из једног извештаја бугарског Министарства спољних послова, упућеног 27. XII. 1918 генералу Кретјену, команданту савезничких трупа у Бугарској, о резултатима истраге која је по питању убијања српских свештеника била наређена Бугарима од стране Савезника.

„...1.— У актима се тврди да су 41 српски свештеник били убијени у околини Сурдулице, округ Врање. Комисија је заиста установила да је неколико српских свештеника убијено у тој области. Њихов тачан број и имена не могу, међутим, бити установљени и утврђени док се не утврди да ли се међу именима, означеним на списку, појављују свештеници који су интернирани у Бугарску и после тога ослобођени. Треба напоменути да, док су у одговарајућим документима наименовани као „свештеници који су убијени у Бугарској", извесне групе тих свештеника имају напомену „нестао". 2.— Према документима по питању 37 српских свештеника који су били затворени у Нишкој тврђави, а затим убијени на путу према Белој Паланци, као и да је 10 свештеника било затворено у Зајечарској гимназији, почетком децембра 1915, и исто тако убијено изван града, — комисија је установила да је било српских свештеника који су на несрећу убијени у те две области али, као и у првом случају, засада се не могу установити њихова имена нити њихов број. 3.— Комисија је установила да су српски епископ Вићентије и његов ђакон Цветко убијени на путу у Качанику. 4.— Комисија наставља са истрагом по документима који се односе на српске свештенике за које се сматра да су убијени или нестали".[3]

За доказ о „Бугар-Морави" било је и других тврђења, као: Никола Пашић је Зајечарац те је, према томе, рођени Бугарин, а како се декларисао као Србин, значи да је издајник. Зајечарска буна 1883 је устанак бугарског народа против српске окупаторске власти[4].

---

[3] Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915—1918 par les Bulgares en Serbie occupée — Том I 302, 303. (У даљем излагању ће се употребљавати скраћеница — Documents).

[4] „У току 1883 године, после ослобођења Бугарске, у Моравској области избио је устанак под именом: „Зајечарска

Марко Краљевић је исто тако Бугарин и све песме о њему су бугарске. Хајдук Вељко такође. Чак је и Прћиловица, среско место Моравског среза код Алексинца — „град Радославов“. Даље, одмах по „ослобођењу“, Бугари довлаче из Софије многе своје професоре („зналце“) који почињу да претурају камење по гробљима, оглашавајући све старе натписе где би се нашло „дебело“ (Ъ) или „меко јер“ (Ь) за бугарске, итд.

Но, најјачи аргуменат је био, наравно, сила. Чим су поселили ове крајеве, Бугари су приступили безобзирној, суровој и крвавој бугаризацији и однарођавању нашега живља. „Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусти. Сви треба да је потпуно забораве“. Тако се дословце каже у једној бугарској наредби коју ћемо мало касније потпуније цитирати. У ту сврху се већ одмах по окупацији ужурбано прикупљају и сређују подаци на основу којих обавештајна служба прави читаве елаборате: о Народној одбрани, Колу српских сестара, соколима, певачким па чак и о пољопривредним друштвима, о људима који су били у управним одборима тих друштава, о предавањима која су држана — јер су та друштва и ти људи морали бити опасни по циљеве које су Бугари себи поставили у тим областима. Исто тако су пажљиво били прикупљени подаци о политичким приликама у земљи: спискови странака, колико је гласало и на којим изборима, ко је коме био политички противник, шта је ко писао у новинама, чак и какве су песме певане на забавама, итд. Намера је била јасна: сви ови и овакви људи, „опасни и штетни“, треба да се уклоне, истребе, да их нестане.

Рад на бугаризацији био је нарочито усмерен против српског језика и српске књиге, против српске историје и традиције, и то како кроз школе тако и кроз цркве. У том циљу је, 16 маја 1916, Војна инспекција Моравске области из Ниша послала следећи распис свим окружним начелницима на свом подручју: „На основу наређења Штаба армије бр. 7438 од 3 о. м. наређујем вам да конфискујете у јавним установама, књи-

---

буна“ (Бугари под овим мисле на познату „Тимочку буну“). Руководиоци и учесници овог устанка су људи који неоспорно воде порекло из Бугарске“. „Моравски глас“ стр. 11.

жарама и приватним кућама све српске књиге, слике и мапе. Одаберите оно што је најважније и пошаљите Министарству просвете, а остало спалите. Комисија треба да је састављена, колико год је то могуће, од поверљивих људи, који треба да изврше преглед књига. Књиге које могу да се користе и имају за нас неку историску вредност треба да пошаљете у Министарство просвете. Овај посао треба вршити брзо и пажљиво. Књижаре могу да наставе са продајом, али искључиво писаћег материјала, бугарских књига, штампаних ствари и књига на другим страним језицима, сем српског".[5]

Врањски окружни начелник је, 6 децембра 1916, упутио свим подначелницима овакву опомену: „Административно и политичко одељење Министарства унутрашњих послова извештава својим актом бр. 17961 од 25 новембра ове године, да су сви подначелници у Моравској области заборавили бугарски језик и да су усвојили српски, јер се у својим актима служе српским речима. Обавештавајући вас о овоме, скрећем вам пажњу, господине подначелниче, на ову чињеницу: одлучио сам да казним кривце за употребљавање српских речи у говору и писму. Ви сте позвани да испољите известан утицај на народ, а не да и сами потпадате под утицај тога разбојничког језика".[6]

Између многобројних аката које су Бугари издавали у овоме смислу и чији су оригинали нађени после рата, поменућемо укратко још два. Прво, распис који је начелник Среза бујановачког издао подручним установама: „Према акту Војне цензуре из Куманова бр. 32 од 26 фебруара ове године, објавите, господине претседниче, да је кореспонденција на српском језику апсолутно забрањена у свим крајевима Краљевине Бугарске и да ће дословно сва писма, написана на том језику, бити уништена, пошто сва морају бити написана на бугарском језику".[7]

Други акт је опет истога начелника: „Објавите најбржим начином следеће: Убудуће нико не сме да употребљава речи као што су банка, динар, претсед-

---

[5] Documents, том I 267.
[6] Documents, том I 268, 269.
[7] Documents, том I 282, 283.

ник, прота и др. јер су то српске речи. Они који се не буду покорили овом наређењу биће врло строго кажњени. Пошаљите копију овог наређења чиновницима полиције да би водили рачуна о његовом извршењу“.[8]

Кад су оваква била службена акта власти, од којих су само нека ухваћена и која су, разуме се, морала бити блажа и уздржљивија, лако је појмити како су она од стране извршилаца — бугарских војника и жандарма — спровођена у живот. Цео тај систем мера кретао се отприлике од табли које су биле постављене на свакој општинској згради и јавној установи: „Овде је забрањено говорити српски“ — па до случајева у којима су поједини органи бугарске власти насред улице једноставно убијали човека од кога би чули ма и једну српску реч.

Све српске школе, ниже и више, биле су одмах затворене. Где су били у могућности, Бугари су отварали своје, и њих је било све више, а где не, нарочито по селима, није више ни било школа. Сви српски учитељи и професори били су интернирани, растерани и побијени, а на њихова места дошли су други, из Бугарске. Бугарским буџетом од 24 новембра 1916 изгласани су расходи за 270 нових сеоских школа, 450 нових учитеља и 50 професора за „ослобођене крајеве Бугар-Мораве“, а исто тако је вотирано сто хиљада лева за разне књиге и публикације које су се имале бесплатно делити тамошњем народу.[9] То се дешавало у исто време кад су бугарске новине писале како се српске књиге у Бугарској употребљавају за паковање ствари по бакалницама. У новим школама се, наравно, учило само на бугарском језику и ту се, наместо науке, у првом реду вршила опсежна и систематска бугарска пропаганда. Чак су се и наше народне песме преводиле на бугарски и предавале као бугарске. У низу градова, као у Лесковцу, Пироту, Зајечару итд. отварале су се бугарске гимназије. Сва су деца приликом уписивања у школе добијала нова, побугарчена презимена. Посећивање бугарских школа било је обавезно. Родитељ

---

[8] Documents, том I 300.

[9] „Балканска политика“ од 24 новембра 1916.

који не би послао дете ризиковао је, у најбољем случају, да изгуби право на снабдевање животним намирницама. Каквих су просветних квалитета и спреме били ти нови, на брзу руку склепани бугарски учитељи и просветитељи, најбоље се види из ове песме која се предавала у лесковачким основним школама и коју су сви малишани морали знати напамет:

„Хубавица госпожица,
расхожда се по улица".
Бела чипка црн костим,
сва мирише на парфим.
„С ркавице на рце,
кило пудер на лице".[10]

Судбину школа и учитеља поделили су и цркве и попови. У највећи број цркви доведени су бугарски попови који су држали службу и вршили проповеди на бугарском језику. О односима Бугара према српској цркви и свештенству наводимо следећи пасус из извештаја Међусавезничке комисије: „У мржњи према српској цркви, Бугари су терали до бестијалности. Они су поганили српске цркве и олтаре у њима, скидали голе српске калуђерице, јахали српске попове и калуђере, пљували им на браду, затварали их у најгорим ћумезима и, у случају интернирања, терали их пешке

[10] Шта се све дешавало по тим школама сведочи овај случај који се десио са једним дечком у једној школи у Источној Србији. Ђорђе Марковић, ученик I разреда гимназије у Неготину, није хтео да научи и да декламује једну песму зато што се у њој вређа Србија. Опоменут од наставнице, остао је упоран. Кад ни савети директора гимназије, Бугарина Христа Јанкова, нису помогли, овај га је ошамарио. Ђак зајеца, а заједно са њим и сви ђаци, тако да цела учионица удари у плач. Зачуђени и увређени наставници водили су ислеђење и нашли су да је саосећање Марковићевих другова било спонтано, а не унапред припремљено. Родитељима је наређено да своју децу саветују на послушност, јер, ако би се такав случај још једанпут поновио, родитељи тога ђака били би интернирани.

Исто тако пиротски војвода, професор Јован Радовић, забележио је касније да је једнога дана, крећући се по брдима изнад села Козарја у Власотиначком срезу, изненада наишао на једно босо и голишаво чобанче које је ишло за козама и читало неку књигу, но коју је брзо сакрило у недра. Кад му је Радовић пришао и казао да је Србин, дете је дрхћући извадило испод поцепане кошуљице неки стари и изгужвани српски буквар до кога је дошло ко зна на који начин.

без зимског одела и обуће, и још тукли кундацима. У заробљеничким логорима употребљавали су их за прање соба, изношење ђубрета и чишћење клозета. Они су били у тако бедном стању да је један од њих умро од вашију. Од силног злостављања неки су свештеници померили памећу, а неки, насупрот свим забранама своје вере, извршили самоубиство".[11]

Као и судске и све административне, тако су и црквене архиве биле сасвим уништене, спаљене или побацане у реку, сем што су из црквених архива сачувани, због регрутовања, протоколи крштених. Сви српски натписи по црквама, као и фреске и иконе, имали су да ишчезну. Бугарски митрополит Неофит упутио је старешини једне цркве наредбу да се фреске у његовој цркви поправе.[12] Касније је једна стручна комисија утврдила да су се те „поправке" које је Неофит препоручивао „с позивом на милост божју" и као „посредник ваших жеља пред Исусом" — састојале у покривању слика које су претстављале српске светитеље сликама бугарских светаца. Кад је Рајс[13] одмах после ослобођења вршио анкету у Власотинцу, па посетио и тамошњу цркву, утврдио је да су у њу за време окупације затварани коњи и волови, да су сви црквени ормани и касе били опљачкани и разбијени и да су „Бугари намерно остругали натписе на сликама српскога краља Уроша и његове жене и надоместили их именима бугарског краља Бориса и његове жене".[14]

---

[11] Rapport de la Commission interalliée, specialement designée pour constater les violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915 á 1918 par les Bulgares en Serbie occupée. (У даљем излагању ће се употребљавати скраћеница — Rapport).

[12] Documents, том I 273.

[13] Р. А. Рајс, професор универзитета у Лозани. Основао нову школу криминалне патологије која је изучавала примену нових научних метода у криминалистици. У Лозани је основао чувени Лозански полициски институт. У време рата са Аустро-Угарском српска влада га је позвала да види и да прикаже свету злочине аустриских војника приликом првог упада у Мачву. Том приликом он је заволео Србију и наш народ те је ту и остао да живи. Био је и у Солуну где је прикупљао податке и писао о зверствима Бугара. Тај посао је наставио и после рата. Његова анкета је објављена на француском језику под насловом: »Enquête faite par M. R. A. Reiss«. (У даљем излагању ће се употребљавати скраћеница — Reiss).

[14] Documents, том I 105.

По црквама, у школама, по јавним установама и приватним кућама, свуда где су нашли, Бугари су опљачкали све културне и историске споменике, кипове, слике, иконе, записе, документе — па их уништили или, једним мањим делом, послали за Софију.[15] Забрањена је слава (обичај који су од Јужних Словена једино Срби задржали). Забрањена је била чак и српска ношња, опанци са каишима, шумадиско одело, али су Бугари испољавали нарочиту мржњу и нарочито свирепо поступали према ономе ко би се још усудио да носи шајкачу. Презимена се више нису смела свршавати на „ић" него само на „ов" или „ев". Попови су новорођенчад крштавали само бугарским именима. Трговачке фирме са српским натписима одмах су уништене и могле су се истаћи нове, али бугарски написане. На забавама, вечеринкама, у кафани, цркви или школи, на обавезним предавањима, на приредбама које су се свакога празника одржавале на отвореном простору, — свуда се говорило само на бугарском језику, о бугарској култури и хероизму, о бугарском пореклу моравског становништва, о уласку њихове војске који су они приказивали само као поновно заузимање раније отетих крајева, а сваки се говор завршавао увредом Срба, њихове историје и културе. Продавале су се једино бугарске новине и будно се пратило ко их не купује и не чита. У Нишу се основао лист „Моравски глас" који је за цело време окупације био стожер бугарске пропаганде и денационализаторске политике. Новинари из те редакције, а нарочито неки Арнодов, јурили су свуда, држали предавања, задахнута крајњом мржњом према свему што је српско, а затим подносили листе и, помоћу војника, натеривали људе да потпишу и да се декларишу као Бугари. Све српске просветне, хумане и друштвене организације и друштва су, наравно, растурени и забрањени, а место њих су се оснивала нова, бугарска друштва: у Нишу „Бугарски орел", у Пироту „Друштво за подизање споменика ослободиоцима" (Бугарима), итд.

---

[15] Софиске новине „Дневник" од 26 фебруара 1916 јављају да је у Софију приспео са моравске територије један вагон пун надгробних споменика.

На сектору државне управе било је исто: од претседника општина па све до највиших управних органа смењено је све раније српско чиновништво и доведено ново, углавном бугарско, или, уколико је таквих било (а било их је, као што смо видели из оне наредбе подначелницима у Бујановачком срезу), од опортуниста, слабића и шпијуна који су се декларисали као Бугари. За њих су одмах образовани посебни курсеви да би што пре научили бугарски. Из Бугарске је, наравно, дошао само олош који је својом управом убрзо компромитовао и саме бугарске намере и овакве методе чији је циљ био да обезглаве и однароде ове српске крајеве. Чак и ондашњој Бугарској ово њено цивилно становништво почело је да задаје бригу и главобољу. Малинов, вођ бугарских демократа, интерпелисао је у Собрању владу Радославова што у „ослобођене" крајеве шаље као чиновнике „проблематичне типове". То исто потврђује и командант места у Нишу који извештава да је стање зло и несносно због неспособног и несавесног чиновништва. А Асен Цанков[16] указује на потребу да се тај чиновнички апарат што пре мења. Сам бугарски министар унутрашњих послова, расписом окружним начелницима у Моравској области[17] саопштава дословце ово: „Министарство унутрашњих послова добило је много примедби и оправданих жалби становништва Моравске области и Македоније противу окрутног поступања и неисправног става од стране државних службеника. Известан део тих жалби прегледале су специјалне комисије и установиле, на нашу велику жалост, чињенице које нису нимало ласкаве за нашу бирократију... Поступак наших државних органа, у поређењу са властима других земаља, очигледно је назадан и то много потстиче народ против бугарског режима како по селима тако и по градовима... То жалосно стање ствари нагони министра, господине начелниче, да вас замоли да позовете управне органе власти, користећи свој ауторитет, да се

[16] „Препорац" — 16 јуни 1916.

[17] Documents, том I 271, 272.

односе према народу, како у извршном тако и у административном погледу, са потпуном одговорношћу". Тако је најзад и сам Радославов морао у Собрању да обећа да ће све то чиновништво сменити и разјурити.

По међународном праву и обичајима, на окупираној територији се задржава примена домаћег законодавства све до краја рата и коначног решења државноправног положаја побеђене државе. Ни бугарска држава, а још мање њени чиновници, нису, наравно, поштовали ни овај принцип, већ су одмах огласили за неважеће и погазили све српске кривичне, управне, финансиске и грађанске законе[18].

Да су бар увели своје законе и гарантовали им снагу и поштовање! Не, слободно се може рећи да за цело време окупације у поробљеној Србији није уопште било никаквог закона, него је народ био потпуно и без икакве заштите изложен подивљалом бесу и разбукталим нељудским страстима ове ни од кога контролисане и необуздаване војске и њеног цивилног чиновништва. Владао је и управљао како је ко хтео и желео. Намети су били нечувени. Корумпирано чиновништво је крало, пљачкало и отимало. Убиства, злостављања и силовања била су свакодневне појаве по свим селима и градовима. Земља је мало давала јер није имао ко да је обрађује, а пољопривредни инвентар је био опљачкан и уништен. Но, и оно што је рађало, такође је отимано и одношено у Бугарску или на фронтове. Ови богати српски крајеви убрзо су опустели.

Заведени су неки сасвим нови порези, као, например, беглук — порез на стоку. Разрезивање пореза вршено је без икаквог критеријума, потпуно самовољно. Поред пореза, биле су уведене и многе нове таксе које је посебно прописивао сваки претседник општине за себе. Овакве таксе су се плаћале на свирање и певање, на одлазак из места у место, па чак и на одлазак на своје имање ван села (ова такса је била: један одлазак — један лев). Поред пореза, заведене су и контрибуције,

[18] „Препорац" објављује да је већ од 7 октобра 1916 почело купљење пореза по бугарским законима. „Мир" 27 октобра исте године пише да је српски новац поништен. „Народна правда" објављује многобројне продаје покретних и непокретних „безвласничких имања".

и то отворено казненог карактера; често је за најмању ситницу разрезивано по 50 хиљада лева на село. Редовне су биле и реквизиције „свакога добра што је на српској земљи родило и оплодило се“, које су до крајње мере економски исцрпљивале ионако већ осиротело становништво. Докле су те реквизиције ишле најбоље се може видети по томе што су реквириране чак и черге и асуре — „чулови и чолови“, па и каце. Пљачка се јављала као редовна пратња свих војних и цивилних мера бугарских власти. Официр би реквирирао стан у граду, а кад пође, потпуно би га опљачкао. Док се његов посилни задовољавао ситним стварима, оделом и рубљем, официр је паковао цео намештај и слао га у Софију. Кад би одред војника дошао у кућу неког сељака, потпуно би упропастио цео домазлук, а при одласку би још отерао и сву стоку. Пљачке су вршене нарочито приликом преметачина које су врло често наређиване, тобож ради изналажења оружја или српских књига. Кад би неко био интерниран, правило је било да му се одмах затим опљачка цела кућа, а поготову кад је неко био убијен. Поред обичне пљачке вршене су и уцене. Обично би Бугари од неког затражили већу суму новца да не би био убијен или интерниран па би га, кад новац добију, ипак убијали или слали у интернацију. Уведен је био и кулук ради преношења хране и муниције, ради копања шанчева и ровова, подизања утврђења, грађења путева и слично. Кулук је трајао неограничено и често се вршио на велика отстојања. И кулук је био казнена мера за „србомане“ те су ове људе том приликом мучили и убијали.

Ипак је све то био само један, и то мањи део, целога зла. Народна душа се била притајила али је остајала тврда и тврдо српска. Требало је, дакле, из срца тога народа ишчупати сваку свест о његовој историји, култури и националности, сваку наду на српску војску на Солунском фронту и уопште сваку љубав према Србији. Требало је, према томе, из његове средине ишчупати сваког човека који је могао бити „опасан и штетан“, посећи сваку главу која се непокорно дизала, једном речју, требало је уништити сву народну интелигенцију и све његове вође и прваке.

Почело је са интернирањем, а наставило се са убијањем. Прво појединачно, затим све чешће и најзад у масама.

Нарочито треба имати у виду да се све ово дешавало од првога дана бугарске окупације, дакле, много пре него што је у овим крајевима зачета и сама мисао на побуну. Да би се са ове стране осветлио режим бугарске окупације и њихова, не само денационализаторска него, слободно се може рећи, и криминална политика, као и време кад су се сви ови злочини дешавали, — много пре Устанка који су они и условили а не обратно, како су Бугари тврдили, да су они били само последица Устанка, — овде ћемо се послужити подацима из два веродостојна документа. Прво, анкетом коју је одмах после рата спровео Рајс. Други документ је већ поменути извештај Међусавезничке комисије.[19]

Већ првога дана по уласку у Врање, октобра 1915, Бугари су убили неколико људи, опљачкали град, а 30 грађана недељу дана држали затворене без хране. Првог новембра исте године Бугари су интернирали за Пловдив 300 Врањанаца којом приликом су већ у самом граду убили десетак од њих. У децембру су почела хапшења. Затим је образована бугарска комисија која је послала у интернацију нових 200 људи. Фебруара 1916, по трећи пут су сакупљени сви мушкарци „од 18 до 100 година". То је био почетак масовне интернације како грађана тако и сељака из околине Врања. Разуме се, и ову су интернацију пратила разбојништва и убиства (тада су насред Врања убили 11 свештеника који су били дотерани из Гњилана). О оваквом стању у Врањском округу одмах на почетку окупације, 1915 — 1916, најбоље сведочи извештај врањског окружног начелника Димитрова, упућен 2 фебруара 1916 начелнику Војне инспекције Моравске области у Нишу[20] у коме се, поред осталог, вели:

„Господине Генерале,

Чим сам стигао у Врање и узео власт у овоме округу, морао сам да посветим сву своју пажњу на масу жалби, писмених и усмених, од стране мештана, а које се жалбе

---

[19] Rapport.

[20] Documents, том I 81—85.

односе на интернирце, без позива и без разлога, и са жаљењем сам установио све ово што се уосталом догађало и пред мојим очима. Нешто после тога примио сам Ваше наређење бр. 2 од 5 јануара ове године у коме се каже да је учињено много грешака у погледу интернирања људи и у коме је наређено како поглаварима области тако и осталим надлежним органима да се не понове те грешке, например, да се не интернирају инвалиди, болесни, богаљи, који претстављају само терет за бугарску државу. Упркос те наредбе и противу ње, настављено је са интернирањем без оправданих мотива, те сам био претоварен жалбама због тога. О томе сам команданту позадине послао писмо под бр. 107 од 16 јануара ове године чију сам копију слободан да и Вама у прилогу доставим како бисте се уверили да сам говорио само истину".

Димитров даље у документу наводи 20 имена и 20 случајева интернације за које је чак и он сматрао да су неисправни и који заиста показују како су ту Бугари били свирепи и безобзирни. Један старац од 60 година, пошто су му реквирирали све вино, замолио је — на уљудан начин, како се каже у извештају — да му се бар мало вина остави, услед чега су га интернирали. Они су чак интернирали људе од 70 година, слепе, инвалиде без ногу, затим људе против којих ништа није стајало до каква злонамерна и то анонимна достава, као и људе којима је претходно узет новац те да се не би могли жалити или га тражити натраг. Бугарски командант гарнизона у Врању хтео је да силује жену једног лекара, па кад није успео, интернирао јој је мужа. Интернирана је једна мајка због тога што није хтела да Бугарима доведе ћерку. Димитров у писму даље наставља:

„Чини ми се, господине генерале, да су ових 20 конкретних и типичних случајева довољни да објасне разлоге због којих тражим да се избегавају немотивисане интернације. Рекох избегавају, а не уопште забране, немајући притом намеру да критикујем Ваша поштована наређења. Ове интернације без мотивације иду на уштрб бугарског престижа и толико вредне бугарске војске... Разумљиво је да ће истрага коју предлажем открити и друге чињенице, јер све ово што сам навео, само је незнатан део онога што се догађа. Нове чињенице, сигуран сам, поткрепиће још више моја тврђења..."

Слично је било и у осталим градовима. У Лесковцу, из чије је околине интернирано на хиљаду људи, десио се, например, овакав случај: један бугарски поручник сликао се код фотографа Енглезовића и тражио одмах слику, а како му овај то није могао да сврши моментано, поручник је наредио војницима да га одмах убију. Ту је било седиште злогласног 42 бугарског пука и његовог још злогласнијег команданта Калканџијева.

Из Јабланичког среза су, у току децембра 1915, интерниране три групе грађана од чијег је укупног броја остала у животу свега око једна четвртина. У варошици Медвеђи, у истоме срезу, на дан свога уласка, 3 новембра 1915 године, Бугари су од народа све попљачкали: храну, одећу, стоку и живину, покућство, жито, зимницу — све, тако да је народ остао пука сиротиња. Ко је имао пара откупио би једну краву или две овце, али су му их Бугари после тога опет одузимали. Тога дана су Бугари у Медвеђи извршили прва два злочина: убили су једнога старца који се успротивио кад су хтели да му силују ћерку и једног другог човека који није знао да каже бугарски „добар ден" него је рекао српски „добар дан".

Но, Сурдулица „српска касапница" — »The slaughter house of Serbia«[21] то је поглавље за себе. Нећемо се задржавати на томе колико је људи из ове варошице и њене околине убијено и интернирано, нити колики је био бес Бугара који су, да би имали дрва за ватру, рушили читаве поједине куће у Сурдулици и како је све што је овај, и иначе сиромашни, печалбарски народ имао, било одмах реквирирано и опљачкано. Реч је о томе да су интернирци са целог југа Србије на своме путу за Бугарску морали да прођу баш кроз Сурдулицу, а одатле их је у најбољем случају само половина настављала пут — остали су бивали убијени. За прегледање ових несрећника и одређивање који ће бити убијени, у Сурдулици је успостављен „Бугарски ратни суд" који су сачињавали: два поручника и два наредника из 42 пука. Они су обилазили зграде где су интернирци били затворени, одвајали за стрељање (не зна

[21] Villiam A. Drayton: »Repport on Bulgarian Atrocities in Serbia« — Union Club, New-York. (У даљем излагању ће се употребљавати скраћеница — Drayton).

се на основу каквог критеријума), прво их пљачкали, а затим ноћу са војском упућивали ван града. Војници су вршили убиства на три начина: прво стрељали из пушака, али како је то било незгодно јер се чуло — ножевима, а на крају и моткама. Ако би неки јадник пао у раку још жив, дотукли су га камењем. Но, војници су на крају одбили да даље извршавају ова убиства. „Ратни суд“ је морао да попусти те је тражио да се упуте специјалне, за ову врсту убијања већ обучене, комитске чете, које су ускоро стигле у Сурдулицу и наставиле посао. О Сурдулици Рајс[22] каже, између осталог, и ово: „Две или три хиљаде лица из ове колоне или доведених издалека убијено је у Сурдулици. Сведоци не могу да их наброје, било их је сувише много. . . У току јануара па све до марта 1916, свакога дана довођене су групе Срба, из разних крајева Србије, по 120 људи у групи или више од којих је у Сурдулици бивало обично убијано најмање половина“.

Драјтон[23] каже: »The country round that village must be one vast cementary, and is aptly called the slaughter house of Serbia, for during Novembar — Decembar — January and February 1915 — 16, every day from 200 to 400 Serbs were led off *en route* for Bulgaria, a large portion of each day's quota being murdered«. — („Крај око ове варошице (Сурдулице) јесте само пространо гробље и зато се и зове „српска кланица“, јер је током новембра, децембра, јануара и фебруара 1915—16, свакога дана довођено 200 до 400 Срба на путу за Бугарску, од којих је свакодневно велик део бивао убијен“).

О Сурдулици је и онај раније поменути начелник Врањског округа упутио 23 марта 1916 један извештај министру унутрашњих послова у Софији, који, у изводу, гласи:

„Дубоко сам убеђен да, колико год да су били племенити и патриотски мотиви да се неко интернира, да је било људи који су неоправдано интернирани па после убијани да би се то њихово неисправно интернирање сакрило. Исто тако силоване су жене и кћери интернираних и пљачкана њихова имовина. Резимирајући све ово додајем да су злочинства Калканџијева и његових следбеника коб-

[22] Reiss
[23] Drayton 192

на за Бугарску и да ће бити потребно најмање 10 година док се поправе сва зла ових људи која су у народу учинили у име Бугарске. Иста оваква недела вршена су и у Нишу, о чему сам већ известио лично господина министра, тражећи брзу и непристрасну истрагу. Но, нико није хтео да ме послуша. Рачунам на ваше наређење за истрагу против оваквих наших чиновника, убица, лопова и џелата... После овога можете замислити овдашњу ситуацију. Могу са сведоцима да докажем да су два војника, који су присуствовали страшним сценама у Сурдулици, полудела, а друга двојица су умрла касније у нервној кризи. Познавајући сувише добро ту атмосферу, ја сам већ досада много пута предузимао све што могу да спасем интересе земље и да изменим овакву ситуацију..."[24]

Циљ свих ових интернирања и убистава био је јасан: што пре обезглавити поробљени народ да би се лакше бугаризирао. Досег тих мера био је неограничен, а са интернирањем и истребљењем треба наставити све док се не постигне циљ. Никаквих услова нити других ограничења нема. Одвођени су интелектуалци, највиђенији људи, а затим и други, па најзад целе породице. Интернирцима се није дозвољавало да узму ни најнужније ствари, чак су их и по улицама хватали. Депортовани су боси и голи по највећој зими. Успут су их бугарски војници непрекидно злостављали и убијали. У Сурдулици су бивали преполовљени, а остатак је теран у Бугарску. Смештали су их у мочварну равницу између Софије и Кнежева, у неке провизорне бараке где су и даље умирали од глади и исцрпености. Према ноти коју је српско Министарство иностраних послова 24 фебруара 1917 упутило савезничким и неутралним државама, на тај начин је, само до краја 1916, дакле, пре него што је у Србији било икакве буне, интернирано из окупираних српских области око 10 хиљада породица. Према послератним анкетама, укључујући и Рајсову, Бугари су од новембра 1915 до априла 1916 побили само у Врањском округу 500 интелектуалаца (учитеља, лекара, попова, других виђенијих људи и просветних јавних радника) и око 3.000 осталих грађана. Треба добро имати на уму да ни у једном од ових случајева, ни дотада ни касније, није било ни помена о каквом суђењу, саслушавању или подизању оптужнице.

[24] Documents, том I 81—85.

О зверствима са којима су ова убиства вршена, нећемо ни говорити највише зато што ово писање има историске претензије, те му стога то и не би био предмет. Ипак, понешто се мора поменути — бар случај убиства детета Анђелка Шопића.[25]

„Анђелко Шопић, свештеник из Брлога, Среза нишавског, повлачио се 1915 године са својим једанаестогодишњим синчићем Владиславом до Приштине. Одатле их Бугари спроведу у Лесковац и пуковник Калканџијев са црним списком упути у Сурдулицу. Успут, у крчми у једном селу, механџика, видећи изнурено дете, рече Анђелку: „Дај ми, попе, то дете под своје, иначе немам деце". Поп се насмеши на то, а она му додаде шапућући, да бугарски војници не чују: „Истину ти кажем, остави дете, јер они такву децу убијају у Сурдулици". Поп сав пребледе, но у том спроводници наредише да се пут продужи даље.

У Сурдулици су их држали у затвору само дотле док се није смркло. За то време ређали су се сви бугарски војници и пљачкали, скидали су капуте, ципеле, сатове, прстење али највише тражили новац. Но, главна пљачка извршена је пред само убијање. Пошто је поп видео да им је живот питање само неколико десетина минута, а верујући и даље да ће дете бити поштеђено, предаде му кријући мало пара и показа како ће продужити свој мученички пут да се врати мајци. Када их изведоше из затвора и почеше везивати, поп клече на колена и бризну у плач: „Тако вам деце ваше, поштедите ово невино дете, оно ништа није криво" — „Везуј!" — дрекну старшија — „оно ште бидна поголем шовинист и комита од башта".

Кад везаше дете оно повика: „Немојте ме везати, нећу да бежим!" Тада се окрете оцу и рече му: „Опрости ми, тато, ако сам те кадгод наљутио". Отац му приђе, пољуби у чело своје чедо и дрхтавим гласом рече: „Ниси ме, сине, ти никад наљутио, опрости ти тати што те довео овако да чељусти смрти, мислећи да те спасе". И тада их потераше на губилиште. Владислав је био у ланцу свезан за три-четири човека даље од оца те није ни приметио кад се Анђелко некако одвезао и удаљио устрану од колоне коју је терало двадесет бугарских војника у пустој новембарској помрчини уз Врлу Реку. Велика је борба била у очевој души за неколико тренутака. У том размишљању прекиде га плотун из пушака и глас његовог детета: „Јао, тато, убише ме!" Он потрча к сину али га заустави други плотун те скрену устрану и остаде жив да прича ову страшну историју смрти свога синчића".

---

[25] Сретен Динић: „Бугарска зверства у Врањском округу", књига II 11, 12. — (У даљем излагању ће се употребљавати скраћеница — Динић).

Све у свему, циљ је био јасан: за најкраће време свим средствима, па ако треба и оним које људи међу собом у историји никад нису употребљавали, избрисати сваки траг српског имена у „Бугар-Morави". Деца? — Убијати и њих! Зашто да не? Па и дете је Србин и из њега ће постати и порасти „голем шовинист" и „комит". Нема разлике — нема милости, и децу убијај! Наш век, ипак, изгледа није одмакао далеко од онога кад је египатски фараон, тражећи Мојсија, наредио да се свако јеврејско мушко дете баци у Нил и од оног времена кад је, нешто касније, Ирод, тражећи Христа, поклао сву децу у Витлејему. Јер, ево, још се ори исти слаби детињи крик: „Јао тато, убише ме!" А шпански конквистадори, ти највећи нељуди у историји, оставили су белешку да су се чудили кад су код дивљих домородаца у Америци виђали призоре како они једни другима убијају децу. Кажу да чак ни пас, па ни вук, неће да кидише на дете. Само би Достојевски и Ломброзо заједно могли некако да растумаче и опишу душу ових модерних ирода — децеубица.

То су, ево, факта. Србе је требало уништити, а појам Србије за вечита времена избрисати. Радославов је јавно рекао: „Може се Србија обновити, може Србија после рата и да се повећа, али у Србији више неће бити Срба".[26] А Макензен: „Србија је већ сада допола без живота".[26] Вазов и Христов, песници — савест једнога народа, певали су у то време овакве стихове: „Нека се мирис од сагорелих тела непријатељских пење у небо, мирис тако драг Олимпу бугарских богова!"[27] Други њихови песници су слагали стихове у којима су се непријатељска црева умотавала око копита њихових коња. Најомиљенија песма бугарских војника била је: „По пет на нож!"[27] Бугарски пуковник Дарвингов изјавио је на једном ручку у Прокупљу да „најрадије једе печено српско месо",[27] а Стојков, професор универзитета у Софији, као шеф полиције у Лесковцу, својом руком је батином убијао људе насред улице.

---

[26] Documents.

[27] Динић.

И службена Бугарска је тврдила да Србије више нема. 26 априла 1916 Бугарски црвени крст, под потписом претседника Гешова, упутио је овај акт Интернационалном одбору црвеног крста у Женеви: „Господо, ми смо примили из Женеве писмо са заглављем Српског црвеног крста, датирано 31 марта, у коме нам се траже потпуне листе српских заробљеника и интернираних грађана у Бугарској, као и детаљи о пошиљкама или кореспонденцији грађана негдашње Србије. Ми бисмо вам били веома благодарни ако бисте хтели да обавестите ту господу која се потписује за Српски црвени крст, да ми са њима не можемо општити нити им давати информације о становништву бивше Србије, које је постало бугарско и које се сада третира по бугарским законима“.[28]

Погрешно би било, дакле, претпоставити да су бугарске теренске власти на своју руку вршиле све ове злочине. Напротив, систем да се истребе Срби и да отсада за вечита времена ово буде Бугарска, израдило је централно државно руководство у Софији и оно је форсирало његово извршење. А тај план није могао друкчије ни бити извршен него само овако. Тако су бугарска влада и њени органи на окупираној територији неразлучно повезани у овоме послу, а рад других произлазио је из закона и наредаба првих. Колико је све то било само систем, рафиниран, окрутан, злочиначки систем истребљења једнога народа, у детаље проучен и простудиран, нека нам се дозволи да, у нешто дужим изводима, наведемо један документ[29], додуше издат 1918, дакле, нешто касније, али који баца пуну светлост на цео овај проблем:

„Одељење обласне
спољне политике — Оперативни секретаријат

По наређењу Војне инспекције Моравске области
бр. 13

Штаб — Ниш — 29 мај 1918

Постепеном организацијом Моравске области, с обзиром на резултате, пошло нам је за руком да у свим гранама управе у области успоставимо режим који ће нам обезбедити не само могућност да осигурамо потпун уну-

[28] Documents.
[29] Documents, том I 284—298.

трашњи мир и ред, него и начин како да почнемо и да овладамо душом овога народа који нам је толико близак по обичајима и по крви. Та политика ће нам омогућити да придобијемо народ који је крв наше крви и да његово уједињење са Бугарском буде за нас свршена ствар.

Да би се постигао тај постављени циљ није довољно само желети, и то на неки платонски начин желети, или вршити пропаганду било усмено или писмено — потребна су дела, и то снажна дела. Неопходно је у свему имати један одређени систем, један општи план који ће у појединостима сјединити све ове чиниоце. Да би се могло овладати душом једнога народа који је систематски и силом отуђиван од Бугарске за време последњих 40 година, то је посао који захтева напоре и залагања свих наших снага и свих средстава. Искуство је показало да су од свих средстава најефикаснија била она која су обезбеђивала стварни ред. Међутим, баш такав начин ми смо скоро увек занемаривали. Због тога би Војна инспекција хтела да изложи надлежнима следеће мере које би требало спровести:

1. — Требало би дати интернирцима у старој Бугарској да слободно раде послове који им одговарају или би им требало дозволити и да раде, иако већ имају могућности да живе. Могли би се искористити за послове војне природе које су многи од њих и раније радили. Од ових би повластица требало одвојити само оне интернирце у које се нема поверења.

2. — Са свима онима који су регрутовани у радне чете, треба поступати као са војницима, њихове породице држава треба да осигура исто као породице војника. Та мера која не би била веома скупа, била би много корисна да приближи оне који се регрутују на радове и показала би да се са људима из Моравске области поступа исто као и са онима из старе Бугарске.

3. — Држава треба да помогне свима оним које је српска држава била обезбедила као пензионере или инвалиде. Том мером би се показало да се наша држава исто тако брине за народ у Моравској области, иако је он пре тога, приморан силом, био у српској служби. Међутим, не треба дати пензију свима, не, например, онима који су дошли из Шумадије, него само домороцима из те области.

4. — Свештеницима, интернираним из Моравске области у Бугарску, треба дозволити да служе службу, но, под условом да науче бугарски језик, да носе обележје и одећу бугарских свештеника и да потпуно постану Бугари.

Да би се могла бугаризирати Моравска област, треба претходно уништити све што је српско, а онда, на рушевинама србизма, изградити Бугарску.

5. — Све бивше српске учитеље и чиновнике који нису корисни по нашу ствар у Моравској области, треба одмах преместити у стару Бугарску. Неће се сматрати корисним

сви они за које се цени да дају чак и пасиван отпор. Зато би требало установити у Бугарској, у једном или више градова, курсеве бугарског језика, намењене онима који желе да уђу у ма какву бугарску државну службу.

Да би се могле применити све горе наведене мере у циљу бугаризације Моравске области, сви ми који смо овде, официри, службеници, војници и, уопште сви они који припадају некој јавној служби, сви ми треба да радимо на томе са несаломљивом снагом. Нарочита пажња треба да се посвети развоју бугарских јавних и културних организација које треба да постану моћан фактор бугаризације Моравске области. Ево главних тачака наше политике у Моравској области:

I ЦИЉ УНУТРАШЊЕ ПОЛИТИКЕ

1. — Осигурати ред и општу сигурност у области, али на добронамеран начин, који ће нам омогућити да овладамо душом овога народа.

2. — Помагати снажно, коликогод ратни услови дозвољавају, економски и интелектуални развој народа.

3. — Пробудити у народу успавану бугарску свест, уливајући му дубоку приврженост за Бугарску, за бугарску културу, језик, историју, прошлост и будућност.

Прву тачку могу испунити окупационе трупе и управне власти. Тачка два је делом посао економских органа државе, а делом зависи од њених школа, цркве и културних и хуманих друштава и организација. Осим онога што садржи тачка три, треба да се позабаве уопште све бугарске власти као и сви Бугари у овој области појединачно и зато је потребно да се припреми унапред темељито проучени план.

II ОРГАНИ УНУТРАШЊЕ ПОЛИТИКЕ

1. — Све окупационе снаге, са свим својим деловима и целокупним људством до последњег војника. 2. — Сви органи државне власти, сви чиновници до последњег вратара или послужитеља. 3. — Културна друштва са свим својим чланством, новине „Моравски глас" са свим својим сарадницима, све позоришне трупе, певачка друштва, итд.

Прва и друга група органа унутрашње политике су од највеће важности, док се трећа група не буде довољно развила. Сви они који припадају тим групама и који су у сталном додиру са становништвом треба да раде, али увек према унапред одређеном плану, и то свуда: на улици, на јавним местима, у цркви, на пијацама итд. Што се тиче треће групе, од ње треба створити једну моћну организацију која ће имати огроман утицај за целу Моравску област. Међутим, лица која буду чланови ових група, не треба свој рад да схвате бирократски него да знају да овакав рад није друкчије могућ него само у народу. Друштвене организације су народне организације и руково-

диоци и организатори свих тих друштава треба свој живот да проведу међу народом. Улога листа „Моравски глас“, као и позоришних трупа и певачких друштава, је од нарочите важности. Све власти треба да им се ставе на службу и да их у сваком погледу помажу. И увек, коликогод се каже да се ради, још није довољно. Та друштва треба да развију огромну активност, да оснују читаонице, биоскопе итд. који ће бити центри бугарске мисли. На тим организацијама је да Бугари из Моравске области науче бугарски језик.

III ОПШТИ ЗАДАЦИ СВИХ БУГАРА: ОФИЦИРА, ЧИНОВНИКА, ВОЈНИКА

1. — Да буду увек свесни свог националног осећања као и улоге коју носе у области. 2. — Да увек поштују име и народност бугарску. 3. — Да увек добро пазе шта говоре јер ће нас по нашим делима народ ценити и по нашем понашању увидети наше право и снагу. 4. — Да буду ватрени у својој пропаганди те да народ постане свестан своје бугарске националности, осећања које је због српске окупације закржљало па се чак у неким деловима области и сасвим изгубило. 5. — Радити увек свом снагом, свом душом и свим могућностима да овдашњи Бугари науче свој, бугарски језик.

IV ПОЛИТИКА У ПОГЛЕДУ ОВДАШЊИХ БУГАРА

Знатан део овдашњих Бугара састоји се од живља Нишавске долине, Тимока, бугарске Мораве и Велике Мораве. Њихов језик је чисто бугарски дијалект, са неколико литерарних српских речи које су у тај језик ушле преко касарне, цркве и администрације у време српске управе. Сви обичаји и целокупна психологија тога народа је бугарска — ти људи врло добро знају да су у прошлости били део бугарског народа. Сеоско становништво које је много патријархалније него градско боље је сачувало те бугарске обичаје и осећања. Извесне области, као Пирот, Бабушница, Бела Паланка, Сурдулица, Власотинце, Врање, Лесковац и Ниш нису толико поробљене као област Тимочке долине, па и ова је мање поробљена од извесних крајева Велике Мораве. Због ових разних категорија овдашњих Бугара и наш став треба такође да је различит.

Према сељацима из посрбљених места треба да се покажемо као непријатељи. Не треба им ништа чинити док не постану свесни свог бугарског порекла и док се не изјасне да су Бугари и да желе да деле са својом великом бугарском породицом све радости и све патње. Према другима, који нису србофили, треба да се покажемо као пријатељи, да им идемо на руку, да учинимо све могуће да нас заволе, да им се у свакој прилици указује пажња, — једном речју, да се према њима односимо као према браћи. Ево, како можемо да покажемо своју добронамерност према овдашњим Бугарима:

1. — Треба их увек сматрати за браћу. 2. — Треба им умањивати реквизиције и порезе. 3. — Треба их подржавати у трговини и свуда где траже нашу помоћ. 4. — Треба их обезбедити храном, петролеумом, сољу, шећером итд. 5. — Треба им олакшати у погледу обавеза према држави: регрутацији, реквизицији, порезу итд. 6. — Треба им обезбедити почасна места на државним националним свечаностима. 7. — Треба их потпуно одвојити од србофила и ангажовати их мало помало за борбу против ових. То је од нарочите важности јер наши успеси неће бити сигурни све док се овдашњи Бугари и сами не почну супротстављати преосталим србофилима.

Ова последња тачка је најважнија и чим један део Бугара из ове области почне да се супротставља србофилима и да се бори против њих — што је прави и први циљ наше унутрашње политике — покрет ће почети да се снажно развија. На тај начин ће успети и развијаће се све наше организације, па, према томе, и цео бугарски национални покрет; у исто време тако ће се будити и национална свест Бугара ове области. Посао ће бити тежак — јер треба знати да се ради о србофилској традицији од 40 година — али национално буђење ће ипак коначно бити извршено, баш од самога народа, његовом снагом.

Сва наша пажња треба да је усмерена на људе из области који се проглашавају Бугарима и који су наклоњени да то буду. На тај начин ћемо имати већи део народа са собом, а за само кратко време имаћемо и мањину. Треба да пажљиво и енергично радимо да тај циљ постигнемо прво у оним областима које се додирују са старом Бугарском, а затим да се постепено проширујемо на запад. Органи бугарске управе у овој области морају сву своју активност посветити овом високом националном циљу. Од овдашњих Бугара, становника Моравске области, треба систематски и енергично тражити следеће:

1. — Да избаце и потпуно забораве известан број српских речи које су силом увучене у њихов бугарски језик за време српске окупације у Моравској области, речи чији се списак налази на крају овога акта.

2. — Да говоре и да се увек показују као Бугари, и да буду поносни на то.

3. — Да искрено учествују у свим нашим радостима, свим нашим светковинама и националним бугарским друштвима.

4. — Да узму видног учешћа у нашој националној одбрани и у напорима за пропагирање осећања за Бугарску међу свима онима који још нису просвећени. У том циљу потребни су нам Бугари из ове области који су већ бугаризирани да служе за пример и да придобију и друге. Ти људи ће бити први борци за ову ствар и цео успех зависи на првоме месту од њихове искрености и упорности. Ово је наше најважније тактичко питање.

Наша пажња треба да је у сваком случају усмерена нарочито према селима: тамо ћемо наћи свој највећи ослонац и подршку. Помоћу њих ћемо моћи да уништимо србизам у градовима — треба, дакле, села супротставити градовима".

Затим се детаљно анализира случај оних који живе у овим крајевима али очигледно нису Бугари. Досељенике из Шумадије и Црне Горе треба натерати да емигрирају назад или их „натерати да говоре бугарски" тиме што ће се прво они „најутицајнији међу њима натерати да се прогласе Бугарима". Власи, који живе у Источној Србији, могу и да остану Власи али да се називају или тако или Бугари, а никако Срби. И Власи треба да говоре бугарски. Јевреје, Турке и Цигане „да би били кориснији" треба одвојити од Срба и чак окренути противу Срба. „Србомане и гркомане" међу њима „треба злостављати". Анализирајући како, ма и мало, све ове малобројне мањине могу бити корисне у борби за истребљење Срба, каже се дословце ово: „У тешком послу истребљења србизма треба да користимо сва средства па ма како била мала". — А даље:

„XI ЛИЦА ПРЕМА ПОЛУ И УЗРАСТУ

Што се тиче активности разних лица према њиховом узрасту и полу, искуство нам даје следеће драгоцене податке који ће нам послужити и на основу којих ћемо ми, Бугари, схватити како треба да се оријентишемо у својој борби.

Неоспорно је утврђено да су најфанатичнији и најсиловитији шовинисти увек жене. Оне су живи центар српскога духа и оне су најактивнији агенти тајне српске организације. Жене су курири тајне поште, оне су идеолози и организатори, оне су најважнији пропагатори, оне су агресивне и опасне.

Искоришћавајући природну људску наклоност према женском полу — што се доказало и код наших овдашњих Бугара Моравске области, — жене развијају опасну активност противу свих наших подухвата у тој области. Својим лепим очима, својим потстрекавањем, дајући се добровољно али са планом, овдашње жене држе не једног нашег официра или цивилног функционера, имају на њих велики утицај, користе их да би послужиле српској ствари, да би у исто време могле радити против наше пропаганде.

Време је да се супротставимо томе страшном злу које може да нас кошта једнога дела наше нације, може да уздрма сигурност наше државе. Време је да се прекине са

том женском хипнозом и да се јасно сагледа сва природа тога зла и сва његова величина. У погледу жена наша унутрашња политика треба да предузме следеће:

1. — Не треба дозволити ниједној жени да путује, изузев оних које су се показале као добре Бугарке или које су уписане у чланство бугарских националних друштава, или пак, које посећују све наше светковине, вечери, позоришта итд.

2. — Не треба штитити жену или њену породицу осим ако се она изјаснила као Бугарка.

3. — Све жене треба да говоре бугарски и не треба примити никакву молбу, било усмено било писмено, која није на бугарском језику.

У том циљу треба саставити списак свих интелигентних жена које би могле да одиграју неку улогу па ма колико мала она била у погледу српске пропаганде.

Становништво према узрасту треба поделити:

1. — Старци који се сећају свог бугарског порекла. Од њих су за нас добри само они који се изјасне да су Бугари и који активно раде за нашу ствар. Сви остали нису корисни за нас. Они су фанатици као и они који су променили своју веру. Треба да будемо веома љубазни и добронамерни према првима, а према другима да се односимо најстроже. Ови други су за нас најопаснији људи.

2. — Људи 40—50 година старости су по традицији постали Срби, јер су били сувише млади кад је извршена српска окупација. Они су тада били у годинама кад се човек врло лако прилагоди страном духу. Но, ова врста људи је врло способна да се понова прилагоди.

3. — Људи од 36—45 година старости: то су године када је човек најактивнији у свим нацијама, па, према томе, то су људи које треба пажљиво да прострудирамо, свакога понаособ и да их потпуно упознамо.

4. — Људи стари 20—36 година су преки као и сви млади људи али они нису толико опасни. Они су још увек сувише млади да би имали чврст карактер, те према томе нису опасни.

5. — Младићи до 20 година су маса сасвим младих људи које је не само лако неутралисати него се још могу и придобити да се боре за нашу ствар.

Што се тиче жена, године код њих не играју никакву улогу, јер је установљена чињеница да су жене једнако опасне у свако доба. Истребљење србизма претставља, уствари, истребљење српских жена које су најмоћнији фактор србизма.

XII ЛИЦА ПРЕМА СВОЈИМ ЗАНИМАЊИМА

Унутрашња политика која не води рачуна о различитости карактера, која пак, проистиче од различитости занимања, претставља политику која ће се врло брзо срушити сопственим грешкама. У том погледу нам, међутим, недостаје општи план делања у Моравској области, те зато дајемо само правац даљег управљања:

1. — Српски свештеници претстављају суштински израз српскога духа. Треба их држати удаљене од области и не дозволити им повратак. Ако још има кога од свештеника у самој области, треба га одмах интернирати. Изузетак се једино може чинити са онима који се изјасне да су Бугари. Но, они морају носити одежду бугарских попова и читати службу на бугарском језику. Ако је неки од таквих свештеника интерниран, треба га пустити да се врати.

2. — Српски учитељи никада неће постати Бугари те зато, ако остану у области, то није за нас добро. Ради тога треба да остану у интернацији и не треба им уопште давати дозволу за повратак.

3. — Српски чиновници: у њих не треба имати никаквог поверења. Најопаснији су они који су имали велике положаје — окружни начелници, например, те такви не смеју никако остати у области, јер још увек имају знатан утицај на народ.

4. — Сви они који су припадали некој партији и активно учествовали у разним српским политичким партијама пре рата, опасни су. Међу њима су најопаснији они који су припадали Пашићевој странци. На њих треба пазити и приволети их да „емигрирају" за Бугарску. Либерали — тј. противници Пашићеви — мало су мање опасни. Могу им се дозволити неке олакшице, употребљавати их што је могуће више за борбу против радикала. Треба да се послужимо потстицањем подвојености у политичким партијама да бисмо уништили елементе који су опасни за нас.

Бивше државне или општинске чиновнике, кметове, лекаре, инжењере, агрономе, судије итд. треба пажљиво студирати да би се упознао њихов карактер, али их се треба и чувати. Хотелијере, кафеџије, фотографе, апотекаре, бакале, сајџије, кобасичаре, кројаче итд. — такође треба простудирати и понаособ класифицирати.

. . .

7. — Адвокати, публицисти и јавни радници су они који су за време мира претстављали најрепрезентативније и најактивније чланове политичких организација. Треба бити свестан степена опасности која нам од њих прети. Уопште треба их се чувати и увек ће бити веома корисно да се интернирају или принуде да сами емигрирају у стару Бугарску или у Србију коју су окупирали Аустријанци. У сваком случају они нам ни по чему не могу бити од користи.

8. — Банкари, мењачи и трговци су, по своме материјалном положају, предодређени, а и способни, да играју знатну политичку улогу подржавајући српски дух код овдашњег народа. Уопште, треба их добро проучавати, а најопасније међу њима треба интернирати.

9. — Трговачки путници, кочијаши итд. су опасни као курири тајне српске организације. Треба их изблиза проучавати и то врло пажљиво. Сви они који су подозриви не смеју вршити овај посао.

10. — Оне који имају синове или чланове породице официре, подофицире или војнике у српској војсци, врло је тешко придобити за нас. Њих треба добро пазити и још боље их се чувати.

11. — Грађани и сељаци. — Сељаци су доста добро сачували бугарске обичаје, дијалект и традиције, много више него грађани. Треба их придобити за нашу ствар и у њима уништити српски дух, а помоћу њих уништити га и у градовима. Од сељака треба да тражимо: да се отворено определе за нашу страну борећи се са нама против грађанског духа; да кажу да су Бугари; да у свом језику не употребљавају ниједну српску реч коју су присвојили за време српске окупације.

Уопште, сељаке треба подржавати морално и материјално. Треба бити предусретљив према њима и потпуно их одвојити од грађана како ови не би имали никакав утицај на њих. Подржавајући сељаке свуда и увек, моћи ћемо очекивати леп успех овог одељивања сељака од грађана.

XIII ЗАДАЦИ СВИХ ОСОБА БЕЗ ОБЗИРА НА ПОЛ И УЗРАСТ

1. — Треба да говоре бугарски, да се зову Бугарима и да обнове своја бугарска осећања која су имале пре српске окупације.

2. — Треба да пријаве све оне који нешто раде против бугарске државе и бугарских интереса.

3. — Треба да буду активни сарадници свих бугарских националних подухвата.

4. — Треба да нам помогну у нашем напору да снабдемо храном област и државу да бисмо могли победоносно завршити рат.

5. — Своја писма и преписку треба да пишу само на бугарском језику.

6. — Треба да прате развој бугарског језика и на тај начин заборави српске изразе.

XIV ЊИХОВЕ ПОВЛАСТИЦЕ

Одобрење за путовање; одобрење за вршење трговине; олакшице у снабдевању; пуштање интернираца на отсуство; ослобађање радника и ратних заробљеника; олакшице у порези, реквизицији итд.; олакшица за станове, итд.

Све ове повластице могу се применити само на оне који се отворено изјасне да су Бугари и који активно узму учешћа у бугарској пропаганди. Моравска област била је бугарска и остаће бугарска. За бугарски народ она је од огромне важности. Без Мораве, Бугарска би била прину-

ђена да се вечито бори за своју властиту храну и да на то троши своје снаге. Она никада не би могла да развије своју националну културу и своје благостање. Са Моравском облашћу Бугарска ће ући у састав моћних европских држава, као држава достојна поштовања и тражена за савезника.

XV ОНО ШТО ЈЕ НАЈСТРОЖЕ ЗАБРАЊЕНО ЗА СВА ЛИЦА

1. — Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусти. Сви треба да је потпуно забораве.

2. — Не треба изговарати нити употребљавати српске речи.

3. — Молбе усмене или писмене, не смеју бити узете на разматрање ако су написане на српском језику.

4. — Забрањено је певати српске песме.

5. — Забрањено је говорити против Бугара као и против бугарских власти или закона.

6. — Забрањено је учинити некоме повластицу ма које врсте уколико се ради о србофилу.

7. — Забрањено је рђаво поступати са овдашњим људима (Бугарима) ма они били и сумњиви док се њихова кривица не утврди.

8. — Забрањено је дописивање на српском. Цензура неће пуштати таква писма.

9. — Уопште, забрањени су српски натписи на дућанима, гробовима итд.

10. — Забрањено је давати српска имена новорођенчадима.

11. — Забрањено је давати српска имена улицама.

12. — Сва лица која се обраћају службено бугарским властима треба да то учине бугарским језиком без ичијег посредовања. У том погледу власти треба да буду веома строге.

Ово наређење треба брижљиво чувати и затварати после сваке употребе.

Начелник инспекције,
Генерал-пуковник:
Наресов

Ађутант, ген. мајор:
Тасев

Начелник штаба, пуковник
Дарвингов"

Но, поред овако детаљно планиране и сурово спровођене бугаризације, дошла је још једна, крајња мера која је, уствари, изазвала устанак, мада су га све ове претходне условиле. Крајем 1916 Бугари су наредили да се регрутују и узму у њихову војску са окупираних српских територија сви способни мушкарци од 18—45

година[30]. Сваки мушкарац тога доба добио је „свидателство“ да „подлегне наборној комисији“ тога и тога дана. Исто тако су све општине добиле наређење да припреме спискове и остало што је потребно за рад „наборне комисије“ за одређени дан. Сви софиски листови објавили су распоред регрутације — тако „Народно право“ и „Мир“ објављују да ће се регрутација у Нишу обавити 14 фебруара 1917, 7 фебруара у Срезу јабланичком, а 20—27 фебруара у Топлици.

„У бугарском званичном листу „Војни извештај“ од 14 фебруара гувернер Моравске области објавио је да сви људи између 19 и 40 година из Нишког округа имају да се јаве регрутној комисији у Нишу од 21 до 27 марта, у Куршумлији од 21 до 22 фебруара, у Параћину од 11 до 15 марта и у Вел. Градишту од 19 до 22 марта“.[31]

На протест српских студената у Швајцарској и на апел који су они упутили свим светским универзитетима против бугарских недела у Србији, а нарочито против ове бугарске присилне мобилизације, софиски владин лист „Камбана“ у броју 3241 из 1917 одговара овако: „Одговор Штаба Моравске војно-инспекционе области на српска окривљавања. — Срби нас терете за следеће: . . . Седмо: да смо скупљали војнике од народа у Поморављу које смо после обуке слали на Солунски фронт да се боре противу своје браће. . . Ми бисмо изневерили успомену на стотине хиљада моравских бораца, умрлих у разним временима за бугарску слободу и независност ако. . . не бисмо допустили Моравцима да испуне свој дуг према отаџбини. . . да уђу под општу бугарску заставу. . . Уопште, ми не можемо и нећемо да третирамо Поморавље и народ у њему друкчије осим као плод од плода и крв од крви Бугарске и бугарског народа“.

---

[30] Саслушање Косте Пећанца пред Анкетним одбором. — У погледу старости обвезника подаци се не слажу: неки тврде да је било 17 — 50, а други 18 — 40 година. Узели смо Пећанчеве податке јер је он то свакако најбоље морао знати. Пећанац исто тако тврди да је оваква наредба за регрутацију дошла 5 јануара 1917.

[31] Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига XXI стр. 760. — (У даљем излагању ће се употребљавати скраћеница — ВРС).

Начелник Војне инспекције Моравске области, пуковник Протогеров, у једној прокламацији народу[32] говори, између осталог, и о овој регрутацији:

„Пре 40 година Бугари из Нишке бугарске области били су на челу бугарског духовног, политичког и верског покрета. Тај је покрет у нашој историји назван „бугарска ренесанса“. На несрећу, ти најбољи Бугари из околине Ниша, из Бугарске Мораве, за време ослобођења Бугарске, отцепљени су од бугарског тла и предати Србима. Али, бог чека и никада не заборавља. За време тих 40 година Бугарска је расла, постала моћна и духовно и војнички и дошла у могућност да ослободи тај део Бугарске Мораве... 2. — Онај ко се не пријави комисији за регрутацију, као и онај који је регрутован а не пријави се својој јединици или се крије, исто као и затвореници који су побегли из логора, биће сматран за одметника и судиће му се према закону за одметнике. 3. — Села која буду прикривала хајдуке, одбегле војнике и затворенике, дајући им храну, биће сматрана као јатаци и биће подвргнута казни, тојест људи ће бити осуђени на смрт, куће им спаљене, а породица одведена у интернацију“.

О последицама једне такве мобилизације Дерок[33] каже ово:

„Како је Краљевина Србија имала око 4 милиона становника, то би могло да се подигне око 40 хиљада регрута (рачунајући 1%). Ако томе додамо број прездравелих од рана и болести и заосталих у току отступања, видећемо да се устаници нису преварили кад су ценили да би непријатељ са окупиране територије могао да подигне 60 — 70 хиљада људи. Међутим, у то доба српска Оперативна војска, после многих губитака које је имала, како услед борби, тако и услед гладовања кроз Албанију, могла је да има око 150 хиљада људи. Однос ова два броја сам по себи казује врло много. А то је, сем тога, било баш у оно време кад наша Оперативна војска није могла ниоткуда да попуњава губитке, кад се војска видно смањивала из дана у дан...“

Где и како су Бугари мислили да употребе ову овако мобилисану војску, није познато. Можда за позадинску службу (па и радове, рецимо у рудницима) у самој Бугарској чиме би ослободили што више свога

---

[32] Documents, том I 269, 270.

[33] Дерок: „Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини“, 20, 21. (У даљем тексту ће се употребљавати скраћеница — Дерок).

људства за фронт, а можда и да те регруте из Србије упуте на неки од фронтова где су се борили српски савезници. Но, највероватније су баш хтели да их, растурене по бугарским јединицама и под контролом, упуте на Солунски фронт према Србима. Лако је појмити колико би ово био тежак морални ударац за ионако превише намучену српску војску, за војника који би после сваке борбе морао међу мртвима по разбојишту и међу заробљеницима да тражи да није убио сина због кога је и оставио огњиште и био прогнан или, још горе, видео га жива у бугарској униформи. Исто тако лако је појмити колико би ово дало размаха бугарској пропаганди пред српским савезницима и пред светом уопште — то што се народ Србије дигао и пошао да се бије против српске војске. Тако би, не само морал те војске, него и њен углед био сасвим компромитован, као и цела њена ослободилачка мисија.[34]

После свега овога заиста није тешко погодити узроке крвавих побуна на југу Србије 1917. Све је то онај сељак у сурој шајкачи који гради кућу на ивици шуме, на месту где му је већ неколико сагорело и роди сина па оде у рат да погине, а син остаје да расте за следећи рат, — све је то он могао да трпи само за кратко време. Злочине једнако као и срамоту. У његовој души почела је брзо да сазрева мисао на побуну. Без договора, али истовремено, сваки је почео прво да замишљено обилази место у шуми где му је била закопана пушка, а затим — откопао ју је. Револт који је у почетку само тињао на дну озлојеђене душе, почео је да се разгара, да букти. Нико није наредио томе народу да дигне устанак нити га је „инспирисао" да то учини. „Наредба да ступи у бугарску војску свакога

---

[34] Из окупиране Македоније узети су људи у бугарску војску. Они који су били у српској војсци па су одбегли аустриској, предати су од стране исте бугарској, која их је слала у новоформиране македонске пукове. Према изјави бугарских заробљеника на Солунском фронту, у 10 бугарском ополченском пуку налазили су се стари људи и српски војници из нових крајева, а који су били у аустриском заробљеништву (ВРС XV 399).

је Србина као стрела усред срца погодила“[35] — пишу сељаци из Добродолске општине. А из Јабланичког среза: „Наша горчина прелива се, стрпљењу беше крај, требало је кидати окове који више од годину дана даве, требало је дати одушка боловима и мукама који су се више од годину дана као мора гомилали, требало је на неки начин скинути терет да би се олакшало намученој души и — скинут је. . . Уместо пред комисију за регрутацију, Срби одоше у шуму. . .“[35]

Тако је сам народ дигао свој устанак не расуђујући о могућностима нити помишљајући на последице. Србија је прегажена, њена десеткована војска се налазила негде у даљини — поробљени народ чак није уопште тачно знао ни да ли је има. Никаквог изгледа на скори свршетак рата нити неког поузданог знака да ће се он завршити победом Савезника. Па, ипак, тај сељак око чијег се села свако место зове Хајдучки Кладенац, Збег, Стража или Граница, диже буну, једну од многих које је дизао у својој историји.[36]

„Наборне“ комисије се почетком фебруара приближују од Врања према Јабланици и Топлици, а села пред њима се празне и остају пуста и људи одлазе у своје велике и вечите касарне, планине: Радан, Јастребац и Копаоник. Шума почиње да живи. И ноћ. Истовремено се стварају многе комитске чете и полако се повезују и спајају — ниче велика народна буна.

* * *

[35] Документи у архиви Војноисториског института Југословенске народне армије. — (У даљем излагању ће се употребљавати скраћеница — Арх. ВИИ).

[36] Нема података о томе да ли је српска Врховна команда из Солуна штогод предузимала у циљу обавештавања иностранства о стању на окупираној територији. Изгледа да се у томе правцу није ништа радило, јер српски војни изасланик у Италији предлаже, септембра 1916, да се путем савезничке и неутралне штампе обавештава иностранa јавност о стању у окупираној Србији, као што чине Белгијанци. (ВРС XVIII 7).

3

ПИТАЊА ОКО ПОДИЗАЊА УСТАНКА

Ту кнезови нису ради кавзи,
нит су ради Турци изјелице,
ал је рада сиротиња раја,
која глобу давати не може,
ни трпјети турскога зулума.

(Народна песма)

Историја се не понавља али сличне личности у одређеним ситуацијама поступају истоветно. Једно је, наиме, сигурно: Врховна команда у Солуну није хтела никакав устанак у самој земљи. И не само што га није хтела него је учинила све што је било у њеној моћи да спречи његово избијање. Сазнавши још лета 1916 да у поробљеној Србији непосредно претстоје немири, она тамо шаље Пећанца. Инструкције које су му на потпис саопштене 21 августа 1916 у Оперативном одељењу Врховне команде у Солуну, гласе:

„Штаб Врховне команде
О бр. 4605

Поручнику Кости Пећанцу,

Ви ћете, према вашем пристанку, бити пребачени у предео Косова.

Задатак ће вам бити:

1. — да у пределу Топлице и Јужне Мораве пронађете наше тамошње обвезнике, да им саопштите наш скори долазак и да их организујете за четничку акцију;

2. — да ступите у везу са Арнаутима на Косову, Карадагу и пределу око Митровице и да гледате да их придобијете за нашу ствар. Прогласи за њих отштампани су и предају вам се. Ове прогласе растурићете тек кад се осети да Бугари почињу напуштати Македонију;

3. — да нашем народу дате на знање да ћемо ми скоро доћи и да му изложите општу ситуацију у Европи;

4. — да четничку акцију отпочнете тек онда, кад се буде јасно видело да Бугари отступају и да је наша војска близу. Уопште, ваше бављење мора да остане у највећој тајности. Бугарске власти не смеју сазнати за вас и вашу акцију, како не би предузимале репресивне мере према становништву;

5. — експлозивом који будете понели вршићете рушење мањих објеката на железницама и друмским мостовима, како би ометали транспорте непријатељу. Ово ћете предузети тек онда, када се буде јасно видело да смо ми близу и да се Бугари повлаче. Веће објекте немојте рушити;

6. — ви ћете сами бити у арнаутском оделу, а у случају да паднете у шаке непријатељу, не треба одати ко сте, нити да сте послани од Оперативне војске.

21. VIII. 1916
Солун

Шеф, пуковник
Дан. Калафатовић

Саопштено ми је, рез. поручник
К. М. Пећанац."[1]

О стању у Србији, о својим намерама у вези са њим и о слању Пећанца, Врховна команда није уопште обавештавала владу нити икога другога. О томе није знао ништа чак ни сам генерал Божа Терзић, који је у то време био министар војни.[2] Калафатовић, начелник Обавештајног одељења и генерал Бојовић, начелник Штаба Врховне команде, потврдили су доцније да Врховна команда збиља није обавештавала владу о слању Пећанца и о директивама које је он добио, нити од ње тражила пристанак за то, јер би то „с погледом на одржавање тајности могло бити од недогледно штетних последица". А што се тиче Народне скупштине, она је о свему томе, па и о Устанку, била обавештена први пут тек 1918 када је цела ствар већ била надуго и на-

---

[1] Арх. ВИИ.

[2] На саслушању код скупштинског Анкетног одбора после рата он је дословце изјавио ово: „За време шиљања Косте Пећанца у Србију 1916, ја сам био члан владе као министар војни, али ми ништа није било познато какви су узроци руководили Врховну команду да изашиље Косту Пећанца у Србију, а још мање да ме је Врховна команда о том свом поступку известила". Исто тако, ништа није знао ни Љуба Јовановић, ондашњи министар унутрашњих дела.

широко избила пред међународну јавност.[3] Потребно је напоменути да, када се овде каже Врховна команда, то значи и династија, јер је регент Александар у исто време био и врховни командант.

То да није хтела устанак, Врховна команда никада није порицала него је и у оно време, а и после рата, на томе нарочито инсистирала, те се тако и поставило цело питање „кривице“. Разлози за то су били: „Не дижите устанак — још му није време“, „изгинућете и пострадаће народ“, „чекајте док дође час“ и слично. Не може се рећи да у овим разлозима нема извесне тачности. Но, тада се, најкраће речено, постављају две концепције једног народног устанка. Поставља се питање: зашто људи не би гинули за своју слободу? Уосталом, они су гинули, и то у масама, не само пре него што су дигли устанак, него и пре но што су и помишљали на њега — потсећамо да је само у Врањском округу у раздобљу 1915—16 убијено неколико хиљада људи. Бугари нису били обични окупатори, него су кроз ту окупацију хтели да спроведу коначан обрачун са целим једним народом, да га однароде, а ако то није могуће, онда да га униште. С те тачке гледишта устанак би могао да добије и извесну форму самоодбране. Можда би убијањем и интернацијом било уништено исто толико људи чак и да није било Устанка. Разлика је само у томе што би без Устанка народ умирао нечујно, ропски, на коленима. Друга ствар — Устанак је спречио мобилизацију неколико десетина хиљада бораца за бугарску војску (они су успели да мобилишу: из Врања и његове околине 600, из околине Лесковца нешто преко 1.000, из Власотинца, града и среза 180, из Сурдулице 200 младића, а из крајева на левој обали Мораве, наравно, никога — па и те нису послали на фронт, него на радове, већином у Пернички рудник). Колико је само тим ометањем мобилизације морално, а и материјално, помогнуто српској војсци, чак и ако

[3] Народни посланик Благоје Илић, на 93 састанку Народне скупштине, одржаном 12 априла 1918 на Крфу, у дебати која је била посвећена овом питању, узвикнуо је: „Е, господо, ја као народни посланик обавештен сам о томе догађају са свим овим детаљима тек после годину дана!“ — Стенографске белешке 93-ег састанка Народне скупштине.

не рачунамо да је целога пролећа 1917 Устанак на себе привукао читаве три непријатељске дивизије и тиме знатно олакшао савезничким фронтовима! Но, ту је најбитније да је Устанак заувек збрисао лажни мит о „Бугар-Морави". И да је Топлички устанак дао само то, па би било много. Јер народ који се само једном одрекне своје националности, језика, културе и историје, то је или стар, дегенерисан и слаб народ или ће то неминовно постати. Овакви догађаји пред којима он поклекне, размекшавају га, растачу, стварају у њему менталитет роба, а место народа он постаје само биолошка маса.

Овде узимамо слободу да дамо једну своју импресију за коју нема много историских доказа (ако их уопште и има икаквих) која нам се неодољиво наметала студирајући цело ово поглавље наше историје и повезујући га и упоређујући са другима, сличним, о којима смо такође понешто знали.

Кад год је под овако тешким околностима и под ма чијом окупацијом, почињала из гора и долина река да буја, а затим с тутњем да проваљује огромна народна снага, жедна слободе и правде, дотадањи властодршци тога народа, кнезови 1804, Врховна команда 1917 као и влада 1941 — избацивали су увек исте пароле. Они су се оправдано бојали да се та бујица некако не излије из свога корита и не окрене се и поплави баш њих саме. Њима је, наиме, увек било јасно да сваки ослободилачки покрет у једној поробљеној земљи, који организује и води сам народ, без обзира на то да ли се у одређеном моменту води само за национално ослобођење, увек носи у себи много демократског и револуционарног. Могло би се, у најмању руку, десити да народ, стекавши самопоуздање у своју снагу кроз једну овакву борбу, постави сутрадан своје захтеве и услове при доношењу нових закона, који се на њега односе у новој држави.

Поробљеном народу треба, мислила је Врховна команда, донети слободу споља, са Солуна, како би се тиме показало да се та слобода није ни могла друкчије извојевати. И зато све ове пароле о преурањености устанака и страдањима које ће он донети звуче често доста неубедљиво — као да се иза њих крије нека друга садржина.

У директивама које су дате капетану Јовану Илићу који је био авионом упућен у окупирану Србију, октобра 1917, најважнији пасус гласи:

„Време када треба ове чете да предузму своју акцију биће вам одређено од стране Врховне команде. То ће бити тек онда када наша војска буде стигла у предео Скопља и када непријатељ буде у пуном отступању. Тада ће аеропланом бити пребачени други официри у предео Топлице да вас нађу и да вам донесу наређења, тада ће и наши аероплани бацити прокламације над нашом територијом да обавесте наш народ о скором нашем доласку.

То ће бити време када ваше чете треба да предузму четничку акцију. Сваки у свом рејону рушиће објекте и непријатељске комуникациске линије и уопште узнемираваће непријатеља у бекству и повлачењу. На првоме месту треба порушити железничке мостове на пругама Скопље — Београд и Ниш — Софија, или, ако су они добро чувани, онда и саме шине на прузи, бирајући за то кривине пруге и њихову спољну страну. Даље, рушити и мостове на обичним путевима, сећи телеграфске линије и палити магацине, нападати комору, и уопште узнемиравати непријатеља — на много места а са малим четама.

Али тада треба да дејствују само те мале чете на разним местима без дизања опште побуне. Ни ви, ни остали четници немате право дизања општег устанка и треба да увек будете свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај и недоумицу не знајући како да се определи и на шта да се реши“.[4]

Дакле, ни по коју цену и никада устанак народних маса. Зашто? Јер „једна тако озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво“. Али, зар није јасно да, кад је „наша војска у рејону Скопља“ или „у рејону Мораве“, а „непријатељ у пуном отступању“ и „у бекству“ — да непријатељ нема више могућности за ма какве репресалије, поготову ако га с бока нападне тако снажна устаничка војска? Зар није јасно да би Бугари у једном таквом моменту гледали да што пре отступе на исток преко Ниша, а не преко устаничке територије? И, зар пуковнику Калафатовићу није исто тако јасно колико би помоћу устанка иза леђа и у тако критичном часу, раније био сломљен непријатељски фронт и колико би се уштедело и у времену и у жртвама, и то стварно скоро без икаквог ризика од „страховите казне“?

[4] Арх. ВИИ.

Врховна команда у Солуну била је још у лето 1916 обавештена да се у Србији спремају немири (сам Пећанац каже да је у то време у новинама читао да су се у Србији већ појавили четници). Зато одмах налази једног човека (име му је остало непознато) да га упути тамо. Међутим, овај је био претходно послат код самог Пећанца по инструкције. Пећанац је нашао да је тај човек „неспособан да обави овакав задатак“ (какав — ништа није речено) те се зато сам нуди Врховној команди да иде у Србију. (Пећанац каже да га је на такав поступак навело то што се бојао да четници у Србији „не учине какву глупост“).

Историских података да су се Врховна команда и регент — врховни командант, у својим настојањима да свакако спрече избијање устанка, руководили ичим другим сем жељом да избегну крвопролиће и страдање народа, као што смо већ рекли, нема. Но, наш је утисак — а то може да буде полазна тачка за даља или нечија друга истраживања у том правцу — да то не значи да их није ни било. Претурајући цео материјал и студирајући ово питање, човеку се нехотице намеће сумња у истинитост и веродостојност неких од ових аката. Исто тако добија се утисак да она сва нису ту. Они који су пребирали овај материјал имали су времена и могућности, а можда и интереса, да се понешто уклони или да се замени. Тако се, например, сигурно зна да је дневник пиротског војводе, професора Јована Радовића, обиман и веома важан материјал за историску грађу, већ једанпут био у архиви овог Устанка.[5] На тражење обавештајних органа Радовићев брат је ископао тај материјал из земље 1919 и предао пуковнику Милошу Јовановићу, ондашњем шефу Обавештајног одељења Врховне команде. Када је касније питао Јовановића да ли је читао дневник и шта је било с њим, овај је одмахнуо руком и рекао: „Тхе! твој брат је био велики социјалиста“. Тај дневник Радовићев брат није више никада добио натраг — нити га данас има у архиви са осталим материјалом Устанка. А ако је нешто већ нестало, може се претпоставити да недостаје још понешто.

---

[5] Архива о Устанку налази се у ВИИ ЈНА.

Чега су се могли бојати Врховна команда и регент Александар? Две ствари, сваке појединачно или обадве заједно.

Пре свега, треба имати у виду да је устанак имао избити баш у оно време када се на Солуну водио процес против моћног официрског тајног удружења „Уједињење или смрт", боље познатог под именом „Црна рука". Главни процес је почео крајем 1916, а пресуде су изречене 23 маја 1917, док су остали, споредни процеси против „црнорукаца" трајали целе 1917. Циљ овога удружења је био обарање династије и оснивање републике, како су говорили једни, или „ми ћемо испод сабаља пропуштати натраг у Србију" — како су се изјашњавали други оптужени. То, међутим, није било уско официрско сталешко удружење, него једна широко развијена превратничка организација која је испреплетала своје везе кроз све редове војске и народа, како у Солуну тако и у иностранству, па и у окупираној земљи. Вође, виши официри, били су људи веома смели и необуздани, људи који су већ извршили један, 29-мајски династички преврат, но, којима у тој препотентности, изгледа, није било увек јасно шта хоће. Но, из једног таквог покрета могло је произаћи све, па чак и оно што саме те вође нису ни замишљале, поготову ако се зна да су на тим процесима били компромитовани многи водећи не само војни, него и политички људи.

Међутим, главна ударна снага „Црне руке" требало је да буде четништво. Не само што је чувени Војин Поповић — „војвода Вук" био мучки убијен још пре процеса, не само што су многе друге четничке војводе биле на челу покрета, него се кроз сва акта процеса непрекидно окривљују „комите". Чак је и сам набеђени атентатор на регента Александра, Мехмедбашић, био четник из Танкосићевог одреда. Исто тако су и многи завереници, например, мајор Вуловић, један од главних, били у четничкој организацији. Ако се у томе светлу посматрају догађаји који су уследили, онда је лако разумети што је код династије и Врховне команде постојала бојазан од сваког покрета и устанка било где, а нарочито у земљи. Целе 1917 они су се обрачунавали са „Црном руком" која је имала везе на све стране и у којој су највише били ангажовани

четници — а баш у то доба четници су имали да на своју руку дигну устанак у Србији. Знало се и то да тај устанак припрема и да му стоји на челу нико други него Коста Војиновић, некадашњи четник војводе Вука, као и да се устанак има подићи баш у Топлици где је непосредно пред Балкански рат мајор Љуба Вуловић доста дуго био командир једне граничне чете. Овде ваља навести један детаљ из драматичног сукоба Војиновићевог са Пећанцем, на дан ослобођења Прокупља, који је, нажалост, веома кратко забележио Марко Павловић, први командант Прокупља. Пећанац је тражио да се устанак обустави и када је рекао да се његово наређење, као наређење краљевог изасланика, мора сместа извршити, Војиновић је спустио руку на револвер и одговорио да се нико, па ни сам краљ, не може супротставити вољи народа.

У вези са овим, интересантан је и исказ Божина Симића, једног од чланова „Црне руке" који ми наводимо онако како је дат. Он каже да је још 1916 сам поднео Врховној команди предлог да иде у Србију, да тамо прикупи заостале српске војнике и да их организује и припреми за устанак. Врховна команда му је то дозволила и упутила га бродом у Одесу, одакле је имао да се пребаци преко Румуније на југ Србије. У Одеси је све било спремно за његово пребацивање али је у последњем тренутку — баш када је откривена „Црна рука" стигао хитан телеграм: „По сваку цену спречите одлазак Божина Симића за Србију".[6] Сам Симић мисли да је Коста Пећанац био послат баш зато да спречи сваки рад на четничкој организацији и дизању устанка, и то не само њему, уколико би му успело да се пребаци у окупирану земљу, него и сваком другом човеку сличних политичких убеђења. Симић даље каже да се Врховна команда у Солуну заиста бојала да сваки евентуални устанак у Србији на неки начин не добије антидинастички карактер. А сам Коста Војиновић је био, колико се Симић сећа, и члан „Црне руке", но, у сваком случају, „наш човек".

И збиља, касније, одмах по ослобођењу Прокупља, Коста Војиновић „замишља слободну и независну државу у ослобођеним крајевима" и пише Протогерову

[6] По подацима које је усмено дао аутору Божин Симић.

у Ниш да се поведу преговори за њено признање. На који је он начин то замишљао и какву државу—збиља је штета што нигде није остало забележено.

Извесну светлост на цело ово питање са тога аспекта бацио је несумњиво и сам Солунски процес. На седници суда од 22 априла 1917 (по старом календару) мајор Љуба Вуловић, говорећи о својим односима са Босанцима — добровољцима, рекао је ово: „Ја сам са њима говорио о своме специјалном плану а то је одлазак у Србију“.[7] А на седници од 23 априла, на питање суда, да ли се састајао са сведоком Василијем Трбићем у Солуну, маја или јуна 1916, одговорио је: „Ја сам звао Трбића да ми једно писмо, које сам написао за једну извесну бугарску учитељицу, преведе на бугарски језик и да га потом откуца на писаћој машини бугарском азбуком да би јој га могао послати. То писмо се тицало мога будућег рада у Лерину и мојих планова да идем у Србију“.[7] (Напомињемо да су оба ова детаља изостала у службеној публикацији која је штампана на основу стенографских белешки са Солунског процеса).

Шта се може видети из оваквог Вуловићевог исказа? Пре свега, да се међу српским официрима у Солуну мислило на одлазак у окупирану Србију и то, колико је познато, баш међу „црнорукцима“. Уколико ти планови и нису потицали од саме Врховне команде, она је знала за њих и могла бити сагласна са њима, као што се види из исказа Симића и Вуловића. Но, откривши „Црну руку“, односно почињући бескомпромисну борбу против ње, Врховној команди је одједном могло да буде јасно какву би велику опасност за њу могао да претстaвља такав пут једнога од ових официра, његов рад у окупираној земљи и сваки евентуални устанак који би он тамо подизао. Њој су могле да буду јасне чак и саме намере које су ове људе могле да наведу на један такав пут. И зато, не само што је предузела све да нико од њих не оде тамо, него је и послала свога човека — Пећанца — да на сваки начин паралише рад некога од њих, ако би се ипак пробио у Србију, као и да онемогући сваки устанички покрет — све ауторитетом саме Врховне команде. Можда је баш то оно што Пећанац, веома неодређено а можда и нехотично, назива „задатком“?

[7] Стенографске белешке са Солунског процеса.

Интересантно је такође потсетити на један опширан чланак у „Моравском гласу“[8] који је цео био посвећен доказивању да је Устанак у Топлици дело „Црне руке“. Ми, разуме се, не примамо без резерве ни овај бугарски аргумент, али се он нехотице и сам уочава, јер је за Бугаре у оно време била несумњиво далеко повољнија теза да је Устанак дело српске владе и њених агената, чиме би се и кривица за његове последице пребацила на њу, него овакво тврђење да су га дигли њени противници у српској војсци.

Други моменат је могао бити што су кроз овакав један устанак лако могла провалити социјална стремљења ондашње српске интелигенције, а кроз њих и мисао о републици. И збиља се, бар за једнога од пет главних команданата у Устанку, Тошка Влаховића, зна да је симпатисао са руским социјалдемократима, које је симпатије стекао за време свога школовања у Русији. Његов дневник, најобимније забелешке које су у овоме Устанку вођене, кад је Влаховић погинуо, однели су Бугари те се и данас чува у софиском Народном музеју. Постојале су многе могућности да се он у међуратном периоду врати натраг у нашу земљу али су то ондашњи монархистички кругови просто спречили. Узрок тога спречавања објаснио је овако један чиновник тога Музеја кад му је дневник приватно тражен: „Док су Карађорђевићи у Србији, овај дневник тамо никако неће моћи да уђе“.[9] Из овога одговора се, у најмању руку, види како је мислио и шта је Тошко Влаховић писао у своме дневнику. А већ смо поменули да је сличан случај био и са пиротским војводом Јованом Радовићем.

За целу ову анализу о разлозима са којих је Врховна команда могла да буде против устанка у окупираној Србији ми не захтевамо никакву историску тачност нити располажемо неким довољно јаким аргументима (у Солуну се сигурно није знало ко је био и шта је радио Тошко Влаховић или Јован Радовић), него само молимо за дозволу да све ово као наша лична импресија остане на овоме месту.

---

[8] Бр. 131 од 20 новембра 1917.

[9] По подацима које је усмено дао аутору Вељко Влаховић.

4

ДОГАЂАЈИ И БОРБЕ ДО ПРОГЛАШЕЊА УСТАНКА

Стање у устаничким крајевима у времену доласка Косте Пећанца

Косту Пећанца је, 15 септембра 1916, пребацио са Солуна један француски авион и спустио код села Механе, десетину километара јужно од Куршумлије.

А шта је затекао у овим крајевима?

Мада је његов долазак уследио пре почетка регрутације од стране Бугара, ипак су шуме већ биле пуне. А и они који су још живели по селима били су стално на опрези, спремни да, кад им осматрачи који су били на височима око села, јаве да иду Бугари, истога момента замакну у шуму. И, што је најглавније, у души тога народа већ се родила мисао о побуни, па чак и сазнање да се она никако не може избећи. Сам Пећанац каже да је одмах, чим је изишао из авиона, из шуме дотрчало десетак људи који су се већ били одметнули од бугарског зулума и да му је то била прва војска. А таквих одметничких група у време његовог доласка било је на стотине, свуда по шумама ових крајева. Стога Пећанац и каже у свом (послератном) извештају Врховној команди: „У Србији сам затекао пуне шуме одметника“.[1]

Да је такво стање било у народу, знале су добро и окупационе власти, бугарске као и аустриске. Само до августа 1916 су аустриске снаге, на подручју Србије које су оне окупирале, износиле: 35 ударних батаљона, један ударни пук, 6 извиђачких одељења за осигурање пруге, 5 коњичких одреда и 7 батерија које су

[1] Арх. ВИИ.

биле скупљене на брзу руку. Надаље је било 5.500 жандарма који су били распоређени на 12 срезова. Наиме, „после окупације Србије биле су потребне сразмерно јаке снаге које би народ могле обуздати".[2] На бугарском подручју, по Пећанчевом тврђењу, војне посаде у првом реду нису биле велике. Но, ако се узме у обзир да су баш према његовим наводима све општине имале жандармериске постаје, не би се могло рећи да су те снаге биле баш тако мале. У сваком случају, Бугари су своје војне и полициске снаге знатно надопуњавали својим цивилним чиновништвом, шпијунима и издајицама који су се, нажалост, у народу појављивали ту и тамо, итд.[3]

Но, „од свих тих обичних одметања у гору под притиском неприлика, видно се издваја одметање резервног потпоручника Косте Војиновића који је раније био у Јадарском четничком одреду мајора Војина Поповића, па, као рањен, заостао у Косовској Митровици. Издваја се по томе што је Војиновић био далековидији од осталих, што је предухитрио догађаје и благовремено почео да спрема чету, као и зато што је био добар организатор, што га је у току доцнијих догађаја уздигло на једно од највиднијих места. Осим тога, акција Војиновићева, која је довела до великог броја борби, даје савршене примере довитљивости и смелости као и извлачења из нерешивих ситуација".[4]

Коста Војиновић је био пореклом са Косова, негде из околине Вучитрна, одакле су његови стари морали да емигрирају у Србију. Због тога се називао „Косовац" и због тога је у народу увек постојало веровање да је он потомак оних легендарних Војиновића из Вучитрна. Рођен је у Смедереву и, у време кад је ступио на ову крваву устаничку позорницу, имао је свега 24 године. Приликом повлачења српске војске био је рањен и тако заостао у Косовској Митровици код свога оца

---

[2] Arthur Ehrhardt: Kleinkrieg, Geschichtliche Erfahrungen und künftige Möglichkeiten, 70. (Убудуће ће се употребљавати скраћеница — Ehrhardt).

[3] Једна бригада 1 дивизије налазила се у околини Ниша, а једна бригада 6 дивизије вероватно код Неготина (ВРС XV 268).

[4] Дерок 12, 13.

КОСТА ВОЈИНОВИЋ

Јована који је тамо био на служби као шеф пореске управе (или претседник општине). Кад је оздравио, успео је, мада с муком, да добије службу лиферанта аустриске војске при чему му је нарочито помогло знање немачког језика пошто је био немачки ђак. Но, кад је тражио ту службу, он је имао сасвим други циљ — тражио је могућности да се слободно креће кроз поробљене српске крајеве. Идући од села до села он је свуда саветовао народ да чува оружје, подизао му дух и наду на скоро ослобођење. И то није радио појединачно него је сакупљао читава села на зборове па и неколико села — још у мају 1916 Војиновић је имао такав један састанак са свим претседницима општина и кметовима села Среза копаоничког на коме је говорио да народ не треба да предаје оружје него да га чува, припремајући тако устанак.

Такав његов рад, наравно, није могао задуго да остане тајна за окупаторске власти. Учесници овог последњег састанка су убрзо похапшени, а многи од њих обешени 1 јуна у Крушевцу. Војиновић је био позван од аустриских власти у Крушевац (или Митровицу). По једним изворима био је ухапшен, страховито мучен, но, како ништа није признао, опет су га пустили. По другим, веродостојнијим, неки војник, Чех по народности, саопштио му је шта му се спрема те се Војиновић није ни јављао у аустриску војну команду, него је одмах измакао из града и упутио се право у шуму. То је, према исказима сведока, било „на Петровдан 1916".

У првој половини августа 1916 у селу Лепосавићима на Ибру, Војиновић је основао „Ибарско-копаонички комитски одред" који је имао свој штамбиљ са додатком: „војводе Косте Јов. Војиновића — Косовца" и своју заставу на којој је писало: „Слобода или смрт". Прва његова чета, основана тога дана, имала је 5 бораца и то: Урош Рудинац из села Рудина испод Рогозне (ранији комитски војвода), Александар Пипер, кафеџија из Митровице, Влајко Владисављевић из Лепосавића, Прока Планић из Земанице и Радомир Гашић са Копаоника. Но, само после десетак дана одред је већ бројао 50 наоружаних бораца.

И Војиновић одмах креће у борбу. 10 септембра 1916 један јак жандармериски одред, упућен из Бруса у потеру за њим, потпуно га је и изненада у саму зору

опколио у селу Бабици. Не збунивши се ни за моменат, Војиновић је одмах наредио једној десетини да се повлачи низ један поток испод села. Непријатељ је збиља насео том лукавству и, мислећи да цео одред бежи, бацио се свом снагом у потеру и тако ушао у онај поток. Но, тада је она десетина стала, а главнина Војиновићевог одреда ударила Аустријанцима с леђа. Тако је то потерно одељење аустриске жандармерије било скоро уништено: 30 је погинуло, а остали су се дали у дивље бекство. Сутрадан, 11 септембра, забележено је да је Војиновић водио борбу код Белог Брда на Копаонику, но, са мало података: „Губитака има на обе стране“.[5] 6 октобра је одред опет имао борбу на Копаонику. 11 октобра Војиновићев четовођа Урош Рудинац води борбу (није забележено где). 14 октобра Војиновић се бори код Блажева — „непријатељ је био потучен и заробљен је већи број војника, коморе и коња“.[5] Из тога времена је вероватно и она борба код Треске где је Војиновић формално уништио једно аустриско потерно одељење од 42 војника — сви су до једнога погинули. О овим Војиновићевим борбама обавештава и сам аустриски генерал-мајор Керхнаве[6] следећим речима: „Као организатор и вођа четничког рата против аустриске владе, први се истакао српски капетан II класе Коста Војиновић. Он је радио на југу окупираних крајева код Митровице, где је као набављач аустроугарске интендантуре тачно упознао цео смештај. Његове чете су већ крајем 1916 извеле више успешних удара и изненадних напада. Тако им је успело да примаме и униште у заседи целу жандармериску патролу од 14 људи“.

Но, Војиновић се не задржава само на Копаонику већ прелази на југ, у Топлицу, и врши организацију свих села у Прокупачком срезу. Његови четници су оставили забелешке да му је народ свуда „прилазио листом. На зборове су долазили не само људи него и жене и деца и после зборова су се плачући враћали

---

[5] Арх. ВИИ.

[6] Ehrhardt 74.

кућама. Плакали су и људи, сви су хтели да са њим остану у борби. Тако Војиновић лично ствара целу четничку организацију у Расини, Топлици, па прелази и у Врањски округ".[7] А 15 септембра 1916, дакле, баш на дан Пећанчевог доласка, Војиновић се налази на Пасјачи, јужно од Прокупља, где ствара организацију.

Војиновића и његов рад овако описују савременици и учесници у Устанку: „Војиновићев одред је био састављен од људи који су се надметали у храбрости. Јунаштво је било понос тога одреда, а његов први и признати носилац био је војвода Војиновић. Човек млад, бујног темперамента, речит, бистар, окретан, брзих схватања и одлука, добар друг и пријатељ, он је био најомиљенији војвода у целом Устанку. Његови четници су у њему гледали оличење свих својих идеала. Сви би дали своје животе за њега. Он је то знао и умео да цени и зато је неизмерно волео своје четнике и био им увек на челу кад је водио своје многобројне борбе и неустрашиве потхвате. Није волео страшљивце и људе склоне дугом размишљању и колебању. Није било много путева за избор и зато се он није трудио да их бира. Био му је увек најбољи онај, којим је пошао. Његова борба, као и његова личност, постали су легендарни. О њему ће се још дуго причати. Уколико време одмиче утолико ће успомена на њега само јачати".[8] А други један четник,[9]: „Војиновић је био интелигентан, енергичан, неописиве храбрости, велики говорник (својим говорима успевао је да загреје масе и да сви пођу за њим), иначе човек импулсивног темперамента".[10]

Но, није се народ спремао за побуну само на терену где је крстарио Коста Војиновић, него и у свим другим крајевима на југу Србије. Карактеристично је како

---

[7] Арх. ВИИ.

[8] Божа Павловић: „Топличка споменица", 38. (Убудуће ће се употребљавати скраћеница — Павловић).

[9] Властимир Вуковић, послератни судија, а касније и претседник Окружног суда у Прокупљу.

[10] После свега овога нема потребе да се коментарише изјава Косте Пећанца, дата после рата Врховној команди о Војиновићу: „Пошто овоме није било познато четовање и четничка организација, узео сам га к себи са целом четом и упознао га четовању".

преживели устаници описују развој ситуације у Јабланичком срезу и како је деле у неколико фаза. Лета 1916 Бугари појачавају гарнизоне јер врше концентрацију за Румунски фронт, уводе нарочито интензивно реквизицију и кулуке јер се за фронтове мора све више одузимати и извлачити; упоредо са тим појачавају се, наравно, пљачке и насиља и — већ почетком лета 1916 само из Горње Јабланице одметнуло се у шуму око 50 људи.

Тако, дакле, не само што су пушке биле откопане, планине и ноћи оживеле, а мисао о неминовном устанку већ се родила у души народа и само се у тој наелектрисаној атмосфери очекивало да прсне варница, него су већ биле организоване и многе комитске чете, језгро будуће устаничке војске. То је, ето, Коста Пећанац затекао при свом доласку у Србију. Да, али он има друге директиве и друге намере — он одмах почиње да гуши ту силну бујицу која тек што није провалила. Пећанац сузбија и све помисли на устанак и то не само ауторитетом Врховне команде у чије име је и био ту, него и помоћу свога познатог лукавства. Изгледа да је страху Врховне команде он овде додао један свој страх, страх од величине, трагичности и неизвесности догађаја који су непосредно претстојали. А лако је појмити какву је огромну забуну и дезорганизацију изазвао такав рад солунског изасланика не само у редовима већ спремних устаника, него и у народу уопште.

Догађаји до одлуке за Устанак

Први састанак између Пећанца и Војиновића одржан је у селу Гргуру 9 октобра 1916. Чувши за Пећанчеве погледе на устанак и за његове намере, запрепашћени Војиновић каже: „Ти си, богами, за владику, а не за комитског војводу“.[11] И како су се тада разишли, више никада међу њима није било сарадње и сагласности. Војиновић, изгледа, више није ни могао да учини, нарочито не с обзиром на пуномоћа која је Пећанац собом био донео.

---

[11] Арх. ВИИ.

Пећанац почиње тада да држи састанке по селима (забележено је да је у октобру одржао зборове у Мађедонцима и Доброј Води у Јабланичком срезу), али он, у име Врховне команде за чијег се изасланика увек претставља, говори друкчије од Војиновића: народ нека буде миран, нека даје све што се тражи, нека слуша бугарске власти, и — нека чека. Он, Пећанац, даће знак кад треба устати, а то ће бити тек „кад наша војска буде близу". Основна његова мисао је: четничка организација треба да постоји али она апсолутно мора остати тајна. Овакав свој метод рада он је нашироко описао после рата на саслушању пред Анкетним одбором.

У то доба, 3 октобра 1916, из Црне Горе је стигла на југ Србије и састала се са Пећанцем код села Механа једна група црногорских интелектуалаца у којој су били браћа Влаховићи,[12] Милинко — студент филозофије и капетан црногорске војске и Тошко — професор, питомац црногорске владе на студијама у Немачкој и Русији; затим, професор Јован Радовић који је већ био дипломирао на Лајпцишком универзитету; потпоручник Милан Дрљевић и још неколико других. Они су се одметнули у шуму још лета 1916 у Морачи, у Црној Гори. И, чувши да је Румунија ушла у рат, пошли су да се преко Србије пребаце на Румунски фронт, а одатле на Солун. Но, кад су на Копаонику сазнали од сељака да се тамо спрема устанак, одустали су од своје намере и решили се да потраже устанике. Ови су људи касније, налазећи се на челу устаничке војске, како својом храброшћу тако и писменошћу, учинили велике услуге покрету.

---

[12] Тошко и Милинко Влаховић, не мирећи се са капитулацијом Црне Горе почетком 1916 године, одбегли су „и подигли свој четнички шатор у црногорским планинама". 3 јун је био почетак њиховог јавног четовања. 30 јуна су им се придружили Ђуро Дрљевић и Никола Влаховић „који бијаху побјегли из интернације". Крајем августа 1916 њих четворица су се састали у Вучју са професором Јованом Радовићем „и његовим четницима". Одавде су њих деветорица, почетком септембра, продужили пут за Србију и после „тридесет и једну ноћ тешког путовања" повезали се са четничком организацијом на југу Србије. (Из необјављеног дневника Милинка Влаховића).

На божић 1917 одржан је у селу Топоници, у Топлици, састанак више комитских војвода на коме је Димитрије Димитријевић „поп Мита комита", каснији војвода јабланички, одржао жесток говор, захтевајући да се одмах објави устанак. Пећанац упорно остаје при своме — устанак се не може објавити. Димитријевић га тада јавно и пред свима назива кукавицом. Већина осталих војвода, међу којима и Војиновић, били су на страни Димитријевића. Но, Пећанац је ипак разбио сва њихова настојања. О томе Дерок каже ово: „. . . али Пећанац је категорички одбио и у томе успео приликом гласања, јер четовође нису могле да се сложе у погледу времена за почетак устанка иако су га сви желели".

Исти Дерок каже мало даље да „Пећанац обустављa рад на ширењу организације или га је бар хтео обуставити. Само, да ли је то сада било могуће?"[13]

И збиља, да ли је то сада било могуће? Народ је не само спреман да се побуни, не само што се одмеће у шуме и образује чете, него већ почиње и отворено да се бори. Пре званичног проглашења Устанка забележен је читав низ борби, и то поред оних Војиновићевих које су већ поменуте. 16 октобра је била борба код Грејача.[14] 25 октобра била је борба код Ртња.[15] 2 новембра се четовођа Мика Моравац бори са Бугарима на Морави код Мрамора. 10 новембра четовођа Милош Ђуровић води борбу у Срезу јабланичком.[16] 15 новем-

[13] Дерок 18.

[14] За ову борбу се каже да ју је водио четовођа Милан Дечански, Србин из Баната — официр аустриске војске но, који је 1916 пребегао устаницима и узео надимак „Дечански", пошто је био пореклом из околине Дечана. Прва чета Дечанскога састојала се од 30 бораца — Банаћана досељених на југ Србије. Према неким подацима он је са том четом отишао у правцу Сокобање већ новембра 1916. Пећанац, пак, тврди да га је тамо послао тек 5 јануара 1917. Према томе, ову борбу можда није водио Дечански него неко други. — Дечански је иначе погинуо на Јастрепцу ујесен 1917.

[15] Све су ово Пећанчеви подаци. Он вели да је ову борбу водио неки „Хајдук-Вељко". Пећанац је то вероватно чуо преко других јер он не само у оно време него ни дуго касније, па ни после рата, није ништа знао о борбама Богољуба Милетића и осталих у Источној Србији.

[16] У тој борби је убијен бугарски среск и начелник — „велики душманин Срба".

бра сам Пећанац каже да је водио борбу код села Петровца (ваљда у Срезу лесковачком) „уз губитке са обадве стране“.[17] 22 новембра четовођа Тодор Митић-Слишанче води борбу под планином Кукавицом, где је „непријатељ претрпео велике губитке“.[17] 12 децембра Јеротије Ђенадић, четовођа, бори се у Јанковој Клисури. 22 децембра у борби код Велике Плане у Топлици заробљено је 6 Бугара. 3 јануара у селу Гајтану, под Раданом, води се цео дан борба између комита којима командује капетан Милинко Влаховић[18] и Бугара где „непријатељ има велике губитке“.[19] 9 јануара Дечански се бори на Дервену. 7 фебруара забележена је једна борба код Куршумлије.

На почетку 1917, јануара и фебруара, покрет све више добија устаничке размере. 3 јануара капетан Влаховић, командант Јабланичког одреда, јавља се из села Тулара из Горње Јабланице: „Ствари иду тако да се боље пожелети не може. Организација потпуно извршена, свак је на своме месту. Оружја и муниције доста ... Четника имам сувише и просто не знам шта ћу са њима. Сваки дан их растурам у патроле, а они се све више множе ... Шпијуне шаљемо за Америку“.[19] Влаховић даље јавља да је послао четовођу Милорада Perовића на југ да око Куманова хвата везу са војводом Јованом Довезенским. Предлаже да он лично иде на Солунски фронт те да отуда донесе новца за којим је била велика оскудица. Јавља да је преговарао са „Арнаутима“ преко Тулара и све иде добро, у слози је са њима и тако је потпуно обезбедио леђа.[20] Да би

---

[17] Арх. ВИИ.

[18] Мада је коначна организација комитских чета и подела на рејоне и војводе извршена тек 9 фебруара 1917 у Обилићу, ипак је, као што се види, Милинко Влаховић свој рејон Јабланице добио и раније. Интересантно је да Пећанац помиње два састанка у Обилићу: први на коме је извршена организација и други, где се гласало о устанку. Но, то касније и сам он оспорава. Уосталом, документ о организацији устаничког подручја носи датум 9. II. 1917. Свакако је, међутим, тачно да је Милинко Влаховић на неком другом састанку, можда у Коњувцу, у међувремену био постављен за команданта Јабланичког одреда.

[19] Арх. ВИИ.

[20] На сарадњу са Шиптарима много су полагале не само окупационе власти кад год им је требало да угуше Устанак, него и саме устаничке вође које су хтеле тако да се обезбеде

учврстио везе са Шиптарима и да би нешто више сазнао о бугарској позадини, нарочито о Солунском фронту, Влаховић даље јавља да је чак лично ишао у Приштину.

Јабланички одред је већ био веома бројан и моћан. У том крају је била у почетку успостављена нека врста примирја између комита и Бугара. Кроз села су сваки својим правцем мирно пролазили четници и Бугари — нико никога није дирао. Једнога дана су чак поручили бугарском команданту у Медвеђи, да ће одред доћи право у ту варошицу те да се главом није шалио да нешто предузима. И, збиља, мало после је друмом наишао Јабланички комитски одред, постројен у колону двојних редова; на челу је марширао поп Димитријевић, а поред колоне је ишао и командовао Милинко Влаховић у комплетној униформи српског капетана. Сав народ је изашао на улице и весељу није било краја. Комите су сад поручиле и вечеру код меснога кмета који је шуровао са Бугарима. На тој вечери заједно са њима била је и сва бугарска посада — 15 војника са једним наредником. Наредник је био приморан да и сам држи здравицу, те је кратко рекао: „Дајбоже да се све ово брзо сврши и да свак оде својој кући. Нека вам је срећна работа!“[21]

Јабланичким одредом је командовао Милинко Влаховић али је руководећу улогу имао и поп Димитријевић који се прво потписивао као „организатор“, а затим као „начелник Штаба Јабланичког одреда“, но

с леђа и да олакшају своју фронталну борбу према окупационим снагама. Као што је познато, устаничка територија се са Шиптарима граничила на дугој линији од Копаоника па до Големог Села близу Врања. У почетку су Шиптари били неодлучни, чекајући да виде како ће се ствари развијати, но, ипак се може рећи да су били више наклоњени устаницима. Међутим, нажалост, чим је велика војска ударила на ослобођену устаничку територију, и они су без двоумљења ударили с леђа, руководећи се највише разлозима пљачке. Тако је њихова улога у угушењу Устанка била веома видна. Устаници су, међутим, за цело време рачунали не само на њихову неутралност, него и на помоћ, па чак да и сами Шиптари дигну устанак чему су се стално надали очекујући сваку вест и сваки пуцањ са те стране.

[21] Божо Поповић: „Топлички устанак“ 8. (Убудуће ће се употребљавати скраћеница — Поповић).

увек „војвода“. Та комбинација се показала као веома срећна; храбри, али и жустри Димитријевић одлично се допуњавао са разборитим и далековидим војником какав је био Влаховић. Њихов одред је био један од најактивнијих. Нису се ограничавали само на Јабланички срез, него су организацију ширили на све стране, покушавали да продру међу Шиптаре, али су нарочито дејствовали према југу, уз Мораву и према Македонији. Према једном Влаховићевом извештају, 4 фебруара је одред толико нарастао, да се делио у две чете: командир прве је потпоручник Димитрије Беговић из Доброга Дола, а друге потпоручник Милић Лакићевић из Тулара. 6 фебруара Влаховић је издао наредбу да се у сваком селу на подручју Јабланичког одреда образују месне чете од по 15 људи, углавном да одржавају ред и чувају стражу. Свака чета да има свога старешину. Око тога ко ће бити старешина („главарство“) „не отимати се јер то шкоди“.[22] Чете да одреде своје курире који ће са одредом и другим четама по селима одржавати везе. Сваком издајици — смрт. Даље се у том наређењу каже: „непријатељ је изнемогао и не може нам ништа...“[22] Истога дана Влаховић извештава Пећанца да су му дошла чак из Приштине два Шиптара (један је Бајрам Говор) на преговоре. Иначе је „одушевљење у народу велико. Свак гори од жеље да умре на дому“.[22] Извештај је опет писан из Горње Јабланице. 7 фебруара се јабланички четовођа Синадин Јанковић из Медвеђе налази са 22 комите на положају код Петровца, северно од Лесковца, и јавља да је у Лебане стигла „наборна комисија“[22] са 13 „добрих за јахање коња“[22] и пита да ли да пожури да их ухвати док Бугари нису побегли. Иначе „народ је одушевљен“[22].

Слична је ситуација и у другим рејонима. Већ поменути четовођа Ракочевић јавља 2 фебруара из Доброг Дола „господину Косанчићу“ (изгледа да је то у прво време било Пећанчево конспиративно име) да је ред добар и да нико од позваних не иде на регрутацију. Милан Дечански се 8 фебруара са четом налази већ у Моравском срезу испод Малог Јастрепца, а јавља се из села Породина. Но, његов извештај није тако охра-

[22] Арх. ВИИ.

брујући као они који стижу из планинских крајева. „Ово је народ врло уплашен", — вели Дечански, — „што више силазим у равницу све више су изгубили дух српски". [23] Истога дана писао је извештај и Јеротије Ђенадић из села Бресничића у Топлици. На извештају се у горњем левом углу налази штамбиљ (све војводе, па чак и четовође, имале су своје штамбиље) на коме пише: „Јастребачки комитски одред Јеротија". Јеротије јавља да се у Топлици, у селима испод Јастрепца, налази један аустриски батаљон, моли за помоћ, но, он полази на Швабе „овога часа са онолико колико имам војника".[23]

Одлука за Устанак. Организациска и материјална питања

Шта се, међутим, дешава код Пећанца? Његове директиве су биле јасне: никакав устанак, него само четничка организација, па и она тајна, која ће ступити у дејство кад Бугари почну да отступају и наша војска буде већ „негде око Скопља". Но, у међувремену се дешава још нешто. У својој изјави пред Анкетним одбором, датој 10 августа 1919 у Лесковцу, као и у свом извештају (првом) Врховној команди, датом у Београду 20 децембра 1918, Пећанац то дословно овако описује: „Трећег јануара 1917 добих, нажалост, податке из Ниша да је Румунија капитулирала, у Русији збачен цар, Грци се побунили, Солунски фронт коначно пропао(!), те сам дошао до закључка да је мој задатак промашио циљем те сам обуставио организацију народних чета за устанак".[23] Дакле, то је други битни моменат у његовом раду око Устанка — најпре је био само за организацију чета у тајности али без икакве оружане акције, сада, уплашен ненадним развојем догађаја, није више ни за организацију, хтео би да све легне и да се смири. Међутим, ношен народном бујицом која му више не да ни да се осврне, а не да спроводи своје намере и планове, Пећанац упада у вртлог, издаје најконтрадикторнија наређења, не отступа од својих циљева али је ипак често приморан да дела сасвим супротно њима.

---

[23] Арх. ВИИ.

Пећанац је несумњиво издавао наредбе да се не иде на бугарску регрутацију — у том је питању изгледа био недвосмислен. Вероватно још и зато што је у односу на ту регрутацију у народу постојала таква једнодушност и решеност да се нико није смео усудити да нешто супротно само и помене. Међутим, све те наредбе он даје на необичан начин. 4 фебруара Пећанац издаје наредбу општини Доње Коњувце у којој се каже да нико не треба да иде на регрутацију, но, исто тако да борбе са Бугарима не сме бити, него да се сви „Бугарима уклањају".[24] Вероватно је из тога времена и његова наредба свим војним обвезницима срезова Косаничког, Прокупачког и Добричког, која гласи: „Пошто сте одрекли позив на регрутацију бугарским властима и већина од вас налази се у шумама, то наређујем: ниједног бугарског војника, чиновника или билоког службеника не смете дирати. Ако сретнете Бугаре па чак ако они и пуцају на вас, ви не смете ни у ком случају пуцати, иначе ће бити од моје стране стрељан сваки онај који ову моју наредбу прекорачи. А ја ћу све могуће радити код Бугара да се дође до вашег спасења, јер су и иначе Бугари учинили нама од дана освајања наше отаџбине па до данас много доброте па су у стању да и даље чине сваку доброту".[24] И друга, слична, наредба претседницима општина: „Нико да се не јавља регрутној комисији која ће бити 7. II. (по старом календару)... Бугари немају разлога да нас траже и хватају јер ми досада ни једног жандарма нисмо убили или војника... А у борбу са Бугарима не сме се апсолутно нико упуштати јер су се они досада показали прилично пажљиви према нашем народу".[24]

Но, судбоносни догађаји су већ на видику. На дан 8 и 9 фебруара 1917[25] одржан је у селу Обилићу[26] у Пустој Реци збор на коме је присуствовало око 300

[24] Арх. ВИИ.

[25] Сви догађаји који су описани у комитским актима, па и овај овде, бележени су по старом календару. Једино они које је бележила крушевачка Крајскоманда су по новом. Ово треба добро имати на уму, поред осталога, и што се међу тим датумима понегде може појавити збрка. Ми смо, са овом напоменом, датуме оставили онако како су бележени.

[26] Опет помињемо да је Пећанац једном тврдио да су у Обилићу држана два збора — поред овога још један раније, 25

устаничких вођа са целог подручја југа Србије. Ко није могао да дође лично послао је свога опуномоћеног претставника. Као што се види из заосталих података, ту су углавном решавана три питања: организациско, питање подизања зајма од народа и, најзад, да ли да се диже устанак или не.

По питању организације устаничке територије, о чему је решавано 8 фебруара, сачуван је записник који ћемо цитирати (места означена тачкицама исцепана су на скоро сасвим пропалој хартији):

„Рађено 8. II. 1917
Положај

I Данас је извршена концентрација свих среских чета у привременој заробљеној Краљевини Србији, где су дошле по наређењу г. војводе К. Пећанца.

II На данашњем састанку има да се утврди и створи ... за цео будући рад и прошири организација у територији целокупне Краљевине Србије.

III Да се одреде сектори крајева где ће које одељење... и командовати и у ком правцу; да се одреде старешине у тим крајевима, који ће командовати као и одговорност сносити.

IV Пошто су сада настали критични моменти за земљу, нашу отаџбину, као и за наш покрет, на овом састанку да се утврди и реши програм целокупног нашег будућег рада, као и на какав би се начин са хиљадама наших обвезника ... и какви су кораци предузети према непријатељу ... интернирања.

V О распореду... као и свима горе изложеним питањима имају право... под претседништвом војводе Косте Пећанца, ова господа:

1. — Капетан I класе Милинко Влаховић, родом из... у Црној Гори, а командант „Јабланичког комитског одреда“.

2. — Потпоручник војвода Коста Војиновић Косовац, родом из Вучитрна, а сада командант „Ибарско-копаоничког комитског одреда“.

3. — Војвода Димитрије Димитријевић, свештеник родом из Ђаковице, досадашњи организатор, начелник Штаба Јабланичког одреда.

јануара, када је решено да се изда наредба да нико не иде на регрутацију, а од организациских питања постављен је за команданта Јабланичког одреда капетан Влаховић, док је његов брат Тошко остао „административни помоћник“ Пећанчев, а професор Јован Радовић „помоћник по питањима мобилизације“.

4. — Професор Јован Радовић из Мораче — Црна Гора помоћник (мобилизације) војводе К. Пећанца.

5. — Глигорије Којашевић, свештеник из Књажевца, родом... четнички свештеник.

6. — Милан Дрљевић, студент права, родом из Мораче, Црна Гора, ђак-наредник, ађутант војводе Косте Пећанца.

7. — Тошко Влаховић, филозоф, административни помоћник Косте Пећанца.

8. — Синадин Јанковић, наредник из Медвеђе, сада четовођа у Лесковачком рејону.

9. — Милић Лакићевић, потпоручник из Тулара, командир II чете Јабланичког комитског одреда.

10. — Димитрије Беговић, потпоручник из Доброга Дола, командир прве чете Јабланичког комитског одреда.

11. — Ђорђе Кенеф, из Хардула, добричка околина, кандидат официр, шеф тајне бугарске полиције за округ Врањски и Топлички.

12. — Рамадан Азировић, бивши наредник бугарске жандармерије у Приштини, а сада ађутант команданта Јабланичког комитског одреда, командир квартирске страже, родом из Приштине.[27]

13. — Милош Ђуровић, командир Иванкулског одељења.

14. — Ђорђе Белојевић наредник... из Црне Горе.

Овај предлог... војводе Косте Пећанца пошто... господи члановима на...

Сви поменути чланови на данашњем скупу донели су на предлог војводе Пећанца следеће решење:

1. — Рад и организација имају се даље продужити и ширити не... од опасности.

2. — Пошто се сам народ изјаснио да неће ићи на гарску регрутацију, то смо наредили свим обвезницима да никако не следују позиву него, по...ају оружје имају се сви наоружати, образовати сеоске чете, склањати се од непријатеља и чекати даље наше наређење.

3. — Пошто је организација извршена са леве стране Мораве, решили смо да се пошаљу две чете на десну страну Мораве и то једна у пиротску околину, а друга у Крајину. Ове чете имаће свака по 25 војника и образоваће два одреда који ће се звати „Пиротски комитски одред", седиште Пирот, а други „Крајински комитски одред", седиште Зајечар. За команданта Пиротског одреда једногласно је изабран г. Јован Радовић професор. За команданта Крајинског одреда акламацијом је изабран г. Тошко Влаховић, филозоф.

---

[27] Кенеф и Азировић су одмах приступили устаницима и храбро се борили на њиховој страни па су оба и погинули 1917 — Кенеф код Рујковца, а Азировић код Обртинца.

4. — Под управом Централног комитета[28] налазе се сва четири одреда којима се данас одређују тачни... свог кретања, рада и командовања.

А. — Централни комитски одред г. војводе Косте Пећанца има под својом непосредном управом Косанички срез, осим Луковске, Блажевске, Жучке, Добродолске и Иванкулске општине; Прокупачки срез осим Трбуњске и Блацке општине, цео Добрички срез, Моравски срез са леве стране... целу нишку околину као и Алексиначки и Лапски срез.

Б. — Ибарско-копаонички комитски одред г. војводе Косте Војиновића-Косовца држи под својом управом од Косаоничког среза општине Луковску, Блажевску и Жучку, од Прокупачког Трбуњску и Блацку; западно ... ског среза; затим од Алексиначког и Моравског среза на запад... обалом Мораве што се најдаље може.

В. — Јабланички комитски одред капетана г. Милинка Влаховића од Косаоничког среза Добри До и Иван Кулу, цео Јабланички срез, цео Гњилански округ докле се најдаље може, целу леву страну реке Мораве од Добричког среза па до утока Сурдуличке Реке (Врла), прећи на десну страну Мораве, па левом страном Сурдуличке Реке у правцу тромеђе по могућности у прешевски и кумановски крај.

Г. — Пиротски комитски одред г. Јована Радовића Пиротски округ, источни део Нишкога округа, југоисточни део Врањскога округа, десном обалом Мораве и десном обалом Сурдуличке Реке.

Д. — Крајински... територију између Мораве, Дунава и Тимока."[29]

Следују потписи: Пећанац, Војиновић, Милинко Влаховић, Димитријевић, Радовић, Тошко Влаховић, Милан Дрљевић, Синадин Јанковић, поп Којашевић, Милош Ђуровић, Ђорђе Белојевић, Рамадан Азировић, Ђорђе Кенеф.

Следећег дана, 9 фебруара, решено је да се приступи закључењу зајма (и овај записник је сачуван) у износу од 50 хиљада динара од имућних Срба, и то по признаницама, а тај ће зајам вратити држава Србија.

---

[28] Није јасно шта је у овоме Устанку претстављао Централни комитет. Можда је био замишљен као колективно тело, састављено од најмање пет главних устаничких војвода, али ни као такав уопште доцније није функционисао. Вероватније је, међутим, да је имао неке везе са Пећанцем који му је био шеф и са његовим „Централним комитским одредом" уколико се није сводио само на његове обиме. У сваком случају, Централни комитет је остао за све време трајања Устанка празна форма, никакве одлуке није доносио, чак се доцније веома ретко и помиње.

[29] Арх. ВИИ.

Исто тако ће сваки одред у своме рејону дејства имати право да закључи зајам, но највише до 10 хиљада ди-

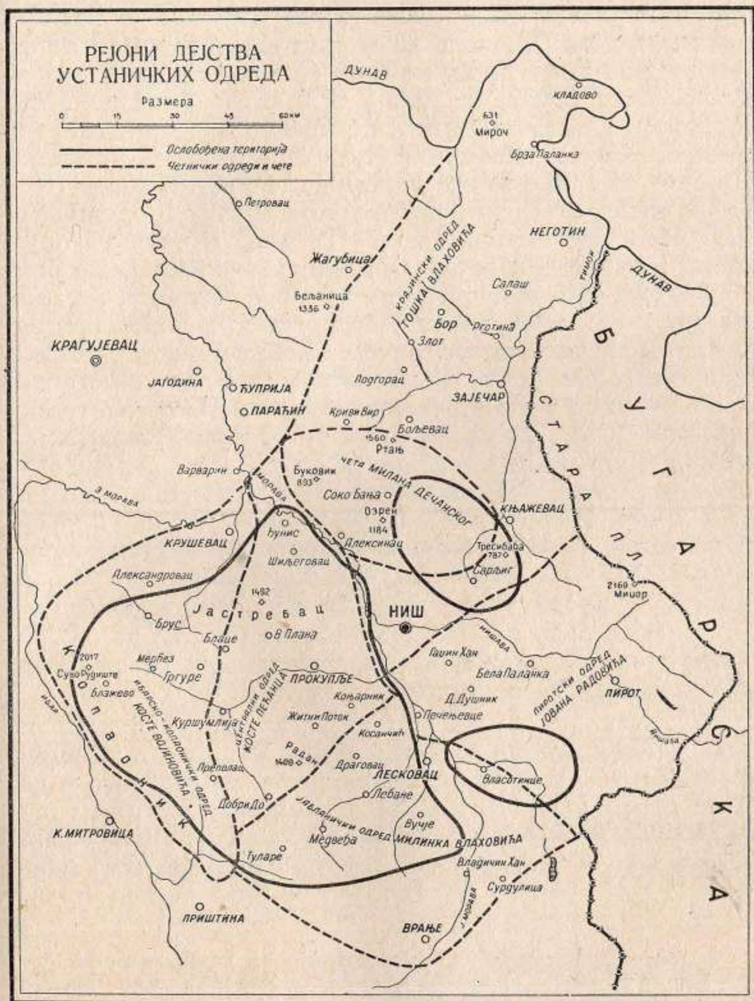

нара. Овај записник су потписали: Пећанац, Војиновић, оба Влаховића, Јован Радовић, Димитрије Димитријевић.

Међутим, на решавање најбитнијег питања: устанак или не — баца најбољу светлост сам Пећанац у својим исказима пред Анкетним одбором и Врховном командом. Он каже да је састанак отворио и притом одржао дуг говор у коме је „пледирао" да се војни обвезници сакрију, да народ трпи и да буде покоран Бугарима, али да се ништа не предузима, нарочито не устанак. Али су сви други, њих 300, били за устанак. „Ја сам се овоме много одупирао где сам дошао у сукоб са попом Димитријевићем, те сам хтео и оружје да употребим да нисам на молбу грађана и четника одустао."[30] „На том збору у Обилићу" — каже даље сам Пећанац — „ја сам сузбијао мисао о устанку, но (на гласању), сем мене и мога ађутанта Дрљевића, сви су остали били за устанак. Зато сам и ја морао пристати. Једино што сам успео да постигнем јесте да се устанак не почиње пре мога наређења".[31] Дерок [32] каже о овоме Устанку: „Сви су духови били за устанак. Предњачио је Војиновић, који је својом речитошћу и ватреношћу још више распалио присутне. Пећанац је био слаб да их задржи. Кад се више није имало куд, прешло се на гласање. Сем Пећанца и његовог ађутанта, потпоручника Милана Дрљевића, сви су гласали за устанак. Били су чврсто убеђени да ће им донети слободу". Дерок даље вели за Пећанчево инсистирање да се бар сачекају његова наређења за устанак, да се он „још мало надао да ће се духови стишати. . "

Устанак је, дакле, био изгласан. Но, Пећанац и даље не одустаје од својих намера. Ево шта о томе он сам каже: „Да бих то (избијање устанка) осујетио и да би се ствар расплинула, ја четнике испошаљем за Књажевац и Пирот те да тако удаљим најватреније поборнике устанка. Али се већ ништа није дало учинити. И отпочети се морало, јер се није имало куда.

---

[30] Поред Димитријевића, најоштрије се успротивио и Тошко Влаховић, али нарочито професор Радовић због чега је Пећанац касније послао оно познато писмо овом последњем, свaљујући сву кривицу за устанак на њега. То писмо су Бугари ухватили и читали га пред народом по свим варошима и селима.

[31] Арх. ВИИ.

[32] Дерок 24.

Радовића и Тошка Влаховића послао сам за Пирот и Књажевац.[33] Ово сам учинио у циљу да њих, као јаче потстрекаче, удаљим, те да на тај начин сузбијем струју за устанак".

Али, заиста, већ ништа није помагало. Пећанац каже: „10 фебруара отпочеле су местимичне борбе иако ја нисам наредио. 11 фебруара заробљено је већ доста Бугара, пешака и коњаника. Ја сам пожурио према Куршумлији да лично спречим сукоб између народа и непријатељске војске".[34] „8 — 10 фебруара већ су почеле местимичне борбе у Јабланичком срезу. Четници су ми доводили по 10—15 заробљених Бугара које сам ја одмах пуштао да иду за Лесковац. Писао сам строга наређења да се народ одмах умири. . ."[35] „Ноћу 12/13 фебруара на Пасјачи ми доведоше 3 заробљена бугарска војника код којих нађох наредбу да се са регрутацијом одмах престане јер се осећа да ће се народ побунити. . . Исте ноћи ја сам разаслао 63 наређења свим општинама да се сви одмах врате кућама и да се угуши буна. Овим наредбама народ није придавао никакву важност. . . На путу даље сазнадох да се борбе воде око Куршумлије и да је устанак букнуо у целом Косаоничком срезу. Пожурио сам лично сам да угушим устанак али. . ."[36]

*

Ето, тако се Пећанац смушено креће кроз огањ Устанка који већ почиње да букти на све стране. Тако он каска за догађајима. Али — збиља, више ништа не може да учини. 11 фебруара из Пуковца, са пруге, стиже му извештај: „Све спремно — чекамо даља наређења, можемо и пругу да рушимо".[37] Истога дана капетан Влаховић јавља (вероватно са положаја Кремен код Лебана): „Јутрос у 6 часова сретосмо ту чету

---

[33] Тошко Влаховић је тек много касније отишао за Источну Србију, а за цело време Устанка борио се у Јабланици.

[34] Пећанац у извештају Врховној команди 20 децембра 1918.

[35] Пећанац на саслушању пред Анкетним одбором 10. VIII. 1919.

[36] Пећанац пред Анкетним одбором.

[37] Арх. ВИИ.

(Бугара) и потукосмо је. Има преко 20 мртвих, један рањен и један заробљен. Имаће их још. . . Жалосне остатке те разбијене чете гоне сада мештани и разоружавају. Наша два четника погинула и то непажњом — из великог јунаштва".[37] Ово је, уствари, била прва већа устаничка борба. Истога дана када је била борба са Бугарима на Кремену, њихов гарнизон из Житног Потока пошао је да удари с леђа на устанике, али је био разбијен (није забележено где и од кога) и враћен натраг. Јавља се даље и о некој борби код Поповца јужно од Лебана.

Влаховић и Димитријевић су, наиме, одмах по збору у Обилићу, пожурили према Лесковцу и Лебану и разаслали многе наредбе да се народ диже на устанак. Једна таква наредба коју помиње Ерхарт[38] допрла је чак до Владичиног Хана и гласи:

„Командант комита Јабланичког одреда наређује окрузима: 11 фебруара по старом календару објављен је у свим покрајинама Краљевине Србије устанак. Сваки устаник треба да буде спреман. Скупљати се у одреде поред друмова, вршити препаде на непријатељске војнике по насељима (посаде по селима), рушити телефоне, телеграфе и железничке пруге. Све тераоце поштанских кола или коња — непријатељских, заробити. Спречити концентрацију непријатељских трупа. Даља наређења следоваће.

Командант, капетан I кл.
В. Влаховић,
Војвода Димитријевић".

(Име капетана Влаховића написано је „Блаховић", а Димитријевића „Димитријић" што је доказ да преводилац није знао добро ћирилицу).

„Ова наредба да се достави суседним општинама срезова Владичин Хан, а од њих је спровести од општине до општине, затим Врањском округу".

Другу једну наредбу Влаховић и Димитријевић упутили су за Лесковац и она гласи:

---

[38] Ehrhardt 74, 75.

„Јабланички комитски одред
Капетана М. Влаховића
Бр. сл.

Лесковчани!

Прикупите се и крадом измакните нама, наћи ћете нас по питању, преко доносиоца овог наређења, код главнога стана у шуми.

9 фебруар 1917 г. Командант, пешадиски капетан I кл.
Положај Мил. М. Влаховић"[39]

Повереници из Прокупља јављају 12 фебруара да су Бугари из Медвеђе хитно тражили помоћ јер су, наводно, око те варошице јаке борбе. 11 фебруара војвода Радовић, који се био упутио према Власотинцу, јавља о борби код Мораве: „Данас сам имао борбу са Бугарима — 8 заробљених, 3 рањена. Бугари су побегли за Лесковац али не предузимају никакве мере противу нас — ваљда зато што смо браћа!?"[40] Тошко Влаховић јавља 12 фебруара из села Момчилова да се народ много обрадовао кад је видео четнике. У том селу има 50 војних обвезника, но, мало их је са оружјем.

Тако се борбе све више распламсавају. Не помажу ни све оружане мере нити лукавство окупационих власти, нити, пак, сва Пећанчева настојања да их спречи. Устанак пробија силовито, истовремено и скоро на исти начин у свим крајевима. И „кривицу" за њега заиста сноси сам народ.

Ко је „крив" за Устанак

Овде је, мислимо, место да и ми заузмемо становиште по том фамозном питању „кривице".

Расправљајући о побуни на југу Србије, на свом 93 редовном састанку, одржаном 12 априла 1918 на Крфу, српска Народна скупштина, после реферата министра унутрашњих дела Љубе Јовановића и дискусије која је затим настала, изгласала је, прелазећи на дневни ред, следећу резолуцију: „Народна скупштина је саслушала са грозом и дубоким болом саопштење владе о страхотама и ужасима, почињеним у Јужној и Источној Србији од стране Бугара, и клањајући се са побожним поштовањем сенима невиног српског света страдалог за своје име, жали што цео страни

[39] Арх. ВИИ.
[40] Арх. ВИИ.

свет, и пријатељски и неутрални, није већ упознат са овим дивљаштвом и зверствима Бугара, којима има мало равних у историји хришћанског периода. Прелазећи на дневни ред, Народна скупштина оставља да се забави поново овим предметом по ослобођењу земље, када за наш живаљ постане безопасно изнети сву истину и предати вечноме проклетству хумана света варварства почињена над женама и децом без одбране".[41]

По ослобођењу, „Народна скупштина је отишла корак даље и на својој седници од 22 децембра 1918 изабрала Анкетни одбор за извиђаје узрока о побуни у Топличком и Врањском округу и осталим крајевима". Тај Одбор се састојао од 20 народних посланика; претседник му је био Тодор Станковић, потпретседник Гајо Николић, а секретари Михајло Срећковић и Никола Митић. Пошто се конституисао, Одбор је утврдио процедуру рада и поставио себи циљеве. Циљ је био: „Да испита почетак и развој побуне у окрузима Топличком, Врањском, Нишком и другим; њене штетне последице и одговорност лица која су побуну изазвала; да издвоји спорадичне случајеве и локална незадовољства из укупних чињеница и важних догађаја и донесе свој суд о стварним условима за појаву народног покрета; да констатује злочинства и штете и да предложи народном претставништву и влади нужне мере за поправку злог стања у опустошеним крајевима".[41]

Затим је Одбор отишао на терен где је радио скоро пола године.

Анкетни одбор је углавном своја испитивања управио у два правца: прво, да ли је Устанак био последица доласка и рада Косте Пећанца и друго, да ли је Врховна команда смела да развија ма какве операције тако дубоко на територији под туђинском окупацијом. У погледу првога дошло се до закључка да Пећанац, „човек малих способности и ускога хоризонта"[41] „није уопште крив за Устанак"[41] јер је, уосталом, и са „другим задатком био дошао"[41] и да се он углавном у границама тог задатка и кретао и радио. Но, ипак је његов долазак условио избијање Устанка јер је народ од свега схватио само да је дошао изасланик са Солуна, и то авионом. То је, у оној психози и у условима бугар-

[41] Арх. ВИИ.

ског ропства и тираније, био за њега довољан знак да устане на оружје, а на оне малобројне који су слушали Пећанчеве говоре и директиве, нико није ни обраћао пажњу. У том смислу били су у „записнику" и формулисани закључци Анкетног одбора.

„Записник

Седнице Анкетног одбора Народне скупштине за извештај узрока о побуни у Топличком, Врањском и осталим крајевима, одржане 28 новембра 1919 године. На седници су били присутни: Гајо Николић, Илија Илић, Агатоновић, Вучинић, Настас Благојевић, Никола Поповић, Никола Митић, Михајло Јовановић, Лазар Симоновић, Михајло Срећковић, Никола Марковић, Драгољуб Симић, Сретен Милосављевић и Никола Живановић. Седници је 26 и 27 о.м. присуствовао и претседник Тодор Станковић.

I

После исцрпне дебате на седницама 26, 27 и 28 о.м. о узроцима побуне у Топлици и осталим јужним крајевима наше отаџбине и оцени доказног материјала, прибраног ислеђењем на лицу места и саслушањима ... а одговорних лица Врховне команде и владе решено је:

1. — Да је истрага по овој ствари довољно вођена и да се на основу прибраних доказа може поднети Парламенту извештај о нађеном стању ствари.

2. — Одбор је мишљења да организованог четничког устанка у тим крајевима не би било, да тамо у средину народа није дошао резервни пешадиски поручник Коста Пећанац са датим му инструкцијама из Врховне команде.

3. — Устанак је брзо букнуо и зато што му је по датим инструкцијама Коста Пећанац давао наде на скори долазак наших трупа са југа; а то је уверавање убрзало и потенцирало узбуркану жељу народа за отпором против бугарског насиља, које је достигло своју кулминацију у покушају бугарске власти за регрутовање војника тих крајева.

4. — Према овоме, за несрећу која је постигла народ у побуњеним крајевима, одговорна је на првом месту Врховна команда, што је послала у народ свог изасланика за организацију четничке акције пре но што је о томе известила краљевску владу као носиоца опште државне политике.

5. — Тако исто за ову несрећу народа побуњених крајева одговорна је и ондашња краљевска влада што као носилац опште државне и националне политике није знала за план и намере Врховне команде о организацији акције овога народа у дубокој позадини непријатељског фронта, те да она, будући боље оријентисана о општој политичкој и војној ситуацији код савезника и непријатеља на свим фронтовима, спречи прерану акцију народа под непријатељском влашћу; ако је и она била уверена у успех или

неуспех савезника у очекиваној офанзиви општој, јер је неминовно: да су извршиоци ове намере Врховне команде морали мислити и о последицама како успеха тако и неуспеха од одашиљања органа Врховне команде у позадину непријатељског фронта ради организације четничке акције, која, кад се једном заталаса, тешко је сузбити је.

II

Са овом одлуком у целини у тачци 1, 2, 3 и 4 слажу се сви присутни чланови овога Одбора. Код тачке пете одвајају се и мишљења су да до краљевске владе нема одговорности за овај Устанак из разлога што сама Врховна команда признаје да је без пристанка и саветовања са владом ово чинила: Илија Илић, Никола Митић, Михајло Јовановић, Милош Вучинић и Никола Поповић.

III

Члан Одбора Настас Благојевић мишљења је да је влада одговорна зашто није знала за ову акцију Врховне команде (одашиљање Косте Пећанца у Србију), јер се из аката не види да би се влада могла оптужити да је крива.

IV

Чланови Одбора: Михајло Срећковић, Никола Марковић, Живановић, Драг. Симић, Агатоновић, Срет. Милосављевић, Лазар Симоновић, Гаја Николић, мишљења су: да влада и по парламентарном принципу сноси за овај догађај одговорност пред земљом и народом.

V

Члан Одбора Михајло Срећковић налази: да је влада за одашиљање Косте Пећанца у Србију крива и то из разлога: из исказа пуковника Калафатовића, који мисли да је влада о томе од стране Врховне команде сигурно била извештена, и друго што је Коста Пећанац у своме саслушању потврдио да му је влада дала десет наполеона за тај пут, и што је народу говорио да има слати извештај влади и Врховној команди, и што је влада одредила кредит који се требао слати Пећанцу и Војиновићу, и што је сазнао за ово и прост војник па је морала знати и краљевска влада.

VI

Да би се тачно знало ко је Пећанцу дао за пут десет наполеона — јер он наводи да му их је влада дала — да ли Врховна команда, по наређењу владином или ко од краљевске владе, Одбор решава: иследити ову ствар хитним поверљивим путем преко државне власти, ко је њему дао тих десет наполеона, тј. да именује лице које му је дало.

VII

За писање изештаја Парламенту одређени су г. г. Никола Марковић за извештај већине, а Илија Илић за извештај мањине.

Оба извештаја да обухвате и што опширније и исцрпније изнесу целокупну слику насилничког бугарског окупаторског режима у побуњеним крајевима као и узроке народног отпора који су узроци и проузроковали народну побуну.

Извештај да буде готов по могућству до 15 децембра т. г. Чим извештаји буду готови, известиоци су дужни известити претседника Одбора који ће у најкраћем року сазвати седницу за дефинитивно свршавање овога посла, докле се има рачунати сталан рад овога Анкетног одбора.

Са овим је рад ове седнице закључен у два сата по подне.

Секретари: Претседник

Никола Митић, Анкетног одбора,

Михајло Срећковић Гаврило Николић,

Чланови:

Никола Живановић,
Никола Поповић,
Сретен Милосављевић,
Никола Марковић,
Драг. В. Симић,
Милан А. Вучинић,
Лазар Симоновић,
Рад. Агатоновић,
Настас Благојевић,
Михајло Јовановић,
Илија Илић,“[42]

Размотримо сада документациони материјал о узроцима Устанка који је сам Анкетни одбор прикупио. Сам претседник тога Одбора, Тодор Станковић, дао је одвојено мишљење које се, углавном, своди на ово: „Устанак . . . није дигнут са знањем и одобрењем Косте Пећанца, јер је овај све чинио да до њега пре времена не дође. Устанак . . . букнуо би и без доласка Косте Пећанца јер се . . . покушавало и у другим местима где Пећанац уопште није долазио“.[43] А један други посланик, Милићевић: „Да ли би било Устанка без Пећанца не може се са сигурношћу тврдити, али да би Војиновић сам послао наредбу народу за отпор, то је ван сваке сумње“.[43] Па и сам начелник Штаба Врховне команде, војвода Мишић, спроводећи после рата министру војске Пећанчев извештај, каже: „Као што се види, улога Косте Пећанца није била да диже устанак, већ да изведе обичну четничку акцију, и то тек у моменту кад

[42] Арх. ВИИ.
[43] Арх. ВИИ.

се буде јасно увидео успех наше војске и повлачење непријатеља. Из његовог извештаја се види да се он збиља и опирао општем устанку и да је на њега био принуђен силом околности“.[43]

За моменат испуштамо то што је цео елаборат са закључцима Анкетног одбора пун фраза, као: „. . . свуда на све стране ратовао је сам народ без четовођа“,[43] и сл. Наводимо само извештаје и мишљења народа и власти у овим крајевима по питању „кривице“ за дизање Устанка и то на упитнике Анкетног одбора.

Из општине Добри До, четовођа Радош Ракочевић јавља, још 15 новембра 1916, да су Бугари у селу Трпеза и Мачја Стена убили 4, тешко ранили 5, а отерали у ропство 14 људи. Радош каже: „Још тога дана смо сви узели оружје и отада смо се сви налазили више у шуми него код својих кућа, јер смо видели. . . да смо на милост и немилост предати Бугарима“.[44] Из тога извештаја се даље види да је прост народ у тако забаченим крајевима, као што је Добри До, ипак био доста свестан не само да се мора бранити сам, него и колико та његова одбрана може да има широке перспективе и важне циљеве, јер се „требало одужити својој народној ствари а и олакшати фронту“.[44] Грађани општине Медвеђа веле, описујући то време: „Народ је једва чекао устанак, јер се морало мрети и овако и онако“.[44] А Лебанчани: „Бугари су од доласка вршили таква недела, интернације и убијања, да је народ сам тражио ма какву зраку и ма коју страну за спасавање“.[44] Сељаци Добре Воде: „Да није било ниједног војводе у овим крајевима, ипак би се народ морао дићи на оружје, јер се бугарски злочини више нису могли подносити“.[44] Сијаринске Бање: „Колико нам је био додијао зулум и сами би се дигли на оружје, све и да није било Пећанца и других војвода“.[44] Слична ситуација била је и у свим другим општинама и то нарочито по Топлици и Копаонику. Но, и у другим крајевима, па и на десној обали Мораве, такође. Забележено је да је 2 фебруара једна делегација Заплањаца дошла код Пећанца и питала шта да раде. Пећанац их је вратио без одговора јер тај одговор, највероватније, ни самоме њему није био јасан. Према изве-

---

[44] Арх. ВИИ.

штајима свих општина, у Косаничком срезу је узрок Устанка такође нечовечна владавина Бугара, а нарочито позив на регрутацију. Начелник Косаничког среза вели да је дуго студирао и прикупљао податке и дошао до следећих резултата: „У овом народу је одувек постојала латентна ратоборност ... Жижа је дошла из шуме ... Пећанац је био више под утицајем него од утицаја ... Пећанац је одлазио у поједина села и саветовао народ да устанак још не треба да буде. Није му, вели, још време. Треба чекати док наша војска дође у Моравску долину ... Друге војводе, као Коста Војиновић, пледирали су за устанак... Да ли је устанак организован и са планом? Није. Рекох да Пећанац није био довољно од утицаја код својих људи. Изгледа да није ни могао бити ... Војвода Пећанац, volens nolens[45] прихватио је устанак ... Изазвало га је бугарско убијање и вешање en masse ...[46]

Но, најлепши пример како се народ дизао на устанак, сам, спонтано, без ичије команде и директиве, и то на све стране и по свим општинама, како је образовао комитске чете и долазио до оружја („сваки је имао да откопа понешто"), даје Богољуб Милетић из села Лабукова, северно од Ниша. На дан 4 фебруара 1917, дакле, кад се у том крају још уопште није знало за Пећанчев долазак нити за припреме устанка на југу Србије, позван је он са осталим сељацима из села у Сокобању од „наборне" комисије коју су сачињавали један бугарски старешија (наредник) и два војника. Кад је сељацима саопштено да треба да се приступи регрутацији, Богољуб је рекао: „Ја нећу да будем бугарски војник. Кад немам оца не треба ми ни очух".[46] Затим је пошао према вратима. За њим су изашли и сви остали сељаци из општине. Одатле су отишли код Богољубове куће да се договоре шта да чине, јер „су сви били тврдо решени да не иду на регрутацију па било шта било".[46] Било их је четрдесетак. Богољуб је предложио да исте ноћи оду у шуму па ће касније, према приликама, видети шта им ваља радити. Они су сви пристали и изабрали њега за вођу. Разговарајући

[45] Начелников извештај кипти од оваквих учених израза.
[46] Арх. ВИИ.

како ће за оружје, испоставило се да свак има понешто: ко пушку, ко бомбу, ко нож. Богољуб вели: „Ја сам имао карабин, две бомбе, реденике, каму и револвер, што сам пре био спремио и чувао закопано у земљи испод куће".[47] После тог договора заклели су се један другоме на верност, изљубили се, договорили се где ће се у шуми састати, па се разишли кућама да се опреме. Исте вечери састали су се у неким напуштеним појатама у шуми близу Лабукова. Чета је подељена на 4 десетине. Ту су остали 7 дана.

Да је сам народ, мимо дозволе или забране Врховне команде и њеног емисара Пећанца, без команде осталих вођа или ма чије друге, дигао спонтано и сложно овај Устанак, јер иначе није имао ко ни да га поведе, слажу се и сви они који су досада писали о Устанку. Божа Павловић, један од секретара у Главном устаничком штабу, вели: „Било би сасвим погрешно веровати да су комитске чете имале да спремају устанак. Он је већ био готов, требало га је само извести".[48] Капетан Дерок: „Народ ... не могавши више бити лојалан, и мало и велико одриче непријатељу послушност и букну општи устанак у неколико округа".[49] Други један историчар, Милинковић: „Мимо одлука четовођа и војвода покрет почиње спонтано".[50] А даље: „Једновремено и спонтано јавила се у свију идеја о организацији чета, о устанку и отпору непријатељу".[50] И најзад: „Свуда и на све стране борио се сам народ без четовођа ... Вође су ношене народном бујицом и нису водиле народ јер нису имале ни ауторитета, ни знања, ни способности".[50] Божа Поповић, ађутант у Штабу Јабланичког комитског одреда: „Топлички устанак није дело Косте Пећанца. Није ни дело српске владе".[51] Па и сам Војиновић у извештају Врховној команди, 23 јула 1917, пошто је изложио сва недела окупатора и брзо сазревање мисли на устанак у

[47] Арх. ВИИ.
[48] Павловић.
[49] Дерок.
[50] Мих. Милинковић: „Топлички устанак 1917", Ниш 1927.
[51] Поповић.

народној души, каже: „Не могавши народну вољу не извршити и ми, војводе, са активним комитским четама узесмо учешћа“.[52]

Ако се може говорити о каквом „званичном“ проглашавању Устанка, онда је то учинио Коста Војиновић 13 фебруара 1917 на дан ослобођења Куршумлије. Да је Војиновић одлучио о подизању устанка сведочи и Љуба Јовановић, министар унутрашњих дела, у свом говору у Скупштини, на Крфу, 12 априла 1918, у коме је, између осталог, рекао: „Шеф покрета био је Коста Војиновић . . . О овоме Кости Војиновићу који постаје главна личност у овоме Устанку . . .“ [53] Исто тако устаници који су пренели Војиновићев извештај у Солун на своме саслушању код Врховне команде кажу: „Војиновић је био душа комитске организације; колико је био активан најбољи је доказ то што је за време операција приликом Устанка био главни командант свију чета“.[53] Начелник Штаба Врховне команде, својим извештајем министру војном, 12 септембра 1917, потврђује исто то: „Из писма војводе Косте Војиновића јасно је да устанак није био подигнут од поручника Косте Пећанца, да се он, штавише, одупирао подизању буне и да је на њу пристао тек у последњем моменту, кад се више није могла обуставити. То значи да је он добро схватио и извршио свој задатак“.[53]

Несумњиво је, дакле, тачно утврђена жалосна истина да је Пећанац заиста добро схватио и извршавао тај свој задатак — да, ако буде покушаја за подизање устанка, спречи његово избијање. Но, ми и даље остајемо при томе да Устанак није дигао ни Војиновић, највише због тога што је био гушен а можда и збуњен Пећанчевим директивама. Устанак је, дакле, дигао сам онај српски сељак који живи у углу између две српске Мораве, сељак који је у оваквим ситуацијама увек дизао устанке. А у Војиновићу је само најлепше дошла до изражаја велика душа тога сељака.

* * *

[52] Арх. ВИИ.
[53] Арх. ВИИ.

5

УСТАНАК

(13. II — 1. III. 1917)

Ослобођење Куршумлије

Устанак је избио 13 фебруара 1917 у Куршумлији. Да су „устаници у том крају најборбенији“[1] знао је не само Пећанац који се већ био упутио „да умири овај крај“[1], него и окупаторска власт. Раде Влаховић, „вођа комита“ јавио је још 11 фебруара Пећанцу, из неког места у околини Куршумлије, да је „к њему из вароши већ утекло 68 људи“[1] и да их је распоредио у четири чете. Командири чета су: прве — Цветко Оташевић, друге — Анђелко Лазић, треће — Милош Јовановић, док је четврта код самога Влаховића. „Готово сам наоружао све моје чете“[1], — вели даље Влаховић. „Да само видиш сада моје Куршумличане, окићене оружјем! Код сељака је неописива радост кад нас виде. Бугари су побегли из свих села где су били“.[1] Влаховић даље каже да су и по осталим селима у околини Куршумлије образоване чете и постављене четовође и да он са њима одржава редовно везу. И, збиља, из извештаја поменутог четовође Ракочевића види се да је у то време у општини Добри До била организована чета од 181 борца, од којих 110 са пушкама.

Ради тога су окупаторске власти, не могавши више саме да умире народ, сакупиле на брзу руку неку жандармериску чету, састављену већином од Шиптара

---

[1] Арх. ВИИ.

и другог башибозука и упутиле је у Куршумлију „да заведу ред". Та је чета вршила сваковрсна насиља у самој варошици. Но, „жандарми" су залазили и у околна села. Једну такву њихову патролу је, ноћу 12/13 фебруара, срело 15 сељака под вођством Ице Калајџије код села Мачковца, разбила је и потерала натраг у Куршумлију. Чувши те пушке, народ се листом дигао на ноге и полетео у борбу. Нису имали много оружја али је секира, гвоздених вила и мотика, било у изобиљу. Тако је народ те ноћи опколио Куршумлију. Војиновић, који је са одредом био у близини, одмах је притекао у помоћ. 13 фебруара 1917 око 10 часова пре подне Куршумлија је била ослобођена.

О овој борби која значи стварни почетак Устанка имамо неколико података. Већ поменути Раде Влаховић који се сада бележи као „вођа Куршумличана", јавио је Пећанцу 14 фебруара ово: „Данас у 7 часова пре подне стицајем околности сукобили смо се са Арнаутима и Бугарима у близини Куршумлије, коју су борбу непријатељи изазвали а ми је морали примити. Савладали непријатеља: 92 војника са начелником и чиновницима похватали. Арнаути (дакле она „жандармериска" чета) још дају отпор из зграде начелства. У овом сукобу погинуло је мало наших . . ."[2]

Коста Војиновић у одушевљењу пише Пећанцу из Куршумлије 15 фебруара (ради се, свакако, о неком неспоразуму у датуму јер је Куршумлија уз присуство Косте Војиновића била ослобођена 13 фебруара те су ова два извештаја, нарочито други, морали бити писани 13 или најдаље 14 фебруара): „Мили имењаче, данас у 10,5 часова стигох у Куршумлију где се још водила борба. Наших је славно пало 15 њих, а има неколико и рањених. Свет је доста збуњен али га ја уверавам да нам Бугари ништа не могу. Чуо сам да иде нека војска на Куршумлију, спречи јој пролаз. Дођи на договор. Ја ћу увести ред у Куршумлији и на појединим тачкама поставићу одељења у вароши. Војнике који су се предали, око 100, као и начелника среза, шаљем ти. Остале, око 30 њих, треба добро да помлатимо, а остале ћу ти послати. Много сам узбуђен од

[2] Арх. ВИИ.

радости те не могу да ти опишем ток борбе већ ће ти то рећи доносилац овога писма".[2] Неки учесници ове борбе су оставили забележено да је у Куршумлији погинуло 20 устаника и „доста жена и деце по вароши, док рањеника има у великом броју".[2]

Ерхарт[3] каже: „Одмах на почетку борби успело је устаницима да нападну једну бугарску чету у Куршумлији и да је после упорне борбе савладају. Заплењено је 150 пушака и 2 митраљеза који су добро дошли". Судећи по овоме податку, ако су устаници заробили од те чете 92 војника, то значи да их је најмање 58 било убијено, или је можда нешто успело и да побегне. Овде нису рачунати Шиптари којих је такође била цела једна чета, а колико је њих заробљено, односно убијено, нигде није забележено.

О борби на Куршумлији налазимо података и у једном Војиновићевом писму, упућеном касније Пећанцу: „Када се заузела Куршумлија био сам учесник у заузећу, јер кад сам у њу дошао борба се водила и, благодарећи само моме доласку, Арнаути су се предали. Новац из касе већ је био узет и налазио се код Велимира Савића, Рада Влаховића и Бранка Вуковића од којих сам га ја комисиски примио. Зна се да сам увео ред у вароши, поставио сам све власти и дао свима упутства за даљи рад. Извршио сам цео распоред чета и свима четовођама издао задатак, осигурао варош и кад је то све било готово и борба престала, ви сте тек онда ушли у варош".[4]

„Ту, у Куршумлији, 13 фебруара, Коста Војиновић је наредио да се сав народ дигне на устанак, а најдаље до 17 фебруара 1917. Упућени су четници да разносе наредбе о овоме."[5]

*

Пећанац за све то време путује према Куршумлији да „умири тај крај" и „да спречи сукоб народа са непријатељском војском". Но, на том путу за Куршумли-

---

[3] Ehrhardt 75, 76.

[4] Арх. ВИИ.

[5] Дерок 31.

ју „наиђох на борбу где се сам народ борио са пола батаљона Бугара. Бугари су били заузели положај Плочник, а то је онај положај где је Лазар 1372 потукао Турке. Ударио сам са коњицом Бугарима с леђа и присилио их на предају“.[6]

Према Дероку, ту се предало 233 бугарска војника; 3 официра, 2 официрска кандидата и један лекар, па и сам командант тога батаљона Гаврилов. Дерок даље тврди да је Пећанац 16 фебруара потукао код села Пљакова једну другу бугарску јединицу те и ту заробио 180 војника, но ми нигде, па ни у самим Пећанчевим извештајима, нисмо могли наћи ма шта забележено о тој борби.

Иначе, на том путу ка Куршумлији Пећанцу са свих страна стижу извештаји, за њега све поразнији један од другога. Он добија вест да је Лебане блокирано и да се у целом Јабланичком срезу воде очајничке борбе. Милинко Влаховић му пише: „Ваш извештај да су Бугари намерни да повуку наредбу о регрутацији, интернирању и другом примио сам. У томе сам извештају видео вашу колебљивост... То је само њихова вештина да добију у времену.... и да се припреме да Устанак угуше. Радити треба без отступнице... и тући их делимично и на све стране... Устанка неће бити само кад не буде нас или Бугара“.[7] Пећанац и сам каже: „И даље добијам извештаје да су моје наредбе за прекид непрекидних сукоба примљене али да чине слаб или скоро никакав утисак“.[7] Четовођа Тошић извештава га 13 фебруара, са положаја на друму између Ниша и Прокупља: „Народ је у овоме крају потпуно организован и спреман. На позив регрутне комисије нико није хтео да оде. Ствар је озбиљна и чекају наређење од мене, а ја чекам што скорије наређење од вас“.[7] Јован Радовић извештава да води борбе у околини Власотинца и да је већ ослободио све околне општине: Орашје, Конопницу, Шишаву и Крушевицу. Четовођа Јован Јелић из села Коњуше пише да је заробио неколико бугарских војника и убио једног подофицира. А Вучко Пантић да је у селу Сувом Долу за-

---

[6] Пећанац пред Анкетним одбором.

[7] Арх. ВИИ.

робио бугарску стражу од 8 војника. У исто време четовођа Радуловић јавља из близине Прокупља да је у његову чету већ стигло 50 бораца из самога града.

Овде треба забележити Пећанчево поступање са заробљеним Бугарима. Он, који је веома лако образовао преке судове и, по сопственом исказу, датом пред Анкетним одбором, лако убијао Србе — устанике и друге сељаке („За све време извршио сам 173 смртне казне"),[8] кад су Бугари били у питању, био је веома болећив или веома бојажљив. О томе сам Пећанац вели ово: „Са заробљеницима код Плочника поступао сам лепо јер сам знао да ће Устанак, као преран, пропасти".[8] Што се тиче Бугара, заробљених у Куршумлији, одмах је послао наређење „да се заробљеници никако не убијају већ да се са њима добро поступа, јер сам био свестан да је Устанак избио прерано и да ће бити убрзо уништен. О овоме моме наређењу мало се водило рачуна јер чим се ја удаљим, устаници су убијали поједине непријатељске војнике и чиновнике који су раније вршили насиља".[8] А ево шта је Пећанац учинио са заробљеницима из Куршумлије кад их је на путу срео у селу Прекадину:[9] Ово је забележио један члан његовог штаба који се потписао „четник":

> „Штаб војводе Пећанца ишао је уз Топлицу десном њеном страном од Прокупља ка Куршумлији. Било се већ чуло да су дан раније четници напали варош и заузели је. Сигурних извештаја о току борбе и осталим појединостима потпуно је недостајало. Усиљеним маршем штаб, са четницима који су му били придодати, кретао се у правцу Грабовнице. На путу једно изненађење. У селу Прекадину штаб сусреће масу заробљених бугарских војника, без оружја, које спроводе наши четници. Њих преко 100, са официрима, полициским чиновницима и Бугарима. Сви су они заробљени приликом заузећа Куршумлије. Војвода Пећанац је у врло незгодном положају. Да их задржи и даље у ропству, то значи наставак борбе и неразмишљено улетање у Устанак. Да их пусти, они ће опет узети оружје и кренути сутра у потеру за четницима. Један тренутак колебања и одлука је пала. Пећанац говори. Њему својственим начином и језиком он истиче страхоте рата, Бугари су заведени, ми смо браћа по крви, вери и језику. Тучемо се за рачун наших непријатеља. Бугарски војници слушају у почетку, престрављени не знајући шта ће им рећи комитски војвода, а кад су чули

[8] Пећанац пред Анкетним одбором.
[9] Павловић 107.

онда се ваздух проломи од силних узвика Пећанцу, комитама и Србији. Заробљени бугарски војници упућени су под стражом до Прокупља и ушли у варош сами".

Дакле, не само што је ослободио стотину бугарских војника и послао их за Прокупље да се устаници после непуна три дана са њима поново боре, него им је дао и стражу да их на путу до Прокупља не би ко узнемиравао.

„У Куршумлију сам ушао са својим штабом 16 фебруара 1917. Ту су ме бурно поздравили али сам им ја у отпоздраву рекао да су пренаглили".[10] Ипак је ту истога дана одржао састанак са неким шиптарским првацима из Лаба на коме су они пристали да му испоруче известан број пушака и муниције — пушку са 300 метака за 150 лева.

Ослобођење Прокупља

Из Куршумлије се Пећанац истога дана враћа натраг у село Грабовницу. То вече, Пећанчево држање и његове намере овако описује онај исти „четник"[11]: „У кафани где је био смештен штаб", вели он, „Пећанац је ишао крупним корацима од једног угла до другог... Код војводе је наступио моменат колебања, неодлучности и размишљања... Ретко је говорио и тражио мишљење. Био се на крају помирио са тим да сав свој утицај употреби на то да се устанак локализује на саму Куршумлију. Да се све даље борбе обуставе... Било је све спремно од његових ађутаната да се пише наредба за обустављање даљих борби. Али, баш у том тренутку, журно улази један курир и предаје писмо које је пало као гром. Пећанац га чита: „Пошто су Куршумличани испунили свој дуг према отаџбини, заузели и ослободили Куршумлију, то смо и ми, потписане четовође из околине Прокупља, одлучили да нападнемо на Прокупље и ослободимо га. Не можемо више чекати и нећемо да будемо гори од Куршумличана. Молимо стога војводу да узме команду у

[10] Пећанац на саслушању код Анкетног одбора.

[11] Павловић 108.

своје руке и да нам да распоред за борбу. Ако нећете то, онда ћемо ми све урадити на своју руку и своју одговорност".

А мало затим стиже и друго писмо: „Господину војводи Кости Миловановићу — Пећанцу. Част нам је известити вас да смо данас, 16 овог месеца, на ратном савету, а у селу Доњој Трнави, решили да у име бога нападнемо на варош Прокупље, и то у 4 сата после пола ноћи између 16 и 17 овог месеца, а у нади смо да ћемо успех постићи. О резултату уопште свом, накнадно ћемо вас известити". Писмо је писано 16 фебруара у Доњој Трнави, а потписали су га „г.г. официри и четовође: поручник Влада Пребелевац, потпоручник Прока Миљковић, потпоручник Душан Петровић и четовође Светозар Костић, Арса Станић и Васко Живковић".[12]

Шта је могао у таквој ситуацији да уради Пећанац? Ево шта он сам каже у свом извештају Врховној команди: „Принуђен сам био да прихватим устанак у своје руке — шта сам могао друго?"[13]

На седници овог „ратног савета" у селу Трнави Топличани су образовали свој „батаљон усташких трупа" од 380 бораца којима је командовао резервни поручник — инвалид Владимир Пребелевац. Истовремено кад су послали друго писмо Пећанцу, устаници су послали једно писмо бугарском команданту у Прокупљу тражећи да преда град. Но, како је тај командант, место одговора, наредио поседање положаја, устаници су одмах приступили изради плана за напад. У циљу окружења варош је подељена на четири дела: северну страну имао је да напада и заузме са четом Миливоје Виријевић; западну страну, од куршумлиског пута, чета Спасоја Миленковића; јужни део вароши, од реке Топлице, чете Арсе Станића и Проке Чавића и најзад, источни део вароши, чета Светозара Цветковића. Командно место батаљона било је са источне стране града, на друму који води од Ниша. План напада је био веома прост: на трубни знак свака чета је са своје стране имала да изврши јуриш на град. Распоред је био типично четнички, кордонски. Никакве резерве нису биле предвиђене. Исто тако, нису биле предузете никакве

[12] Павловић 108.
[13] Арх. ВИИ.

мере за случај евентуалног неуспеха. Прокупље је бранила бројно далеко већа бугарска снага — према Пећанчевим подацима 400 војника, према Војиновићу 300, према Дероку 4—500 са 4 митраљеза (међутим, ниједан од ових података није био тачан јер се у том граду по завршетку борбе устаницима предао 821 бугарски војник са 4 официра и 20 подофицира). Бројно и у наоружању далеко слабији, припремајући свој напад веома примитивно, без икакве резерве и осталих потребних мера, устаници су били надмоћнији, и то несрављено надмоћнији једино у храбрости и моралу. И то им је донело победу.

Не чекајући никога, па ни долазак такозваних активних комитских чета, „батаљон усташких трупа" је у току ноћи 16/17 фебруара прекинуо све телефонско-телеграфске везе са Прокупљем и заузео положаје за напад. Да су имали право што нису чекали помоћ од Пећанца најбоље се види из кратког и нејасног записа оног истог „четника" у коме се каже да је Војиновић, чим је чуо да ће бити извршен напад на Прокупље, одмах тамо пожурио са својим одредом, но, кад је борба већ почела, он је у близини Прокупља наишао на Пећанца „ког је захватио нов моменат колебања"; том приликом између њих долази до „драматичног саветовања". Лако је погодити у чему се та „драматичност" састојала.

У 5 часова изјутра Пребелевац је трубом дао знак за општи напад. Бугари су успели да се на одбранбеним положајима задрже свега око 2 часа, после чега су се повукли на ивицу града. Но, ни ту нису успели дуго да се задрже, највише због отвореног непријатељског држања самог становништва које их је узнемиравало па и нападало из позадине. Зато су се повукли у зграду Окружног суда, двоспратну и од тврдог материјала, остављајући по улицама 12 мртвих, много рањених и један напуштени митраљез, док су устаници за цело то време имали само 4 рањена.

Ослобођење Прокупља један очевидац овако описује:

„17 фебруара 1917 у пола 5 сати изјутра зачуше се пушке са околних брда. На глас српске трубе покуљаше из свију кућа старци, бабе, девојке, жене, инвалиди и

полунага деца, све је живо изашло и кроз страшну тутњаву разних пушака, револвера и митраљеза наших четника и Бугара чули су се усклици: „Живели наши ослободиоци!“ У улицама Бугари су направили барикаде одакле су пуцали. Тада се сва маса упути тим барикадама са узвицима: „Предајте се, видите ли да смо Срби а не Бугари!“ Бугари побегоше са улице и затворише се у зграду Окружног начелства. Народ није ни обраћао пажњу на њих. Ту, на пијаци, настало је неописано весеље. Старци су се љубили, младићи су се грлили, девојке су китиле четнике и устанике тробојкама и зеленилом, даривале их пешкирима и чарапама. Ту се поздрављало само са „Срећна слобода!“ Свако је тражио посла: пекари су пекли хлеб, сакаџије доносиле воду, ко је имао кола доносио је дрва. Деца су преклињала четнике да им дају коње да их напоје, да им буду сеизи. Жене и девојке тражиле су да и оне иду у редове, да се боре. Тада неко рече: Иду војводе! Цела маса гурајући се крене ка улазу у варош. И кад се на коњима појавише Пећанац и Војиновић, народ појури к њима са узвицима: „Живели!“ Тога тренутка Бугари су прекинули паљбу као по команди. Девојке су китиле војводе и даривале их, тако да коњи нису могли да корачају од дарова: пешкира, кошуља, чарапа.

За то време Бугари из начелства гађали су митраљезима оне који су излазили из кућа. Тако су погинуле две жене: Селена Поповић, која је на глас наше трубе излетела из куће да зовне жене да и оне штогод помогну, и Ружа Н. која је отишла да каже Бугарима да се предају. Један дечко од 14 година и неколико жена рањено је.

17 најразјаренијих четника крете са народом ка начелству где је било 500 Бугара. Сваки је желео да се освети. Деца су јурила од једног четника до другог, додавала муницију и пунила пушку, тумарала по надлештвима, налазила муницију и кроз кишу куршума разносила је четницима, па, бојећи се да ови не малакшу, храбрила их песмама „Дрина, Дрина, за Србина нема зима...“ или „Ој Србијо, мајко мила...“

Кад погибе наш свештеник Радивоје Вучинић, који је налетео на бугарски митраљез и кад падоше један електричар и један четник, огорчење достиже врхунац. Три наша четника ускоче на први спрат начелства и баце неколико бомби. Бугари се повуку на други спрат одакле су их четници сваљивали с прозора. Одједном Бугари побацаше оружје и појавише се на прозорима, а лако рањени на вратима.

Тада народ, који је голим рукама полетео на 500 бугарских наоружаних војника и 4 митраљеза, осети њихову немоћ, осећање мржње и освете расплину се у сажаљење. И тада се деси чудо невиђено — велики и диван пример племените српске душе. Они који су побегли са вешала или из тамница, месецима па и целу зиму провели у шуми без преноћишта и хране, носе на својим рукама тешко рањене Бугаре. Народ, видевши то, узимао је један

с једне, а други с друге стране тешко рањене Бугаре и износио их. Жене се растрчаше и за тили час биле су готове две болнице са постељама и са свим удобностима.[14]

У суботу изјутра пристизале су нове и нове чете устаника од 14 — 80 година. Сваки је носио тробојку. Иза чета ишле су сељанке и носиле муницију и храну, оне су биле комореије и болничарке. Организација чета вршила се на пијаци, али је маса света стално стајала и посматрала те је општинска власт била приморана да ту масу растерује".[15]

*

Пећанац и Војиновић стигли су заједно у Прокупље 17 фебруара у 10 часова. Кад им је народ у масама похрлио у сусрет, окитио их и поздрављао са „Срећа слобода!", Пећанац, у том, заиста потресно великом часу, одговара на поздрав, али каже да ипак ово (тј. ослобођење Прокупља) није желео, јер „да ће вас та привремена слобода скупо стати".[15] Народ, мало погружен на то одговара: „Вала, кад смо дочекали овај сретни час, кад бар један дан доживесмо да опет будемо слободни, сад нам није жао ни умрети".[15]

Пећанац тада приступа једном, како га Дерок назива, ратном лукавству: „Са Војиновићем и још неколицином Пећанац се одвојио устрану и последњи пут покушао да предупреди последице овако преураненог устанка — предложио је да се изведе једно ратно лукавство. Народ да се склони у куће, да не гине лудо по улицама; четници ће позвати неколико виђенијих људи у општини, ту да се напуне сламарице и да се по њима млати, а ови људи да кукају из свега гласа, а после ће се жалити да су их четници тукли, јер нису хтели да пристану уз њих; за то време четници ће евакуисати плен у планину, а народ ће бити сачуван од освете противника. Овај предлог је од малог броја људи који су уопште хтели да га саслушају, исмејан као кукавички".[16] О овој истој ствари прича и Марко

---

[14] Напомињемо да су Бугари по поновном заузећу Прокупља узели баш из тих истих болница 30 тешко рањених Срба, одвукли их у Божурски Поток покрај града и ту их дотукли ножевима и кундацима, а њихове лешеве касније нико није смео сахранити него су их пси и гаврани развукли.

[15] Арх. ВИИ.

[16] Дерок.

Павловић, први командант Прокупља, но, он на завршетку свога исказа каже: „Овом предлогу Пећанчевом сви су били противни, а кад је он наредио да се мора извршити, на њега је Војиновић потргао револвер мотивишући да је то кукавички и да се не може нико, па ни сам краљ, одупрети жељама народа, а народна жеља је општи устанак. После ове непријатне сцене, Пећанац се повукао, а сву власт је у своје руке узео Војиновић“.[17]

И збиља, Пећанац, према свим подацима, још тога дана нестаје са позорнице из Прокупља или се бар одваја и држи по страни, а свуда се место њега јавља Војиновић. Он позива поменутог Павловића и поставља га за команданта Прокупља речима: „Господине мајоре (Павловић је био капетан у резерви али га је народ звао „мајор“), моја је жеља а и свих грађана да ви, у обновљеној Србији, у престоници Југ-Богдановој, будете први командант“.[18] Војиновић је такође за претседника општине поставио Милана Николића, увео ред у граду, образовао команду места, преки суд, остале власти. Из Прокупља се одмах шаљу два писма (није забележено ко их је послао) бугарском команданту, пуковнику Протогерову у Ниш. Првим писмом се тражи лекар — хирург: „Пошто овде има већи број ваших Бугара рањених и то тешко, а нема стручних лекара, санитетског материјала и потребних инструмената ... част ми је са гледишта хуманитарности“ ...[18] итд. У другом писму се од Протогерова тражи да одмах забрани својим војницима да злостављају невини народ, јер нека има на уму да у Прокупљу има око 800 њихових заробљеника, војника и цивилног становништва па и жена — учитељица, са којима се лепо поступа (ово писмо је, значи, писано 18 фебруара, кад су се Бугари већ предали). У писму се даље тражи да Протогеров одмах изда такво наређење својим војницима и подручним властима, „иначе ћу ја све под нож, јер и ми знамо клати и убијати но, то је животињски а не човечански“.[18] Исто тако Војиновић лично пише Протогерову тражећи да се поведу преговори о при-

---

[17] Арх. ВИИ.

[18] Арх. ВИИ.

мирју, и то једино под условом да се „сва ослобођена територија призна за самосталну српску државу“.[18] Наравно, сва ова писма остају без одговора јер Протогеров, штавише, хапси и саме парламентаре.

За цело ово време Бугари — који су на позив за предају одговорили да им се да рок од 24 часа, јер су свакако очекивали помоћ из Ниша, па им је то одбијено — настављају борбу из зграде Окружног суда. Тек 18 фебруара предају се Кости Војиновићу: 4 официра, 20 подофицира, 5 „фелтфебела“, 24 цивилна чиновника и свештеника и 821 каплар и редов. У згради суда је, поред рањених, нађено још 12 мртвих Бугара. У Прокупљу је заплењено: 50 вагона хране у зрну, 5 тона масти, 2 тоне сира, 2 тоне сувих шљива, 6 тона пекмеза, 2 вагона пасуља, 6 вагона кромпира, 100 сандука муниције, целокупно наоружање посаде и друго. Из ових залиха су се устаници хранили и снабдевали све до поновног пада Прокупља.

Марко Павловић даље каже да су одмах по ослобођењу Прокупља „народу разаслане прокламације за општи устанак“.[19] И збиља, „одмах је у Прокупље стигло 4—5 хиљада људи који су подељени у чете и батаљоне. Овим јединицама су командовали људи „од гласа“ но, не и од војног знања. Дисциплина је такође била јако слаба“.[19]

Држање Пећанца у борбама око Прокупља

18 фебруара почиње борба са бугарским снагама које из Ниша журе у помоћ Прокупачком гарнизону. Но, у вези са тим, на овом месту је потребно расправити једно, у историји овога Устанка, веома нејасно питање: учествовање Пећанца у борбама око Прокупља, а нарочито касније, у борбама за одбрану града, његово делање у самом ослобођеном граду, односе са Војиновићем, улогу овога другог у том најславнијем периоду Устанка и остала питања повезана са овим. Чињенице су, поред већ поменутих, још и ове:

У архиви овога Устанка постоји једна Пећанчева наредба, упућена четовођи Тошићу још 17 фебруара, према којој изгледа да је Пећанац, схвативши све опа-

---

[19] Арх. ВИИ.

сности од неприпремљеног напада на Прокупље, а који се напад више није дао одложити нити спречити, покушао да их предупреди. Ова наредба, издата у 7 часова изјутра, дакле, на самоме улазу у Прокупље, гласи:

„Четовођи Тошићу,

Одмах с леђа нападни непријатеља тако далеко, да му пресечеш отступницу; туци му комору, али само са малим одељењима из разних места (одељења не смеју бити већа од 5 четника); пресретни им комору и ордонансе у позадини и зароби их да би дошли до поверљивих наређења из којих би видели како су управљени и за који циљ. У исто време пошаљи једно одељење да нападне стражу код Мрамора, и нека је ћуприја на Морави у нашим рукама, то сам ти и синоћ наредио. Ми ћемо их са јаком снагом напасти одовуда у разним правцима, па ће морати да се предају.

17 фебруара 1917 у 7 часова

Прокупље

Шеф Централног комитета
војвода,
Коста Пећанац.“[20]

У архиви се налази још једна Пећанчева наредба, издата истога дана у 17 часова и 30 минута која гласи:

„Наредба бр.

Команданта комитских одреда, за 17. II. 1917

Распоред трупа 17—18 овог месеца биће овакав:

1. — Чета Радисава Тошића држаће и осигураваће и даље пут Мерошина—Мрамор, да нападне стражу на ћуприји која је на Мрамору, разоружа стражу и поседне кулу од једне десетине способних војника који ће провалити пушкарнице правцем ка Нишу да бране ћуприју; да се чамци приведу на нашу страну тако, како у свако време могу нам бити при руци. Тошић ће се постарати да помоћу тамошњих сеоских чета осујети прелаз непријатеља преко Мораве, а за сваки непријатељски покрет извештавати ме и то одмах. Образовати ордонансе са коњима, коње реквирирати или наредити да сопственици буду ордонанси и да буду код вас под вашом командом.

2. — Командир чете Тоза Крстић са својом четом посешће од Појатске општине до Мерошине тако да ухвати везу са Радисавом Тошићем.

3. — Чета Конџељске општине одржаваће ред у вароши Прокупљу.

---

[20] Арх. ВИИ.

4. — Чета Јелића биће у приправности и као резерва варошке страже.

5. — Чета села Водица, Беле Воде и Чуковца биће код својих кућа али ће давати стражу на друму Чуковац — Прокупље.

6. — Бериљско-влаховска-лукомирска и Житорађка чета држаће везу са Пуковачком четом. Пут осигурати добро.

7. — Чета Прекадинске општине под командом Јосифа Аранђеловића има бити на конаку у Трнави где ће чекати даља наређења.

8. — Пуковчка и Брестовачка чета држаће у опсади пут и извештавати о кретању непријатеља, нарочито о возовима.

9. — Чета села Гарића остаће у месту али ће избацити стражу и држати везу између Прокупља и Бериља.

7. II. 1917
Прокупље у 5,30 после подне

Шеф Централног комитета,
војвода,
Коста Пећанац".[21]

Најзад, о борбама 18 и 19 фебруара на Дебелом Брду, Мрамору и Морави, са бугарским снагама које су надирале од Ниша, сам Пећанац, у свом извештају Врховној команди, каже:

„Непријатељ је живо развио борбу на Дебелом Брду од Ниша према Прокупљу. Његова јачина била је 4 батаљона и 4 пољска топа и више митраљеза. Пошто је непријатељ био моћнији од нас у свему, то се реших да ту примим само демонстративну борбу, а ја са 150 коњаника и 1.300 пешака обиђем његово десно крило. На Дебелом Брду оставим само један танак стрељачки строј, који да демонстративно напада непријатеља, а мени да да могућност да са главнином зађем иза његових леђа. На десном крилу непријатеља била је слаба јачина те ту успем да пробијем, заробивши му целу једну чету војника. Са коњицом успем те му се појавим иза леђа у селу Александровцу, где се налазила његова комора и заштита. Ова комора и заштита била је заробљена од нас. При заробљавању ове коморе непријатељ је имао и жртава, од наше стране није било. Кад је непријатељ видео да му је комора заробљена са заштитом, одмах се повукао и почео отступати ка Нишу. Са истима смо се сусрели код села Александровца. Прво моје одељење успе да зароби један велики број војника, митраљеза и 2 топа али, пошто је непријатељ у непосредној близини имао доста јаку резерву као и 2 топа, на јуриш поврате изгубљене топове и митраљезе. Настала је јака борба на нож са непријатељске стране али наше усташе

---

[21] Арх. ВИИ.

нису имале ножева. Затим, непријатељ је са свом снагом продирао — отступао ка Морави, принуђен је био да гази Мораву јер је пут који води за мост био препун. У овој борби изгинуо је са наше стране приличан број усташа али непријатељ је имао дупло већи број губитака“.[22]

С друге стране, Коста Војиновић каже у једном свом доцнијем писму, упућеном Пећанцу, о том периоду Устанка и о тим борбама ово:

„... II. Кад се заузело Прокупље ушли смо ... (сва места означена тачкицама исцепана су у писму), ту сам увео ред: поставио власти, општину, војну станицу, команданта места, преки суд, успоставио болницу за смештај рањеника, и, поред тога, преузео сву команду над четама од Копаоника до Брестовца, одакле је оперисао и г. капетан Влаховић.

И ту сам одредио комисију за пријем новца од чиновника — благајника бугарских као и грађана и исту суму увео у дневник касе. И о примању овога новца били сте упознати. Чим се Прокупље беше заузело и када се официри и војници, на 300 из начелства из кога су се борили, нису предали, Ви сте отишли за Куршумлију и ту лежали као под изговором болесни у најпроблематичнијој кући „Ђуке“, без да сте ма којем одреду и чети дали ма каква упутства или наређења за даљи рад — операцију. Дакле, морао сам ја за љубав опште ствари примити на себе тежак задатак пун одговорности и пожртвовања, морао сам бити свуда и примити целокупну команду. Познато Вам је да су се официри из начелства предали тек 18 фебруара, мада су и Ваши преговори о предаји били отпали. Када су биле најогорченије и отсудне борбе ... Мрамора, код Ниша, на Копаонику и Цигољу итд. кад су Немци аеропланима ... требали појавити у народу, ви сте лежали у Куршумлији и ништа вас се све ово није тицало док сам ја свуда операцијама командовао, распоред чета вршио и лично био присутан. Дотле сте се Ви, славни Војводо, из бојазни да непријатељ може навалити великим масама преко равница свакога момента и све потући и живе похватати, планине придржавали како би у исте могли умаћи“.[22]

Слично говори и први командант Прокупља „мајор“ Марко Павловић (иначе који је, нарочито касније, много штошта замерао Војиновићу па и отворено иступао против њега, но, чији су сви остали подаци дати веома прецизно, савесно и образложено). Он каже да, после оне непријатне сцене (онај злосрећни

---

[22] Арх. ВИИ.

предлог са сламарицама и Војиновићево потрзање револвера), „Пећанац се повукао а сву власт је узео у своје руке Војиновић".[23] А мало даље: „По уласку устаника у Прокупље операције су се наставиле у правцу Ниша под руководством Војиновића".[23] И на крају: да Војиновић није дигао у ваздух мост на Морави код села Мрамора (око кога је била она борба описана од Пећанца) иако му је он, Марко, то говорио поред тога што се то могло учинити.

Све ово потврђују и неки други сведоци, например, Властимир Вуковић, ондашњи Војиновићев четник, а послератни претседник суда у Прокупљу. По његовом казивању, 17 фебруара је био успостављен следећи распоред трупа: на Морави од Мрамора до Дољевца (дакле, на најважнијем сектору према Нишу) био је Коста Војиновић, а јужно од њега поп Димитријевић.

Тако каже и Дерок: „Фронт су бранили: отсек од Лебана до Дољевца Мита Димитријевић; отсек од Дољевца до Мрамора војвода Коста Војиновић - Косовац . . ."[24]

Најзад, чудновато је да би Војиновић могао писати Пећанцу да „у Устанку пушку није омрчио" и да су то многи други понављали на разне начине ако је он заиста водио онакву борбу на Морави између Ниша и Прокупља 18 и 19 фебруара.

То су, дакле чињенице. Наредба о распореду трупа и она која је послата Тошићу, постоје и ми немамо никаквих доказа да оспоримо њихову аутентичност. Међутим, човек се не може отргнути утиску да је било теже писати лично Пећанцу и у очи му говорити фебруара 1917 једно, него њему самоме да тврди после рата сасвим друго, кад су Војиновић и многи други који би то могли оспорити, већ били мртви.[25] И кад се

---

[23] Арх. ВИИ.

[24] Дерок 65.

[25] У овој архиви постоји бар један сигуран доказ да су се наредбе и акта у оно време могли мењати и потписивати за другога (а да ли и касније допуњавати и додавати?); наиме, постоје две детаљне и оштре наредбе, издате, па чак и потписане од Пећанца, с пролећа 1917, по разбијању Устанка у којима се говори о организацији чета и њихових подручја, о

цене ове овако супротне и, наизглед, на обе стране једнако чврсте и веродостојне чињенице, у души се јављају сумње, — ко је говорио неистину и зашто? Но, пошто, по нашем мишљењу, пресудних доказа нема ни за једно ни за друго, не остаје ништа друго него да се ово питање остави овако постављено у целини, и — без одговора.

Развој Устанка и ток догађаја на осталим подручјима — стварање устаничке слободне територије

Упоредо са ослобођењем Прокупља, а нарочито одмах после тога догађаја, пламен Устанка се несмањеном жестином шири по свим крајевима на југу па и на истоку Србије. Ово омогућује чињеница што су непријатељски гарнизони још увек релативно мали, а њихова одељења која покушавају да се супротставе бујици Устанка исто тако недовољна. Ниш не само да не може да пошаље појачања, него се и сама бугарска команда налази у грозничавом стању, готово у паници и већ мисли на евакуацији града. Шиптари се још држе благонаклоно према устаницима и желе са њима споразум па чак и заједничку акцију. Штавише, устаници (како пише капетан Милинко Влаховић 13 фебруара) очекују да код Шиптара избије побуна против окупатора. Ова очекивања нису у почетку била без основа, нарочито ако се имају у виду Пећанчеви разговори са Шиптарима, нешто касније у Куршумлији. Јован Радовић јавља 14 фебруара из околине Власотинца да у Лесковцу има свега 150 Немаца и 50 Бугара и то све рђаво наоружаних. Кад се сада узме у обзир какве су биле позадинске трупе (већином старији и слабији људи), као и то да су дотада устаници већ били заробили преко 1.000 војника, а осталима

дисциплини, сузбијању криминала који се појавио међу устаницима и другом. Међутим, Марко Павловић вели да их је он писао и на њима потписао Пећанца јер се овај у то време негде крио те нико за њега није знао, а стање је било веома рђаво, услед чега је сам Марко морао да пише ове наредбе. Сад, кад у актима не би било Марковог исказа, историчар би ове важне наредбе приписао Пећанцу и тиме из основа изменио његово држање (и кријење) у овој најкритичнијој фази борбе.

натерали страх у кости — јасно је колико је била повољна ситуација. Са Аустријанцима није било ништа боље. О стању њихове војске која је била према Топлици и демаркационој линији („граници") са Бугарима, сам Ерхарт каже: „Месне одбранбене мере нису у то време имале успеха. Вођа прве борбене чете која је на брзу руку састављена... био је... потпуно невешт у ратовању".

У Јабланичком срезу „где је Устанак потпуно успео, где су се око Устанка одиграли најважнији догађаји и држали најважнији скупови, где је долазило највише војвода и који је, после Прокупачког, најтеже пострадао"[26] борбе су почеле одмах по збору у Обилићу и вођене су непрекидно, на разним местима, дању и ноћу, и то на специфичан начин и друкчије него, рецимо, у Топлици, где је постојао известан континуитет у борбама и где су учествовале, с једне стране, устаничка војска, а с друге стране, регуларне бугарске трупе са коњицом и артиљеријом. У Јабланици и Пустој Реци није било сасвим тако. Тамо су борбе вођене герилски, није било фронтова, него се борило обично на већим просторима. Борба се водила на једном месту, ту се прекидала, а сутрадан се настављала на сасвим другом. Устанички одреди су крстарили и маневровали, нису примали борбу где је непријатељ хтео, него је наметали тамо где је њима моментано више одговарало. Уколико се понекад и може запазити каква линија фронта, она је тренутна и нестабилна. Ова разлика долази, вероватно, не само због тога што су овде биле мање устаничке снаге (из једнога среза) него у Топлици (из три среза), због чега се није могла успоставити стабилнија линија фронта, и што су овдашње устаничке вође биле типични герилци (например, Димитријевић), а њихови борци људи различитог менталитета и из разних крајева, него нарочито стога што је предео Јабланице широко отворен за напад са свих страна, нарочито с југа (правац Вучје — Лебане и Лесковац — Лебане) и са истока (широком долином Пусте Реке и Добричком равницом), — док је слив Топлице једна компактна целина, заштићена са свих

[26] Из извештаја Анкетног одбора.

страна (са севера Јастрепцем и Копаоником, са запада масивом Косаничких брда, а са југа подручјем Јабланице) и могла се напасти за први мах само на тачки где лежи Прокупље, уз Топлицу. Сем тога, непријатељ је према Јабланици стално држао јаке снаге које је потпомагала артиљерија. Услед тога је устанак у Јабланици, и поред тога што је она била цела ослобођена, једва почео да прераста из комитског, герилског начина ратовања у фронтове са јединственим, чврстим руководством и планом. Само вештина, храброст и пожртвовање капетана Влаховића успевали су да те устаничке снаге донекле држе компактно, у целини и под једном командом.

После већ поменуте борбе на Кремену, 11 фебруара, настављају се свакодневни судари и мање чарке, и то на разним местима. О њима су, међутим, остављени само оскудни и веома растргани подаци на основу којих се ти судари једва могу реконструисати. То је разумљиво кад се зна да су сви писмени подаци (наредбе, извештаји), уколико је оно мало њих и сачувано, били у своје време писани кратко, на брзину, нестручно, а за нас, данас, каткад и нејасно.

Тошко Влаховић, у немогућности да се пребаци у Источну Србију куда је био одређен (тамо је отишао тек почетком јуна), остаје на терену Пусте Реке где самостално оперише но, ипак, одржавајући везу са осталим војводама и њиховим одредима. Изгледа да он још није имао свој одред, или бар тај одред није био бројан, тако да Тошко још увек купи сељаке и води их у борбе. 13 фебруара он се налази у Житорађи одакле тражи од Пећанца да га замени са неком другом четом како би могао да иде у свој рејон у Источну Србију. 14 фебруара јавља да се стално налази у борби са далеко надмоћнијим непријатељем, али да су ипак одбацили (дакле, вероватно са осталим деловима Јабланичког одреда) Бугаре преко Пусте Реке. Истога дана је стигао у село Бадњевац. 15 фебруара већ се налази у Дреновцу и јавља да га туку топови из Кутлеша (са пруге). Тога дана Бугари покушавају продор уз Пусту Реку правцем Брестовац — Кутлеш, а Тошко сакупља „16 стараца и деце из Коњарника и покушавам да зауста-

вим тај продор“.[27] Но, не успева и повлачи се у село Каре. Бугари увече стижу и у Каре, а он исте ноћи сакупља око 200 сељака и спрема се да их нападне. У међувремену добија наређење да иде у помоћ у борбу код Житног Потока. 17 фебруара налази се на положајима Дубрава — Доње Коњувце.

Устаници из Житног Потока и околине дижу се на оружје и сами нападају тамошњи бугарски гарнизон. У помоћ им стиже Тошко Влаховић са сељацима од села Каре. Од капетана Влаховића и четовођа Чупић добија наређење да пође у помоћ, но, кад је стигао (19 фебруара), Бугари су већ били протерани низ Пусту Реку према Лесковцу. Бугарски гарнизон у Житном Потоку био је, изгледа, веома бројан — један извештај каже да је 16 фебруара у Коњувцу (вероватно бежећи из Житног Потока) било два бугарска батаљона. По неким подацима изгледа да је и сам капетан Влаховић командовао борбом код Житног Потока или је бар стигао пре њеног завршетка. Није тачно забележено ни када је ослобођен Житни Поток (Дерок каже 15 фебруара), али је борба била крвава и у њој је погинуло 10 устаника.

Лебане је ослобођено између 16 и 18 фебруара, а Пећанац бележи да му је тај извештај стигао 19 фебруара. У извештају Анкетног одбора каже се да је ова варошица ослобођена 18 фебруара. Ту је (према Дероку) поп Димитријевић заробио целу једну бугарску чету. Од Лебана је раздрагана устаничка војска пошла право на Лесковац али им је „Пећанац наредио да се одмах врате“.[28]

Један део борби у доњем делу Пусте Реке види се из извештаја Бошка Чупића:

„Од 19. II. са мојом четом налазим се на положају Косанчић — Бојник. Везу имам са војводом Тошком Влаховићем и капетаном Милинком Влаховићем чији је штаб Бојник — Коњувце. Борбе су биле са мајором Поповим на Житном Потоку и побегао је преко Лапотинца — Добре Главе. Једно одељење непријатеља у јачини 150 Бугара са једним топом је јуче, 20 фебруара, наступило од Брестовца ка Косанчићу. Са мојом четом примио сам борбу на положају Косанчић—Кацабаћ која је трајала два сата, све до мрака. Непријатељ је активно тукао топом, но жртава није било. Борба се свршила доцкан у ноћ и то бекством

[27] Арх. ВИИ.
[28] Поповић 3.

Бугара према Доброј Глави. 12 мртвих и рањених Бугара. Код нас нема жртава. Остајем и даље на истом положају. Дух код народа је слаб. Попаљено је и уништено до темеља неколико села. Многи људи су одведени у ропство".[29]

Устаници су у овом рејону предузимали и диверзантске акције. Забележено је (то помиње и Пећанац) да је 18 фебруара претурен један бугарски воз код села Кочана. А и Чупић извештава једанпут да се спрема да прекине пругу између Брестовца и Печењевца.

Устанак букти и на десној страни Мораве око Власотинца и по Заплању. Сви подаци се слажу да је војвода Радовић ослободио Власотинце 17 фебруара или „око 17 фебруара" (самог извештаја о тој борби нема) и то „у сумрак, бомбама" и да је том приликом ослободио око 1.000 младића из тога краја који су већ били регрутовани за бугарску војску и, ту сакупљени, чекали да их упуте у Бугарску. Ослобођењем ове варошице био је слободан и цео крај око ње — највећи део Власотиначког среза. 24 фебруара Радовић јавља следеће: „Од онога дана (ваљда од ослобођења Власотинца) нигде ниједног Бугарина нема у селима јер је силан страх завладао у њиховим срцима. Да сам дошао пре месец дана ствар би била много боља али и овако ће ићи. Народ је одушевљен".[30]

У Заплању је ситуација веома нејасна. Пећанац каже да је 19 фебруара ухватио везу са Заплањцима под Сувом Планином (вероватно је у питању Селичевица која се код Курвинграда спушта до Мораве) који су му тражили „известан број оружја да туку непријатеља пругом Пирот — Ниш",[30] а он им је послао „једно одељење четника са јаком спремом и експлозивом".[30] Према подацима Анкетног одбора „Заплање се дигло и пошло на Гаџин Хан"[30] (среско место), али су се устаници зауставили пред самим тим местом и вратили се натраг. Према једном каснијем извештају бугарског пуковника Протогерова, изгледа да је и Заплање било пуно устаника али су они били неповезани, неорганизовани, без команде и директива, те су цело

[29] Арх. ВИИ.
[30] Арх. ВИИ.

време само лутали, па се на крају сасвим разбили и разишли. Да је ово тако види се по томе што су Бугари, у марту исте године, разоружали у Душнику становништво, а код села Купиновице чак и разбили једну чету од 70 комита. Но, несумњиво је утврђено да су устаници из Заплања, негде између 20 и 25 фебруара, стигли на Мораву код Курвинграда и ту ухватили везу са снагама које су спречавале надирање Бугара од Ниша према Прокупљу.

На централном правцу борби, тј. на правцу Прокупље — Ниш, борбе се и даље воде и ситуација је даљих неколико дана веома повољна за устанике. 18 фебруара четовођа Тошић јавља са положаја код села Мрамора да од Ниша „иде бугарска војска у јачини три чете са два топа".[30] То су можда били само предњи делови јер Пећанац те трупе, као што смо видели, цени на 4 батаљона са 4 пољска топа и више митраљеза. Ерхарт тврди да је у питању био само један батаљон, но, то је мало вероватно јер он овај правац уопште не разликује од правца Блаце — Јанкова Клисура, вероватно зато што је податке црпео из аустриских извора, док уопште не помиње пад Прокупља нити борбе за његову одбрану. Примивши Тошићев извештај, из Прокупља жури главнина устаничке војске, према Пећанчевом исказу под његовом командом, и код села Александровца, више Мораве, развија се 18 фебруара борба коју смо већ раније описали и у којој је непријатељ био поражен и натеран да отступи ка Нишу.

Сутрадан, 19 фебруара, Бугари више не покушавају нападе од Ниша али, место тога, њихова јака артиљерија са положаја око вароши (брдо Бубањ и место где се налази казнени завод) туче непрекидно све косе које се од Прокупља спуштају према Морави, а које су биле поседнуте од устаника, као и положај Курвинград у теснацу Мораве северно од Дољевца, где су Заплањци стигли и прикупили се. Топови туку и терен око мостова на Морави (железнички и друмски испод самога Курвинграда и друмски код Мрамора) вероватно да омету њихово минирање. Но, Пећанац не само што не мисли на даље напредовање него је, по сопственом исказу, издао следеће наређење: „19 фебруара наредио

сам да се сва устаничка одељења пребаце на леву обалу Мораве (значи да су је нека већ била прешла), да се ту држе али да се даље не напада".[31]

Уколико је Пећанац збиља и командовао у борби 18 фебруара и био на положајима изнад Мораве и 19 фебруара, сигурно је да је тога дана, или одмах сутрадан, напустио фронт и отишао за Куршумлију. Он сам каже: „24 фебруара био сам са штабом у Куршумлији".[31] Међутим, из више његових наређења, која су потписана 22 фебруара у Куршумлији, а издата одатле телефоном преко Прокупља, види се да је и тога дана био у Куршумлији. Положаје на Морави пред Нишем сигурно је морао и раније напустити јер му је требало најмање један дан (а можда и два) да од Мрамора стигне у Куршумлију. Уосталом, постоји једно Пећанчево наређење, писано Вељовићу из Прокупља, 20 фебруара, из кога је јасно да је он тога дана (вероватно на путу за Куршумлију) био у Прокупљу. А по самом његовом исказу, датом у извештају Врховној команди, види се да је већ 20 фебруара (вероватно увече) стигао у Куршумлију где је почео разговоре са Шиптарима. Такође је сачувана наредба коју је тога дана, 20 фебруара, из Куршумлије послао четовођи Пантићу. Несумњиво је, дакле, да је Пећанац напустио фронт на Морави 19 фебруара.

Ако је већ командовао том највећом битком на најважнијем делу фронта, шта га је руководило да га баш у том тренутку напусти? На то питање не даје одговор ни он, а ни његови предратни биографи и историчари. Ако су посреди били преговори са Шиптарима, онда то не показује особито високу војничку и командантску спрему, нити, пак, способност предвиђања будућих догађаја. Но, видели смо да Војиновић каже да се Пећанац „волео планине придржавати" из „бојазни да непријатељ може навалити великим масама преко равница свакога момента и све потући и живе похватати".[32]

У доба до кога смо углавном допратили догађаје, тј. у доба врхунца Устанка, Дерок (вероватно на основу забележака Властимира Вуковића који тврди да је овај

[31] Арх. ВИИ.
[32] Арх. ВИИ.

распоред снага извршен 17 фебруара) вели да су устаничке снаге око ослобођене територије биле овако распоређене: „Отсек од Лебана до Дољевца Мита Димитријевић; отсек од Дољевца до Мрамора војвода Коста Војиновић - Косовац; десни бок, од Лебана до Ибра[33] Урош Рудинац; леви бок од Мрамора преко Јастрепца до Грепца требао је да прими капетан Влаховић, међутим, као што смо већ видели, он је остао на своме отсеку, а на овоме боку дејствовао је Вељовић; даље од Блаца до Расине Јеротије Ђенадић из Врбовца и Вучко Пантић из Драгуше; позадину, основицу коју је чинио Копаоник, браниле су незнатне снаге од којих се помиње летећа чета под командом Михаила Јакшића и Радоша Ракочевића са бројним стањем 180 људи“.[34]

Једно одељење устаничке коњице (није забележено када, по чијем наређењу нити под чијом командом) напало је чак само нишко предграђе Црвени Крст и успело да га заузме. Може се претпоставити какву је то огромну забуну унело код непријатеља у овом тако важном и великом граду. Немачка позадинска инспекција и бугарска Моравска територијална управа биле су озбиљно угрожене. Окупаторске власти су почеле скоро у паници да евакуишу град. Црвени Крст је најдаља тачка до које су устаници допрли, и то свакако претставља кулминацију Устанка. Сам Ниш не само што није заузет (Дерок тврди да је рађен неки план за напад али ми на такав податак нисмо наишли), него није ни нападан. Врло је вароватно да је могао бити ослобођен само да су га, онако у почетку релативно слабо брањеног, устаници напали еланом са којим су се били сјурили са својих брда. Сам Пећанац вели: „20 фебруара дошли су ми у Куршумлију Арнаути из Косова на преговоре. Њихови захтеви су били сведени на то да они само чекају пад Ниша да заузму Приштину, Митровицу и Пећ. Ја то раније нисам учинио, а могао сам да сам хтео без по муке заузети Ниш“.[35] А на другом месту: „Ниш је бранила велика непријатељска артиљерија те сам одустао да га нападам јер би то

---

[33] Свакако се мисли на шиптарску границу.
[34] Дерок.
[35] Арх. ВИИ.

било на штету народа и опште ствари“.[35] И Дерок каже: „Да је освајање Ниша успело . . . а да није успело, у шта не верујем да би се десило . . .“ У сваком случају, Ниш је неколико дана био под блокадом и код окупаторских власти владала је паника.

Ниш, углавном, није ни нападан пошто устанике напросто није имао ко да поведе у тај напад. А они сами, сишавши далеко у равницу, нису више били онако самопоуздани као кад су се борили међу својим брдима. Пећанац који је номинално био врховни командант, седи у Куршумлији, далеко од тога дела фронта где је, а то је и невојнику могло бити јасно, имала да се одлучи судбина Устанка. Он 22 фебруара из Куршумлије, телефоном преко Прокупља, издаје читав низ наређења: Раду Влаховићу да нападне Казнени завод; Вељовићу да продире преко Мораве према Аликсинцу; Тошићу да се такође пребаци преко Мораве код Грејача; једном одељењу да чак иде низ Мораву према Ћуприји; Милинку Влаховићу да напада пругу Лесковац — Грделица; Радовићу да иде у правцу Сићевачке Клисуре; Дечанском да заузме Алексинац. Овим наређењима се, свакако, нема шта замерити. Само, изгледа да је то био једини светао тренутак код човека који је пре три дана напустио фронт код Мораве, а после цигло пет дана, управо предао непријатељу без икакве борбе не само целу ослобођену територију, него и сву устаничку војску; тренутак кад се чак и њему могло учинити да ће се све добро завршити („овамо је све добро“ — почињу скоро сва та наређења). И збиља, фронт је пред самим Нишем, Устанак се као пожар све више шири уз и низ Србију, а Шиптари чак обећавају да ће ослободити цело Косово и Метохију.

Ми никако не желимо да потценимо важност и правилност оваквих наређења. Само их постављамо у светлости свих супротности кроз које се Пећанац дотада, а и после тога дана, стално кретао. У најбољем случају у овом моменту, каквих више уопште није било код Пећанца за све време Устанка, он не изгледа толико издајнички настројен колико колебљив, слаб, без перспектива, плашљив пред страшном величином догађаја, па чак и паничар.

Но, и Коста Војиновић баш у том судбоносном часу напушта Прокупље и фронт према Нишу. Његови су разлози дркучији — зову га да помогне у борби код Блаца, а он изгледа воли свој Копаоник и његове огранке и изнад свега је киван на Аустријанце те хоће борбу са њима. Иако није био одговоран за Устанак у целини јер није био командант, иако га је Пећанац стално гушио и ометао, иако је Војиновић за цело време био и остао више комитски вођа него устанички командант, — ипак његово напуштање фронта на Морави и несхватање пресудне важности овога фронта може и треба да буде осуђено као невојнички потез.

Пећанчева наређења су била да се устанак не диже на територији, окупираној од Аустријанаца (према томе ни око варошице Блаце у Топлици), нити да се напада аустриска војска. Но, чим су устаници почели да се крећу низ Топлицу према Прокупљу, аустриска војска из Блаца, вероватно по наређењу из Крушевца, врши покрете према њиховој позадини. Четовођа Јелић јавља 16 фебруара из Концеља да је из Блаца прешла „границу" (тј. демаркациону линију) „аустриска војска" од око 200 војника. Устаничке чете које су се задржале у том крају сачекују је, разбијају код села Плочника и враћају натраг у Блаце. Вучко Пантић, који је по заузећу Куршумлије имао „1.500 војника наоружаних пушкама и још 800 наоружаних мотикама и будацима", вели да је три пута без успеха молио Пећанца да му дозволи да нападне Блаце. Исти Вучко Пантић јавља 18 фебруара о новим покретима аустриске војске око Блаца и Јанкове Клисуре.

Међутим, кад је Прокупље дефинитивно заузето, 18 фебруара се договарају три четовође: Вучко Пантић, Јеротије Ђенадић и Милош Милишевић да нападну Блаце. По њиховим исказима варошицу је бранио један аустриски пук, један ескадрон коњице и једна батерија. Према Ерхарту, пак, ту је био само један батаљон од 4 ударне чете, пола ескадрона коњице и једна батерија, а све под командом једног жандармериског мајора „потпуно невештог у ратовању". Чим је осетио да ће бити нападнут, мајор је према Крушевцу послао једно одељење од 15 коњаника, вероватно за везу и помоћ, али су устаници, који су са свих страна већ блокирали Блаце, пресрели и уништили то одељење.

Устаници су напали Блаце 19 фебруара у 4 часа изјутра. Знак за напад је дат на тај начин што се сам четовођа Јеротије Ђенадић привукао аустриским рововима и први бацио бомбу. Борба је трајала све до 14 часова истога дана, кад су устаници, пошто су претрпели велике губитке, морали да се повуку према Јастрепцу (са 170 заробљених Аустријанаца, како тврди Вучко, што, међутим, није вероватно, а Вучко је и иначе много патио од великих бројева).

Чим је чуо за ову борбу (или је можда био позван у помоћ), Војиновић је похитао из Прокупља са целим свјим одредом и једним митраљезом. Река код Драгуше била је надошла, али ју је он ипак прешао, пошто је први стао на већ скоро потопљени мост. Војиновић је стигао пред Блаце 19 фебруара у 22 часа. Устаници су се понова окупили и извршили нов јуриш на варош. Мајор, разбијен, безглаво је побегао кроз Јанкову Клисуру, а у стопу су га гонили Вучко, Милош и Јеротије. У овој борби су обе стране имале знатне губитке. Устаници су у Блацу запленили велике количине оружја и муниције, хране, спреме и све разделили народу. Војиновић је одмах поставио органе власти и наименовао Вучка Пантића за команданта места.

Аустриска појачања из Крушевца су, заједно са остацима јединице оног злосрећног мајора, одмах покушала да прођу кроз Јанкову Клисуру и да поврате Блаце. Дошло је до јаких тродневних борби у Јанковој Клисури, кроз коју су пролаз браниле четовође Милошевић, Марјановић и Васић (који је ту и погинуо). Штета је што о тим борбама нема детаљнијих података, али се углавном зна да су Аустријанци задржани код села Разбојне на самом улазу у Клисуру. И не само што су задржани, него су имали и великих губитака, а успели су да се одрже само благодарећи томе што је Расина била надошла, те је устаници нису могли прећи. Аустриске трупе је помагала и артиљерија. Све се ово најбоље види из писања самог Ерхарта који каже да је ово одељење „дошло у врло тежак положај".

Устанак се, међутим, у то време не ограничава само на југ Србије, него се преко Малог Јастрепца прелива у долину Мораве између Крушевца и Ниша па преко ње сокобањским и сврљишким крајем и даље кроз Источну Србију.

Командант устаничких снага у долини Мораве између Ниша, Јастрепца и Крушевца, и то, по свему судећи, веома добар герилски вођа, био је Новица Вељовић чија се главна јединица звала „Четнички одред наредника Новице Вељовића“. Он је у тај рејон пошао још 17 фебруара из Прокупља (или негде из Топлице пред самим Прокупљем). Са њим су пошле чете Нике Куштримовића и Томе Питулића, а у моравском крају придружили су им се четовође Љубо Додић и Чупић, оба из околине Крушевца (који су тамо образовали чете још пре Вељовићевог доласка). Према Вељовићевим извештајима, борбе су се у том крају овако развијале:

Одмах по доласку Вељовић је напао бугарску посаду у Рибарској Бањи. Он каже да је то било 16 фебруара али је очигледно неспоразум у датуму. Пећанац на једном месту тврди да је Рибарска Бања ослобођена 20 фебруара, а на другом месту да је извештај о том догађају добио већ 19 фебруара. Највероватније је да је Рибарска Бања нападнута, како тврди четовођа Гагић, 17 фебруара, дакле, још истога дана кад је Вељовић стигао, и то предвече. Бугарска посада се састојала од једног наредника и 28 војника. Ту су били и бугарски претседник, његова жена и брат. Све троје је убијено у општинској згради при првом налету четника. Но, бугарски војници су се склонили у црквену порту чији је камени зид био одличан заклон. Одатле су се бранили цео преостали део дана 17 фебруара и целу ноћ, тако да су од њихове ватре три четника била рањена, а један погинуо. Предали су се тек ујутру, 18 фебруара, и одмах под стражом били упућени у „заробљенички депо“ (у Белољину или Прокупљу).

Истога дана кад је ослобођена Рибарска Бања почели су да пристижу нови устаници који су одмах распоређивани у новоформиране јединице. Вељовић је образовао одељења и по селима (Љуптен, Кулина, Породин), затим у самој Рибарској Бањи месну чету од 30 људи, итд. Но, већ тога дана почињу јаке борбе на целом току Мораве од Грејача до Ђуниса. Мања бугарска одељења покушавају да пређу на леву обалу Мораве, али их Вељовић разбија и натерује у бекство. Његов одред већ броји 250 бораца „који одушевљено иду напред“. Устаници дижу пругу и воз не ради 19

и 20 фебруара. Искидали су и све телефонске и телеграфске водове. На Морави, која се излила и подједнако сметала и једној и другој страни (пошто обе теже да је пређу), воде се борбе са несмањеном жестином. Вељовић ипак успева да пребаци једно одељење које, после краће борбе, хвата везу са грађанима у самом Алексинцу. Бугари су имали и артиљерију: 4 брдска топа и једну пољску батерију. Тих дана су устаници успели да заробе 15 Бугара и једног подофицира и да и њих пошаљу за „депо“. Борбени распоред је био више по дубини него по ширини. Вељовић вели: „Устаници ми стално придолазе и то под оружјем. Ја увек успевам да кроз непријатељски фронт протурим по неко мање одељење у његову позадину које га тада напада с леђа, тако да је он стално збуњен, не може напред и никако не зна нашу јачину“.[36] Тако је чак и кад су јаке бугарско-немачке снаге, потпомогнуте артиљеријом, најзад прешле Мораву код Грејача (Вељовић вели да је то било 20 фебруара, али је то морало бити бар дан-два касније) „из позадине су их стално нападала наша мања одељења и никако им нису дала да напредују“.[36] 21 фебруара Вељовић јавља из Великог Шиљеговца да је очистио сав простор између Јастрепца и Ђуниса, да је ноћу 20/21 порушио пругу и претурио воз код Ђуниса (значи по други пут) и да се у селу Мозгову (на десној обали Мораве) већ налази једна устаничка чета од 250—300 бораца. И сам Гагић тврди да је пруга у то време била прекидана на два места (свакако два пута) и то код Кормана и Доњег Адровца.

У крају око Сокобање и Сврљига, северно од Ниша, устанички покрет је такође био јак и у њему су учествовале бројне снаге и са једне и са друге стране. Нажалост, о њему немамо довољно података (Пећанац чак ни после рата није много знао о тамошњим борбама, сем да су биле „побуне великих размера“ и да су „захватиле многа села“). Ово највише стога што је устанак тамо избио спонтано, независно од осталих, јужних крајева и скоро без везе са централним устаничким снагама и руководством. О борбама на том подручју нарочито нема никаквих сигурних датума, али су борбе несумњиво вођене у другој половини фебруара или можда неколико њих у почетку марта 1917.

[36] Арх. ВИИ.

Према Пећанчевим подацима, четовођа Милан Дечански је био са четом од 25 људи упућен у тај крај још 5 јануара. Према послератним подацима општине Катун код Алексинца, кад је Дечански дошао са четом, одмах му се прикључило 10 бораца. Запаљена је бугарска општинска архива у Катуну и Станцу. Дечански је од своје чете образовао три одељења. Командир првог одељења је био Јован Милутиновић из Глоговице који је дотерао из села Горњи Крупац чиновнике: претседника општине, деловођу и шумара — све Бугаре. Други вод је такође дотерао три бугарска жандарма — коњаника међу којима је био један наредник. Дечански је одмах одржао кратко суђење на коме су сви ови Бугари били осуђени на смрт а затим побијени. Одмах следеће ноћи Дечански шаље једно одељење од 20 људи да руши пругу у Сићевачкој Клисури. У селу Глоговици такође је образована чета. И у Горњем Адровцу (Моравски срез) била је образована комитска чета од 22 борца која је чак имала једну борбу са Бугарима и у њој била разбијена. Према подацима општине Станци код Алексинца, Дечански је тамо дошао са четом од око 30 бораца али је убрзо окупио још око 200 бораца из тога краја.

Сам Богољуб Милетић, који је на раније описани начин створио своју чету и налазио се са њом у шуми, вели да га је Дечански позвао „седам дана касније“ — значи 11 или 12 фебруара. Дечанскога је нашао у селу Рсовцу са преко 200 бораца. Ту је Дечански укључио Милетићеву чету у свој одред и са њим се договорио да се разиђу у два правца: Дечански према Сокобањи, а Милетић према Сврљигу. Договорили су се исто тако да после 14 дана (Дерок вели 4 дана) истовремено нападну обе ове варошице, а дотле чете да се повећају и спреме.

Дечански се упутио према Сокобањи и решио да је нападне једне ноћи (не зна се тачно када, но, вероватно, пре краја фебруара). За овај напад прикупило се у селу Језеру 86 устаника па је ту направљен и план. Једна десетина је остављена у заседи између Глоговице и Бујимира да прати све покрете непријатеља и о томе обавештава Дечанског. Остали су пошли преко Језерске Планине и Озрена за Сокобању и напали је тачно у један час по поноћи, и то са четири стране.

Прво одељење је нападало од књажевачког пута, пошто је претходно пресекло телеграфске и телефонске жице. Друго од пута Алексинац — Сокобања. Треће одељење, пошто је претходно разоружало стражу на тој страни, напало је од пута Ресник — Сокобања. Четврто, бомбашко одељење, пошло је на саму зграду командантуре. Пето одељење је предводио сам Дечански. Напад је у почетку имао успеха јер су све страже биле живе похватане и нападачи продрли у сам центар варошице. Но, баш претходнога дана, вероватно осећајући опасно кретање комита у околини, Бугари су из Књажевца послали у Сокобању појачање (подаци веле два пука, што свакако није тачно), али за које устаници нису знали. Због тога нису могле бити заузете зграде где је била војска, већ су се, са доласком јутра, нападачи морали повући у планину. У овој борби су погинула 4 четника из бомбашког одељења и око 20 Бугара. После ове борбе Дечански је са одредом стигао у село Миљковац (Нишки срез), напао једно бугарско одељење јачине 20 војника и разбио га.

Милетић је бар у почетку имао на другој страни више успеха. По његовим забелешкама, у селу Давидовцу је добио доста оружја и придружило му се 30 младића. У селу Галибабинцу је добио још 5 људи. У у селу Лалинцу је заробио без борбе 7 Бугара. Ту му се пријавило још 50 људи. Бугарски начелник у Сврљигу, обавештен на неки начин да се устаници спремају да нападну ту варошицу, побегао је за Пирот. Милетић је даље у селу Плужини заробио 20 Бугара који су дошли у реквизицију, неколико њих побио, а остале пустио разоружане. У Плужини му се придружило 100 четника из села Грбавче. Тада је Милетић ушао у Сврљиг али тамо није нашао никога од бугарске посаде. Ту су му дошле вести да од Ниша иде велика бугарска војска те је пожурио и поставио јој заседу код села Грбавче близу Грамаде. Бугара је било на хиљаду, неколико топова, неколико митраљеза, одред коњаника, чак и два авиона који су на четнике бацали бомбе. Милетић је бугарску војску напао из заседе, изненада. Развила се крвава борба у којој су погинула 74 устаника. Милетић је после тога био приморан да отступа. По уласку у село Грбавче Бугари су редом палили и убијали све што им је дошло под руку.

Тако је, ето, пред крај фебруара 1917, на југу Србије ослобођена пространа територија чије су границе на северу допирале до самог Крушевца и Александровца, на западу ишле целом дужином старе српско-турске границе, од Копаоника и планине Пилатовице па све до брда Китке и Големог Села обухватале цело ветерничко подручје и планину Кукавицу и спуштале се испод самога Лесковца на Мораву која се са истока граничила са том слободном територијом негде скоро у висини Алексинца. Поред те слободне територије, постојале су још најмање две, мање, на десној обали Мораве, и то једна у власотиначком крају, са самом том варошицом у средини, а друга северно од Ниша, између Сврљига и Сокобање. То није била само ослобођена територија, него је одмах почела да поприма облик мале комитске државице. По градовима и селима постављени су органи власти, и то не само војне, него и цивилне: општине, судови, болнице, па чак и поште. Као што смо поменули, Војиновић се већ заноси надама и тражи да се поведу преговори да се територија заиста као таква и призна — слободна српска држава.

*

Ипак, највећа несрећа ове државице је била та што никад није имала једно јединствено и чврсто централно руководство, ни војно ни политичко, па, према томе, нити какав далекосежни, перспективни план, војни или политички. Ако се потсетимо на Пећанчеве директиве, на улогу коју је он у Устанку од почетка играо, на вечити раздор и неслогу између њега и Војиновића, — лако је појмити и зашто. Пећанац не само да ни издалека није био по својим личним квалитетима човек какав је потребан у тако великим тренуцима и кога рађа земља у таквим временима и народ избацује себи на чело, него је имао директиве да не дође до устанка. Сагледавши страховиту величину догађаја у које је упао, он је тим директивама додао и свој лични страх и мисао да устанак, ако већ није могао бити спречен, треба што пре на неки начин да се смири. И та мисао није га ни у једном моменту, за цело време

борби, напуштала, сем можда за један тренутак оног дана, 22 фебруара, у Куршумлији. Његова претерана амбиција, а и околности, бацили су га одједном у вртлог догађаја чијој снази и величини он није био дорастао ни у ком погледу. Нити је Пећанац дигао Устанак нити је успео да га спречи. Његови покушаји да узме команду у своје руке испадали су увек веома гротескни. У борбама није учествовао јер је увек некако стизао касно на поприште, и то баш онда кад су оне већ биле одлучене. Тај човек и није никада био борац. Кроз огањ Устанка кретао се смушено, колебљиво и малодушно, јер је страху Врховне команде од устанка додао свој страх — страх за сопствени живот. У оваквим временима ове особине код старешина лако уочава и последњи борац, те Пећанац није уживао ничије поштовање а ни љубав.

Безгранична жеља српског народа за слободом и његова вера у војску на Солунском фронту, од чије је Врховне команде Пећанац нажалост, имао овлашћења, давали су Пећанцу таман толико ауторитета да га устаници не одгурну а можда и не убију онда кад су му у лице пљували и називали га кукавицом. Треба само пажљиво проучити историју овога Устанка, и то баш по предратним изворима, па да се одмах у заслепљујућој светлости уоче два одвојена пута: један, којим је од почетка до краја ишао сам Пећанац, и други, пут самога народа који је сам дигао свој устанак, сам га водио и борио се и најзад, сам платио за њега страшну цену. Где год су се та два пута укрстила, ту је народ увек претрпео штету или издају. Ту историју треба проучавати и зато што тек онда постаје јасна и разумљива она Пећанчева, онако јевтина, издаја 1941.[37]

---

[37] Овде треба рећи неколико речи о Пећанчевим предратним историчарима. Например, онај „четник" је описао тачно како је Пећанац заробљене Бугаре из Куршумлије упутио право у Прокупље, али је веома невешто покушао да том необичном акту да неки племенити и хуманитарни карактер. Кад Пећанац покушава да локализује Устанак који је већ плануо и жестоко се противи нападу на Прокупље, „четник" завирује кроз прозор и каже: „Па јесте, дубок снег је завејао планине, — много је лакше кад су шуме зелене и кад је топло". Или Дерок, који је своју књигу управо и написао да докаже да Коста Пећанац не само није хтео Устанак, него је у свакој

Са ове тачке гледишта, кад се ради о питањима целине Устанка, његових широких политичких и војних планова и перспектива, ни о Војиновићу се не може много штошта повољно рећи — ни он није имао тако широких погледа, нити се са тим чак много занимао, уколико је уопште, после оваквих Пећанчевих пуномоћа и рада, то и могао. Ипак, уколико се ради о једној политичкој и војној централној власти, Војиновић је, у најкритичнијем моменту, у периоду ослобођења Прокупља па све до његовог поновног пада, ма и непозван, учинио све што се могло: преузео је команду над фронтом према Нишу, организовао позадинске власти, тражио преговоре да се призна самостална српска држава у границама ослобођене територије, а касније и писао и слао извештаје Врховној команди у Солуну итд.

*

Та слободна комитска државица износила је по правцима север-југ као и исток-запад око 80 км. Распоређена по кружном фронту, дугом 240 км, њу је имала да брани устаничка војска која је бројила 12.782 пешака и 364 коњаника, сви наоружани лаким наоружањем (устаници су имали и 10 митраљеза од којих два неисправна). Распоред је био кордонски, отприлике у облику неког мирнодопског граничног осигурања с тим што је на сваких 20 метара могао доћи по један устаник. Ослобођена територија, чија је база била

прилици од почетка па до краја грабио сваку, па ма и најмању могућност, да га онемогући и угуши (теза књиге је да Пећанац „није крив“ за избијање Устанка! Каква иронија говорити да ли је неко крив или не за једно овако племенито дело!). И сам тај Дерок у свакој прилици, учтиво, но, и веома невешто (јер се ове две крајности збиља никаквим језиком не дају ускладити) вели да је Пећанац „од самог почетка Устанка био свестан његове нецелисходности па је покушао да га спречи, али су догађаји били јачи од њега“. Ти историчари Пећанцу приписују извесне борбе (например, код Плочника, а Дерок чак и ону код Пљакова); под његовом командом била је можда и борба на Дебелом Брду, цитирају се акта којима он наређује дејство разним четовођама и војводама. Све је то могло да буде тачно; натеран околностима и захваћен у бурној олуји народа која му није дала ни да се осврне, он је заиста понекипут морао и сам да улази у борбе и да пише такве заповести.

Копаоник, имала је прикупљен облик, погодан за одбрану; терен је дозвољавао да се на њу може напасти свега са неколико праваца, али је та територија ипак била сувише мала за какву дуготрајну борбу по дубини. Унутар те територије није постојала никаква резерва на важном правцу за одлучујуће дејство у одређеном моменту, која би могла, према потреби, да пренесе тежиште борбе са једног места на друго и да увек благовремено парира евентуалне такве непријатељске намере. Из оваквог распореда, наравно, не може се видети никакав ратни план нити идеја маневра. Сви покрети устника и њихове борбе јављају се више-мање као тренутна реакција или као производ личних и војних квалитета команданта који је био на односном сектору. У овој ситуацији разумљиво је да неког ширег, детаљнијег и преспективног плана и није могло бити. Очај погаженог и искрвављеног народа пробио је одједном и силовито и све што је тај народ, остављен сам себи, могао да види, била је одбрана кроз борбу. Разумљиво је да су сви погледи били упућени ка југу, ка Солуну и српској војсци, и да су људи ноћу, кад се све умири, кријући се један од другога, прислањали ухо на земљу и дуго ослушкивали у очајној нади да ће негде на југу чути јеку топова. Но, тога није било.

Ни Ерхарту[38] није јасно такво држање Врховне команде у Солуну, те зато каже: „Није јасно зашто Савезничка команда у Солуну није авионом послала драгоцено оружје и довољно муниције. Можда није било довољно времена баш зато што је напад био преурањен, а можда је потребна помоћ била занемарена зато што је значај акције био потцењен“.

На ово питање одговара Дерок[39] да је овај писац, Ерхарт „вероватно заборавио да се ти догађаји нису развијали 1938 године“. Али и сам Дерок је заборавио, изгледа, на јасан и недвосмислен став Врховне команде у Солуну из чега је, највероватније, овакво њено држање према Устанку и резултирало.

---

[38] Ehrhardt 75.

[39] Дерок 113.

Организација устаничке војске на ослобођеној територији

Што се тиче саме организације устаничке територије и њене војске, подела је прво била извршена на војводе и њихове одреде, а касније и на рејоне. Одреди су се делили на чете и десетине но, касније, кад је већ створена више-мање јединствена устаничка војска, дељена је на батаљоне и чете (самосталне или у оквиру тих батаљона). Први батаљон је био, изгледа, још онај топлички „батаљон усташких трупа". До избијања Устанка постојале су само такозване „активне" комитске чете, а доцније су формиране и „сеоске" чете које су можда бројно и за стотину пута надмашивале активне. Мада су се за време оружаних устаничких борби све те чете сливале у једно, ипак су „активне" до краја Устанка на неки начин задржале своју индивидуалност. Сеоске чете су, као што само име каже, бивале образоване од људства појединих села, односно општина, којима се на чело стављао неко од виђенијих људи који је можда усто имао и неки чин у војсци. Ове су се чете бориле већином у рејону својих села и ту су се најбоље бориле.

Централну команду је имо сам Пећанац, и то по овлашћењима Врховне команде. Да је, пак, та централна команда била само фиктивна и да је Пећанац био командант кога није много нико питао нити слушао, наведено је доста доказа још раније, приликом описивања догађаја кроз Устанак. Добија се, просто, утисак да нико никоме и није командовао, нити је то чак, изгледа, било потребно, јер је све ове људе и све њихове подухвате, тежње и борбе, инспирисала огромна жеља за слободом која је пред све њих једнако отварала само један једини пут, пут борбе, на коме су инстинктивно усклађивали свако своје делање. Готово би се могло рећи да је срећа и била у томе што је било тако, што је фиктивно Пећанац можда и фигурирао као командант (боље речено „шеф Централног комитета" односно командант „Централног комитског одреда") али, уствари, он то није био. На такав начин је парализана у највећој могућој мери његова дефетистичка акција, мада је Устанак, услед оваквог његовог рада, ипак претрпео велике моралне и материјалне штете.

О организацији и наоружању устаничких чета Ерхарт[40] каже: „Добровољци који су пристизали у великом броју били су организовани у групе од 50 војника под командом једног официра, а ове су формиране уместо дотадашњих група од 10 војника под командом подофицира. 150 војника сачињавало је чету. Наоружање је било оскудно. Само половина бораца имала је пушке са по 80 — 100 метака. Већина војника имала је ручне гранате".

О наоружању комитских чета Пећанац је 14 јануара издао једну наредбу у којој се каже да сваки четник мора имати пушку са 150 метака и макар једну бомбу и да ће за сваки изгубљени метак добити 5, а за бомбу 25 батина. 9 фебруара је издао другу наредбу о реду и понашању четника који су увек били доста недисциплиновани па чак, нарочито касније, у време расула, извршили много криминала према самом српском становништву. Следећу (сачувану) наредбу издао је Пећанац 22 фебруара према којој се, поред организације чета (вероватно сеоских) са подручја Пећанчевог „Централног комитета", формира још и Топлички одред (јер су устаничке снаге нагло нарастале) и образује се преки суд. Наредба, поред осталога, прописује да четовође организују своје чете од старих четника, а нове преко дана да пуштају кући на рад; да чете станују у близини својих села и хране се одатле, а четовође да сачине спискове, да дају свакоме борцу објаву и да могу кажњавати за мање иступе. За команданта Топличког одреда постављен је Радисав Тошић, а Јастребачког Вучко Пантић; у преки суд су ушли као претседник Радисав Тошић и судија Миленко Коковић и још један кога ова двојица нађу за потребно; у преки суд је, за подручје Јастребачког одреда, ушао као претседник Вучко Пантић. Задатак ових судова је био да мотре на издајнике и да кажњавају четнике.

Нису сачувани тачни подаци колико је чета било, каквог бројног стања и наоружања. У том погледу може једино да сведочи већ цитирана Пећанчева наредба од 17 фебруара која се свакако односи само на

---

[40] Ehrhardt 75.

његово подручје као „шефа Централног комитета“, и то само на срезове Прокупачки и Добрички (без осталог дела Топлице и Косанице). Други подаци су сасвим оскудни, управо, постоји свега један и из њега се види да је фебруара 1917 Растовничка чета Бошка Чупића бројила 45 бораца и 37 пушака, чета Рада Влаховића 11 фебруара имала је 65 људи, чета села Власова 27 људи и 7 пушака, чета Горње Топонице 32 борца и 5 пушака, чета села Арбанашке 25 бораца са 20 пушака, а чета села Широке Њиве 50 бораца.

Устаници су били у великој новчаној оскудици, а трагови тога се виде на све стране. Тако велику војску исцрпени и осиромашени народ није могао лако издржавати, нити му је она могла бити на терету без икакве новчане накнаде, а да не изгуби од свога престижа и да не компромитује своју мисију. Исто тако је требало често куповати (например, од Шиптара) вечито недостајућу муницију и оружје, а новац је био потребан и за многе друге ствари.

Посебну обавештајну службу ова војска није имала. Обавештавања су давали и сељаци, и то прилично поуздано, а сви извештаји су се стицали у руке појединих команданата. Ипак су та обавештења била непрецизна, обично невојнички састављена, некипут писана на хартији у којој се завија дуван, лошим самоучким рукописом. Датуми су ретко стављани, а има и таквих извештаја који у заглављу имају: „недеља — датум не знам“. Места такође нису означавана што је и природно с обзиром на потребу тајности, већ најчешће стоји само „у шуми“.

Како су устаници гледали на диверзантске акције

Неразумљиво је како су се четници немарно односили према прузи Београд — Скопље, телеграфско-телефонским водовима поред ње, мостовима на рекама и другим за непријатеља веома важним објектима. Мада је та пруга (и многи мостови на њој и на околним друмовима) била скоро потпуно у њиховим рукама готово недељу дана, ипак није рушена (сем она три случаја: један код с. Кочана, а друга два северно од Ниша, нажалост, сва три сувише близу центру Устанка да би

озбиљно угрозили непријатељу довлачење појачања). Водови нису кидани, па чак није порушен ни велики друмски мост на Морави код с. Мрамора преко којег је баш касније и прешла интервенционистичка бугарска војска. Устаници су за ово имали не само довољно времена него и средстава, па су чак многи то и захтевали. Дерок мисли да је то доказ устаничког офанзивног духа, али ће пре бити да је доказ неразумевања важности који су ти објекти имали за непријатеља и недостатак смисла за партизанско ратовање и потцењивање диверзантских акција у њему — уколико није још и резултат забуне коју је у устаничку војску уносио раздор међу вођама, односно само њихово отсуство, јер сами обични борци нису у довољној мери ни могли разумети значај једне овакве акције.

План непријатеља за угушење Устанка

Окупатор, наравно, није смео задуго да трпи ову малу устаничку државу и њену војску дубоко у својој позадини, и то на тако важном месту где се укрштају две, за њега најважније, комуникације (Београд — Софија и Београд — Скопље — Солунски фронт). У другој половини фебруара су три окупационе силе заједнички и ужурбано израдиле план уништења Устанка. План је имао два битна елемента: прво, довлачење трупа са свих фронтова које су на југу Европе држале Централне силе (Румунског, Солунског и Италијанског) и друго, придобијање Шиптара да дуж целе старе српско-турске границе нападну устанике с леђа. Овај први елеменат био је, разуме се, пресудан. Но, и напад Шиптара на који је тај несвесни елеменат нарочито пристао због изгледа на пљачку, задао је јак ударац моралу устаника. Гро устаничке војске и њен најборбенији део био је, свакако, са планинског подручја поред старе српско-турске границе. На тој граници су се Срби и Шиптари вечито чаркали и мрзели једни друге. Зато, кад су чули да Шиптари прелазе границу и пале њихова села, многи су устаници, па и њихове вође, без двоумљења напустили своје положаје далеко доле у равници и пожурили натраг.

По плану, акција за угушење Устанка је организована концентрично ка средишту устаничке територије, дакле, ка линији брда која је била кичма Устанка и која се, раздвајајући Топлицу од Јабланице, спушта од Секираче на старој граници, преко Радана и Соколовице, па се завршава Пасјачом. Полазне тачке аустриске војске биле су Сталаћ и Крушевац, бугарске Ниш, бугарско-немачке Лесковац и пруга од Лесковца до Дољевца. Основни правци за надирање су били: Јанкова Клисура — Блаце — Куршумлија, Ниш — мост код Мрамора — Прокупље, Брестовац уз долину Пусте Реке и Лесковац — Лебане — Медвеђа. Било је, разуме се, и споредних праваца, као: Лесковац — Власотинце, Ниш — Сврљиг, Житковац — Морава — Јастребац, од Врања преко Веље Главе на Медвеђу итд.

Према Пећанчевим подацима, у угушењу Устанка су учествовале: једна комбинована бугарска дивизија, доведена са Солунског фронта (правац уз Топлицу), једна аустриска дивизија на простору између Сталаћа и Рашке и два немачка пука на правцу Врање — Лесковац — Лебане — Медвеђа. Несумњиво је, међутим, утврђено да су уз долину Пусте Реке и Јабланице, поред немачких трупа, дејствовале и бугарске (по Дероку два пука — дакле пола дивизије). Херман Вендел тврди да су за угушење Устанка биле ангажоване четири дивизије: две бугарске и по једна аустриска и немачка. Но, ако се и узме да су према њима биле две и по непријатељске дивизије са припадајућим деловима, онда је однос снага био 1:2,5, а да и не рачунамо да је на једној страни била регуларна, добро увежбана и дисциплинована војска праћена артиљеријом и потпомогнута авијацијом, а на другој, на брзу руку импровизоване војне јединице, често неискусне у борби и лабаве у дисциплини, наоружане из земље извађеним пушкама и закислом муницијом.

Тако дакле, док су устаници неодлучно застали на границама своје ослобођене територије, а нарочито пред Нишем, на Сочи се, испред Солуна и на Румунском фронту, ужурбано укрцавају трупе, а брзи ударци вагонских точкова о саставе шина откуцавају тренутке који су Устанку већ били избројани.

Уместо да наставе офанзивне борбе које су једино давале наде, ако не на спас, а оно бар на продужење Устанка, устаници застају, образују фронтове и чекају да сами буду нападнути. Зашто је тако било, шта се код њих догађало на фронту пред Нишем за скоро целу недељу дана колико је овај град био у блокади, није јасно забележено. „Велики фронт (240 километара), опасност са свих страна, немање артиљерије, све је то довело до развлачења снага и због тога су устаници стали".[41] Можда је деловало и оно што Дерок овако сликовито и скоро веснички каже: „Као снажна планинска река, која се са грмљавином, ваљајући дрвље и камење, пробија кроз дубоке планинске ланце, да се по избијању у равницу расплине, таложећи танак слој песка по великим пољима, тако је и устаничка војска, по избијању од Прокупља, почела да губи од своје ударне снаге".[42] Заиста, главне устаничке снаге, кад су сишле са својих планина дубоко доле у туђе непознате крајеве, где, као и код свих равничара, ни издалека није постојало оноликo одушевљења за борбу — јер „уколико више силазим у равницу људи су све више изгубили дух српски"[43] као што то вели Вељовић, или, као што пише Јован Радовић из Моравске Равнице: „Овај свет је чудан, већа му је брига увек била да гаји паприку него да закопа у земљу пушку која би му данас тако требала"[43] — можда су ти људи збиља мало збуњено стали. Но, по нашем мишљењу, пресудно је било то што није било команданта. Није било плана нити команде нити икога да овога сељака — устаника поведе даље путем који он више није знао.

Команданти нису били на лицу места. Војиновић је, после борбе код Блаца, вероватно још једанпут дошао у Прокупље, али само за кратко време, па је опет отишао на Копаоник (по исказу Марка Павловића 25 фебруара) где су били провалили Аустријанци. На његов захтев, Пећанац се још једном и сам вратио из Куршумлије у Прокупље, али само зато да нареди опште повлачење и да просто и једноставно, без иједне борбе, преда непријатељу целокупну ослобођену територију, и, што је још горе, сву устаничку војску. О

[41] Дерок.
[42] Дерок.
[43] Арх. ВИИ.

томе Војиновић вели у свом писму, упућеном Пећанцу 7 маја: „. . . и кад су Аустријанци у масама навалили на Копаоник, тада сам се ја морао тамо лично појавити, једва сте се ви решили у Прокупље доћи, мада сам вас неколико пута звао, оставио сам вама да операцијом продужите, и свима нам је познато шта сте учинили — утекли сте други дан из Прокупља без икаквог отпора нити напада од стране непријатеља — срамно, деморалисали сте својим држањем своју војску и грађанство“.[44]

Однос Пећанца према Устанку и ток догађаја при угушивању Устанка

Пећанчеву улогу у Устанку треба да поделимо у три фазе: прва — његове директиве да ствара само тајну комитску организацију али никакав устанак; друга — његова одлука да не ствара чак ни тајну нити икакву организацију, донета почетком јануара 1917 под утицајем веома неповољних вести о тешком стању на свим савезничким фронтовима; и најзад трећа, кад је сагледао пред собом огромну непријатељску војску просто га је ухватила паника.

Пећанац[45] каже: „26 фебруара добих извештај да је стигла велика непријатељска војска у Ниш, Крушевац, Лесковац као и Врање. Истога дана сам се вратио у Прокупље. 27 фебруара обишао сам фронт ка Нишу и видео непријатељску снагу у великој јачини. Видећи да се не можемо одупрети, наредио сам да се без борбе повлаче све чете са својих положаја са леве стране Мораве, и издао наредбу свим општинама да се сви младићи уклоне у шуму од својих кућа док непријатељска војска не прође што је и урађено. Првог марта 1917 непријатељ је заузео Прокупље. Све заробљене Бугаре оставио сам у Прокупљу и околним селима неповређене“. Марко Павловић, командант Прокупља, вели о овоме: „Пећанац је по доласку у Прокупље одмах наредио евакуацију“,[46] а сам је „28 фебруара ујутру напустио град и отишао правац планина“.[46]

---

[44] Арх. ВИИ.

[45] У своме исказу пред Анкетним одбором и у извештају Врховној команди.

[46] Арх. ВИИ.

У то време, вероватно пре него што је напустио Прокупље, Пећанац је написао Протогерову писмо у коме обећава да ће сам обуставити устанак ако Бугари престану са неделима која стално врше над народом и ако се поведу преговори да се дође до реда и мира. Писмо се овако завршава: „Примите поздрав, иако ме сматрате за великог непријатеља, ја вас ипак поздрављам, а кад будете разговарали са ваших 6—700 заробљеника (дакле Протогеров ће сигурно разговарати са њима јер је Пећанац изгледа већ одлучио да дигне руке од свега те је ово писмо само гола форма) видећете моје намере".[47] Према Дероку, он је написао још једно писмо, и то Врховној команди у Солуну, у коме је тражио помоћ. Носилац овога писма, неки ђак из Лознице, наводно је погинуо на путу. Само, нигде није речено куда се „ђак из Лознице" био упутио ни како је могао продрети до Солуна. Цела ствар је на тај начин испала помало фантастична, само није јасно да ли у Пећанчевој или Дероковој глави.

Дакле, Устанак није уопште доживео војни слом и пораз. Не само што није дата одлучна борба, него никаквих борби на главном правцу није више ни било. Устаничка војска није никада била војнички поражена и разбијена, него се просто распала. Непријатељ, тј. 25 бугарски ополченски пук, без борбе је ушао чак и у само Прокупље, што уствари значи крај Устанка. А то се може објаснити само онаквим држањем и наређењима Пећанчевим у том критичном моменту.

То се најбоље види из његовог даљег држања. Он је не само повукао фронт и без борбе предао сву ослобођену територију, него је распустио и сву устаничку војску и тако је уствари предао непријатељу, пошто она, из тог узаног котла, зими, напуштена, није ни имала куда да утекне. Место да нареди борбу или бар да нађе неки други начин да устаничку војску одржи у целини, например, маневром према другим крајевима, Пећанац, за случај кад непријатељ буде надирао преко слободне територије, издаје ово наређење: „. . . наредио сам свим четницима, као и усташама, да када се буде непријатељ приближио нашој старој српско-турској

[47] Арх. ВИИ.

граници, пажљиво, неосетно ноћу пробију непријатељски фронт и баце се натраг непријатељу за леђа, с тим да се групишу по десетинама и пребаце у близину својих села, где да се по шумама крију у највећој тајности до даљег наређења, и што су они успели, како сам и ја исто тако урадио са неколико четника. Ја сам се, наиме, са неколико својих верних пријатеља потајно повукао и за време од почетка марта до 15 априла нико, сем неколико мојих најоданијих пријатеља, није знао где сам".[48]

За овакву његову одлуку, која значи да се устаничка војска имала разбити у десетине, а то значи распустити, па да се те десетине провуку кроз непријатељски фронт и убудуће крију око својих села и својих кућа — Дерок каже: „провући се кроз непријатељске зубе не би ли се у његовом грлу нешто јевтиније нашло". Ова песничка фигура, да није смешна, била би жалосна. Јер то није било ништа друго него предаја и неславни почетак потпуног и коначног уништења ове војске.

Остаје да се види још ово друго: Пећанац, са свега пет људи, бежи пред непријатељем, увлачи се у неку дубоку рупу у планини Радан и ту остаје, сакривен и без везе ма са киме, цео месец дана — цео онај судбоносни месец кад је окупаторска војска, у рушилачком бесу, сагорела и опустошила бившу устаничку државу и убила на хиљаде не само њених војника, него још и више жена и деце. И овај Пећанчев потез Дерок назива на свој начин: „довитљиви мозак прекаљеног четника је и ту нашао излаз". О чему се управо радило? Онај још раније поменути „четник" каже да се „Пећанац одмах по паду Прокупља, одвојио од својих трупа, којима је претходно дао упутства како да се крију и држе и са својим штабом пошао у планину да сам тражи склониште".[49] „Четник" је то добро знао јер је и он сам био члан тога штаба. Чак описује и моменат кад их је те ноћи негде у планини сустигла непријатељска војска да је „благодарећи војводи Пећанцу наше склониште било невидљиво" те „наше већ уко-

[48] Арх. ВИИ.

[49] Павловић.

чене ноге неће морати да нас спасавају".[50] То је оно исто што Војиновић назива: „. . . утекли сте други дан из Прокупља без икаквог отпора или напада од стране непријатеља — срамно, деморалисали сте својим држањем своју војску и грађанство".[51] А Пећанац отворено признаје да се са неколико својих најверниjих пријатеља повукао и сакрио на сигурно место где је остао месец и по дана.

Касније је он то на разне начине тумачио и правдао. Некипут да је био „тешко болестан" у шта су заиста онда веровали и многи његови добронамерни четници. Својој распуштеној војсци, пре него што ће се сакрити, једном је поручио да ће ићи на Солунски фронт некаквим авионом, други пут да има намеру да се пребаци у Врањски округ, а трећи пут да ће ићи на Косово међу Шиптаре. Сем тога, дао је, како сам вели, да се напише извештај Врховној команди у Солуну, у коме је извештава да иде код својих пријатеља „Арнаута" на Косово, да тамо диже буну. Сврха овог извештаја је била, наводно, да се окупаторске власти заварају те да се, у потери за њим, пребаце на Косово. Зато је удесио да тај извештај падне у руке Бугарима — место да га носи у Солун, курир је добио наређење да га однесе у Ниш, лично Протогерову. Пећанац је касније чак тврдио да је ово лукавство успело јер се „ускоро чула топовска паљба са Косова од борбе између Арнаута и Бугара".[51]

Ми, међутим, сматрамо да, уколико је ово писмо стварно и писано, слато па и пало у руке Бугарима, да је то могао да буде само неозбиљан маневар, један између многих сличних које је Пећанац вршио, маневар без икаквих практичних последица. Тешко је, наиме, помислити да су Бугари, баш и да су добили то писмо и да су били убеђени у његову аутентичност и Пећанчеве намере да се збиља пребаци на Косово, — могли, само ради једног Пећанца, да напусте уништавање 12 хиљада устаника и стотине њихових вођа који су им не само били задали много јада, него и свакога тренутка претили новим устанком. Исто тако нигде

---

[50] Павловић.
[51] Арх. ВИИ.

нема ни помена о каквој борби у то време између Шиптара и Бугара на Косову, а још мање да су тамо „топови грмели".

Последица оваквих Пећанчевих наредби и његовог држања била је опште расуло на фронту на Морави и око Прокупља. То најбоље описује Марко Павловић који каже да су многи четници одмах бацили оружје и отишли кућама, док су други у руљама и обезглављени лутали унаоколо. Почеле су пљачке, разбојништва, сваки је радио шта је хтео.

Упоредо са распадањем фронта на Морави и пред Прокупљем, повлаче се и распадају и сви остали устанички фронтови. Но, ипак су се на њима у том повлачењу устаници борили колико је ко и како могао.

У крају између Сокобање и Сврљига, после оне борбе Дечанскога у Сокобањи и Милетићеве код Грамаде, ова двојица су се састала у селу Врелу где су обавештени да на њих са свих страна, од Ниша, Сврљига, Сокобање и Алексинца, иде велика аустро-бугарско-немачка војска. Одатле су се пребацили у село Церје и ту донели одлуку да се Дечански врати преко Мораве за Јастребац, а Милетић са четом да остане на том терену. Но, пошто су изгледи за борбу са огромном окупаторском војском били скоро никакви, а из Топлице су допирали све црњи гласови, Милетићева чета је имала да се крије, с тим што је свакоме било дозвољено или да иде кући, или да се преда. Тако се чета веома смањила и акција за извесно време скоро сасвим престала.

Са Мораве, северно од Ниша и Крушевца, и на Вељовића ударају велике снаге. Већ 23 фебруара (Вељовићеви датуми су, свакако, погрешни те их треба за најмање 2 — 3 дана померити напред) он јавља из с. Бољевца да на њега иде велика војска, да је ситуација тешка и тражи помоћ. Повлачи се полако према падинама Малог и Великог Јастрепца где је снег још велик те непријатељ не може да га напада. Но, и то његово повлачење је герилско; позади непријатеља он оставља мања одељења која овога стално нападају с леђа и ометају му напредовање. Па, ипак је морао да напусти и сам фронт на Јастрепцу јер је добио наређење да хитно иде на стару границу изнад Косаничког среза преко које су Шиптари већ били провалили и

запалили и опљачкали села Превитицу, Маторово, Мердаре, Боровац и Васиљевац. Тамо је (по његовом рачуну) стигао 27 фебруара, а већ 1 марта добио је од Пећанца наређење да се са четом повуче и склони јер је Устанак угушен. Моравски крај између Алексинца и Јастрепца се већ у то време „светлио ноћу као усред дана", како прича један очевидац, од многих села која су Бугари палили. А за њиховом војском ишао је владика Милентије и на згариштима држао проповеди.

Фронт код Разбојне, на улазу у Јанкову Клисуру, распао се под навалом јаких аустриских снага још 24 фебруара. Али, надирање аустриске војске кроз Јанкову Клисуру преко Блаца према Куршумлији није ипак ишло лако. О томе Ерхарт каже ово: „Тада је започео одбранбени подухват потпуковника Јармија, који је био упућен од владе и врло добро организован. Аустроугарским снагама, појачаним трупама са фронта на Сочи, успело је да у котлинској борби за 6 дана очисте устаничко подручје. У току борби они су, разуме се, имали преко 180 губитака од чега 140 мртвих".

Није јасно где је тада био Војиновић. Вероватно изнад Бруса где је штитио копаонички крај од надирања аустриске војске из долине Расине или можда у горњем току Топлице према шиптарској граници, преко које су такође они били провалили. Шиптари су били прешли стару границу и код Преполца и 28 фебруара опљачкали и запалили села Крток, Дабиновац, Вукојевац и Шушњак.

Најтеже борбе су се ипак водиле у Јабланици. Али и о њима имамо мало и само штурих података. На том фронту командују браћа Влаховићи. Већ 24 фебруара капетан Милинко извештава да је стање рђаво. Бугари надиру, пале села и врше злочине. Устаници су попустили, нарочито сеоске чете, те су многе четовође скоро остале без чета. Људи бацају пушке, почиње опет да ради непријатељска шпијунажа, па је чак и страшно невреме. Бугари већ иду према Оранима. Тих дана и Тошко пише да Бугари иду ка Оранима, и то: један пук, један хаубички вод, једна пољска и једна брдска батерија, коњица, шест митраљеза. Успут пале и убијају све живо. Међу устаницима има већ много губитака. Тошко зове лично Војиновића у помоћ и писмо завршава: „Мој драги г. Војиновићу, много сам

уморан и изнурен али ... и дању и ноћу без одмора радим".[52] 25 фебруара Тошко јавља Пећанцу да су устаничке чете на Сакицолу и Мрвошу разбиле Бугаре и вратиле их према Којнику. Но, јаке бугарске снаге нападају од Лебана, иза леђа ових устаничких чета. 26 фебруара капетан Милинко јавља да бугарска војска напада из Бојника у следећем распореду: један батаљон према Савинцу, други правцем Кремен—Лебане, трећи средином између ова два, док је четврти позади у резерви. Влаховић се тада налази код Савинца. Али јака бугарска коњица јуришем потискује његов фронт и чак му заробљава цело једно одељење. Код устаника је скоро расуло, нарочито се много боје топова и митраљеза.

У једној депеши аустриској крајскоманди у Крушевцу Протогеров јавља о једној борби на коти 970 — село Свирци у Горњој Јабланици. Ту је 200 комита напало једну бугарску чету од око 100 војника, а са њом је била и једна брдска батерија. После огорчене борбе комите су се, наводно, повукле. Протогеров вели да је ту погинуло 5 бугарских војника и 1 официр. Истога дана, 10 марта (по новом — дакле по старом 25 фебруара), 400—500 комита држало је положаје на коти 982 код села Медевца.

У овој тако очајној ситуацији Милинко Влаховић, у новом писму Пећанцу, упућеном 28 фебруара, каже: „Данас је престала устаничка борба а само се наставља четничка. Непријатељ је заузео град Лебане концентрацијом са три стране и грозна зверства починио. Но, главно је да не клонете. Нека вас не буни ова мала промена, ово неће имати никаквог утицаја на нашу општу ствар".[53] Истога дана и Тошко јавља: „Данас је дата последња борба. Непријатељ је у Лебану".[53] Ипак са Устанком у Јабланици још није било готово. Јабланички одред, набачен на горњојабланичка брда, води још доста дуго крваве борбе на Гајтану, Туларском Вису, Медевцима и Боровцу. Води их са Бугарима и Немцима који нападају спреда и Шиптарима иза леђа.[54]

---

[52] Арх. ВИИ.
[53] Арх. ВИИ.
[54] Божа Поповић наводи једну овакву епизоду из тих борби: Трећи батаљон Јабланичког одреда на Боровачком Брду добио је ултиматум од команданта бугарске војске која је ста-

Једино су окупатори нешто закаснили са угушењем устанка у власотиначком крају и Заплању. Чак изгледа да устаници у том крају нису доста дуго ни знали шта се у другим рејонима дешава. Јован Радовић је 3 марта упутио једно писмо Пећанцу „са места далеко 2 сата од Ниша". У писму је тон ведар, миран и поуздан, па чак и духовит. Јован вели: „До данас од вас ништа нисам добио. Немам везу ни са једним комитским одредом што ми јако отежава акцију. Бугарска војска ми се приближава у великим масама а моје снаге су мале да је задрже. Народ ми је свуда лојалан где год се појавим". Даље помиње успех у Власотинцу и код Мораве и обећава да ће кроз неколико дана претурити више бугарских возова па упасти и на стару бугарску територију и запалити неколико села у знак одмазде. А на крају завршава: „Има неколико дана како посматрам како непријатељски возови јуре уз Мораву и низ Мораву као да су узели тапију на пругу што ми је врло чудно пошто се та пруга налази у војводини г. капетана Влаховића и војводе Димитријевића".[55]

Овде треба да наведемо један податак који описује акцију, снагу и правац дејства окупаторске војске (мада изгледа не целе) која је угушила устанак у рејону Топлице и Јабланице. То је депеша генерала Протогерова која је сачувана у архиви аустриске крајскоманде у Крушевцу. Према њој је распоред тих снага био следећи:

„1. — Група потпуковника Јармија која се састоји од 3 батаљона, 8 топова и 24 митраљеза, наступа од Блаца преко Барбатовца ка Куршумлији и има задатак да чисти простор западно од Топлице.

јала према њему у селу Врапцу, да се до 4 часа после подне „све пушке побацају на гомилу у снег а комите дођу да се предају". Устаници се договоре не само да се не предају, већ да они Бугарима пошаљу ултиматум да се губе преко границе, и то најдаље до 2 часа после подне. Кад је Божо, који је писао тај одговор, запитао команданта батаљона Митра Поповића, како да потпише, овај је њега запитао: „А како је потписао Бугарин?" — „Мајор Кожухаров". — „Пиши: потпуковник Митар Поповић, оца му бугарског", — рекао је Митар и Божо је тако написао, мада Митар не само што није био никакав официр, него је био и неписмен.

[55] Арх. ВИИ.

2. — Колона пуковника Цонкова, састављена од пет и по батаљона, са 12 топова и 12 митраљеза, иде од реке Топлице са линије Прекадин — Прокупље — Житорађа на југ у правцу Крушевица — Житни Поток са задатком да чисти простор између арнаутске границе и преко Јабланице.

3. — Колона пуковника Златанова: три и по батаљона са 8 топова и 10 митраљеза иде фронтом западно од Бојника, кота 536 и Лебана, према Драгом Делу — Бучумету и Радану.

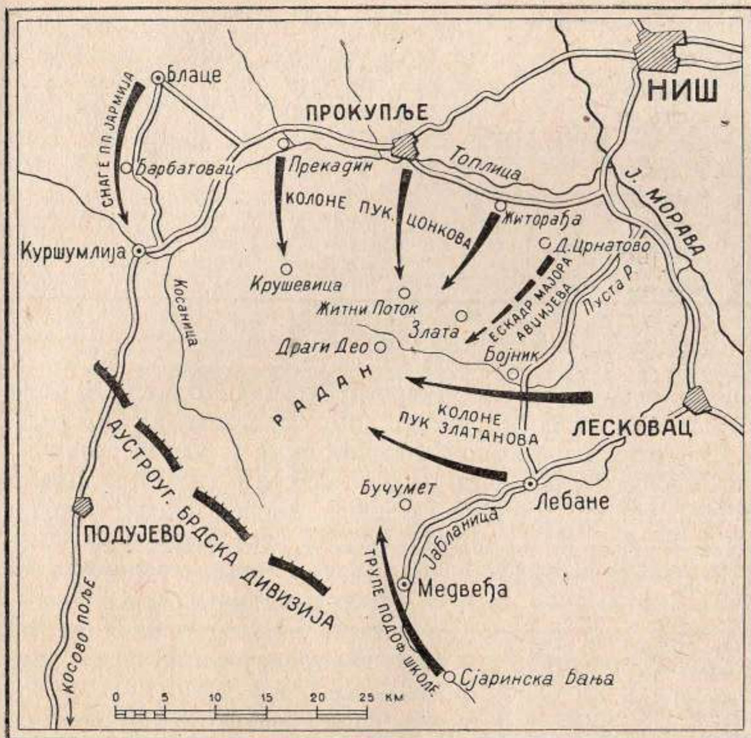

Ск. 3 Покрет окупаторских трупа ради угушења Устанка

4. — Ескадрон мајора Авцијева наступа од Доњег Црнатова и Злате и држи везу између друге и треће колоне.

5. — Брдска дивизија од 4 батаљона са 6 топова и митраљеза заједно са једним пуком из Митровице браниће турску границу да би спречила надирање устаника преко Косова Поља.

6. — Трупе из подофицирске школе брдске дивизије (једна чета, 2 митраљеза и 5 топова) под командом капетана Шаранкова, иду од Оштре Главе правац Сијаринска Бања и одржавају везу између треће и пете колоне".[56]

Како су устаници гледали на слободну територију

Тако је угушен Устанак из 1917 на југу Србије. Поред свега што је већ речено, овде нам се чини да о њему треба да додамо још неколико речи. Пре свега, једна од фаталних грешака било је схватање слободне територије као најбитнијег елемента устанка, тј. схватање да, као што слободне територије не може бити без устанка, тако и обратно, не може бити устанка без слободне територије. Зато се, дакле, она по сваку цену имала бранити. И то у виду фронтова, што је дошло услед недостатка довољног герилског искуства. Фантастична је била, несумњиво, и сама помисао да се у време када је Солунски фронт био далеко, цела Европа у ропству, нигде ни једног другог устаничког покрета, а Централне силе тренутно чак биле у бољем положају од Савезника, — да се у то време у срцу окупиране земље створи и одбрани једна слободна територија, односно чак једна државица. Но, устаници су, заведени величином свога дела и племенитим тежњама да бране свој народ, баш то хтели и успоставили фронтове што, наравно, није имало никаквог изгледа на успех. Да су поједине њихове групе, па и по разбијању фронтова, не обраћајући пажњу на слободну територију, прихватиле герилски начин ратовања, односно да су таквом борбом почеле да продиру даље на север и југ — ко зна какве би све последице донео тај начин ратовања и колико би много веће резултате дао овај Устанак.

[56] Арх. ВИИ.

У погледу оваквог неправилног схватања слободне територије, у овом и сваком сличном устанку је и такав стручњак за питања герилског ратовања као што је Ерхарт, приметио: „Исто тако је важна и овде потврђена чињеница да су масовни устанци у већини случајева, кад год су примењивали тактику регуларних трупа, без великих мука бивали угушивани“. Но, у следећем његовом закључку, да „треба признати, да су се ограничили само на герилско ратовање, постигли би много бољи исход“ — требало би претходно рашчистити шта он под тим герилским ратовањем подразумева. Не мора то да буде ратовање само усамљених чета и мањих герилских одреда. И веће, па и веома велике масе бораца, могу до извесне мере да ратују по герилским начелима, без устаљених фронтова, невезане за један крај, намећући офанзиву и борбу само онде где и када њима то одговара. Уосталом, сам партизански рат 1941 — 1944 дао је богато, управо огромно и драгоцено искуство за третирање овога питања, само је за његово расправљање надлежан неко други, а и место му није овде. Све горње примедбе се нарочито односе и на један даљи закључак овога војног писца, наиме, да „овакав крај Устанка показује да је у великом рату опасно скупљати масе и предузимати отворене сукобе за које нису способне недовољно школоване и недовољно наоружане масе“.

Међутим, нарочито би требало оспорити Ерхартов последњи закључак који се састоји у следећем: „Најзад, и код герилског ратовања треба указати на одлучујући значај вође, можда још више него код осталих облика ратовања. Готово је цео четнички рат у Србији била ствар неколицине храбрих и крајње одлучних вођа. И њихова одбрана је била срећна само онда кад су је спроводили нарочито вешти и храбри официри“. Ми се са таквим закључком уопште не можемо сложити. Уколико је Устанак на југу Србије 1917 имао герилски карактер, а он је из те организационе форме једва почео да прераста у другу, вишу, онда је баш он школски пример како се такви устанци дижу и развијају без вође или вођа, нарочито ако се под тим изразом мисли на једног човека или чак на више појединаца. Јер, овај Устанак није уопште имао вођу или команданта. Видели смо како је Устанак на све стране

проваљивао, и то једновремено, док се „вођа“ из све снаге трудио да га онемогући. Видели смо како су даље борбе и борци ишли далеко испред вође који не само што није био њихов иницијатор, него није могао ни да их контролише, па чак ни да стигне. Кобно „вођино“ дејство изразило се једино у разбијању Устанка, кад је он био већ толико нарастао и узео тако велике и озбиљне размере, да се без вођства више није могло. Ми, наравно, не сматрамо да је то била нека чудна и несвесна стихија. Устанак је имао свој смисао и своје језгро: у првом реду, реакцију на нељудску власт непријатеља који није умео чак ни да буде непријатељ. А база тог Устанка је била безгранична тежња људи за слободом која, између ових брда, као ноћ и дан, вечито плива и која је у срцу свих тих људи, а не само у срцу појединаца. Према томе, сви они у одређеном моменту дижу устанак — потпуно свесно.

Вође и концепције Устанка

Кад је већ реч о вођама, овде би требало повући паралелу између двојице који су играли извесну улогу у Устанку, између Пећанца и Војиновића. Ево, до каквих је закључака у том погледу дошао сам скупштински Анкетни одбор: „Најмаркантније фигуре и главни јунаци у Топличкој драми јесу Пећанац и Војиновић, два контрасна типа који су један другога искључивали, а не допуњавали. Пећанац практичан, хладан, повучен, никад не улази у отворену борбу са противником, а кад наиђе на непријатеља поступа обазриво. Пећанац је радио свим силама да Устанак одложи. Сви сведоци се слажу у томе да би он успео у своме задатку да није било других, ватренијих и импулсивнијих вођа. Војиновић је сушта супротност Пећанцу. . . неустрашив, отворен, хоће да брани нападнуте и да заштити слабе. Био је одличан говорник, способан да сугерира масама. Увек спреман да се заложи за другога, привукао је силне симпатије свега устаничког света. На састанцима је тражио устанак, а у Обилићу је задобио присутне да се то и у дело спроведе“. На другом месту, у извештају Анкетног одбора о истој ствари, каже се овако: „Коста Пећанац је нешколован,

сујетан и уображен. Уских погледа и концепција о друштву и држави — имао је много мање љубави према народу од Војиновића“.

Касније ћемо још видети шта су о Пећанцу мислила и шта су му у писмима писала и у очи говорила два јунака и два човека као што су били Војиновић и Димитрије Димитријевић. Овде сада помињемо мишљење попа Секуле Добричанина, такође једног од учесника Устанка. Он, између осталога, каже: „Пећанац се радо називао претставником званичне Србије и понашао се као аутократа; убијао је људе — свакога ко није хтео да га слуша и тако је убио око 380 њих. Прави револуционар, кад му дело пропадне, шаље своју главу непријатељу и тако прекраћује народно страдање“.[57] Пећанац, међутим, није хтео ни смрћу ни бекством да народ спасе, а после је од народа тражио да му песме пева. Марко Павловић каже да су Војиновића и сами Бугари ценили као хероја јер је борбу увек примао, а заробљенике није малтретирао.

О овој ствари Дерок каже: „Пећанац је начелно сматрао да је потребно да се четници што више притаје, да би се сачували за време кад опет буду потребни и зато је ишао и саветовао их да се смире и да избегавају борбе. У томе се он из основа разликовао од Војиновића који је и даље стално мислио на устанак и имао сукобе са непријатељем на сваком кораку“. А даље: „Претставници двеју струја су Пећанац и Војиновић. По питању да ли да се дигне устанак и када да се прекине, као што смо видели, дошло је до несугласице, скоро до сукоба између војвода. Пећанац је био на Солунском фронту, знао је колико је то далеко и шта значи стабилизовани фронт. Према томе, једино је он могао да има реалан осећај о могућностима. Војиновић, типичан претставник националног поноса и витештва, али без осећаја стварности, давао је сувише брз ток догађајима. Није то био сукоб само та два човека, био је то сукоб душе народне, оличене у њима“.

Да, овде је Дерок правилно приметио; кроз њих двојицу су се сукобиле народна душа и душа оних који су владали тим народом, сукобиле су се две кон-

---

[57] Арх. ВИИ.

цепције једног народног устанка — прича која се онако драстично поновила у последњем рату 1941—1945. Становиште Врховне команде и династије које је онако консеквентно спроводио Пећанац, довољно је познато кроз све напред цитиране податке и на основу њих изведене анализе: ни по коју цену устанак, може само четничка организација, и то тајна, која ће ступити у дејство тек кад „наша војска буде негде око Скопља". Зашто не устанак? „Зато што ће изгинути народ!" Ми смо већ на једном месту истакли чак и да је то био једини и истинит разлог — он није био оправдан, као што никада такав разлог није био оправдан. Међутим, то је била само парола под којом се у дубини крила сасвим друга садржина. Крило се страховање властодржаца од социјалних струјања, републиканских и опште антидинастичких тенденција, које се увек мешају у овакве устаничке покрете, као и страховање од стремљења ка већој политичкој и економској слободи народа од момента кад он сам себе ослободи, те тако стекне веру у своју снагу — што је увек њихова неминовна последица. У целини, то је та њихова концепција, после рата нешто модифицирана, ублажена и у неким својим битним елементима фалсификована.

Наша концепција је, међутим, друга, Војиновићева, концепција борбе за слободу, коју у својој души увек има онај сељак који рукује брзометком боље него плугом, који подиже кућу на месту где му је већ неколико пута сагорела и роди сина за будући рат, а сам иде да погине у овом.

О женама — борцима у Устанку

Не би ипак било право завршити ово поглавље а да се бар неколико речи не каже о женама-борцима. По ондашњим схватањима, женама није било место у борби, али су оне ипак узимале оружје кад год им је то било могуће. Сама Војиновићева невенчана жена била је у одреду и борила се раме уз раме са њим све док није погинула. Сви извештаји такође кажу да је у његовом одреду било још неколико жена-

бораца. Приликом ослобођења Прокупља жене су тражиле да и оне буду примљене у чете. Са једним четовођом у околини Рибара биле су у чети и две жене: његова жена и кћи. Јевросима, потоња жена Богољуба Милетића, кад су Бугари хтели да је силују, побегла је у шуму, тамо наишла на њега и са пушком у руци остала све до краја рата. Кад је Пећанац пошао на југ, једнога јутра су га у планини Кукавици изненадили Бугари. Дерок каже: „Одред је ипак спасен пожртвовањем једне девојке — четника, која је прва полетела ка непријатељу и привукла га на себе, створивши тиме осталима тренутак времена који им је био потребан да се пробију, док је она остала на попришту изрешетана куршумима". За њу нико дотада и није знао да је жена, била је обучена у мушко одело и позната под именом „каплар Стојан". Зна се и за случај једне девојке из Бошњака која је, место плетива, носила у котарици бомбе и додавала их комитама — а кад су је Бугари ухватили и заједно са осталим сељацима убацили у кућу да ту изгори, добацила им је поносно: „Ви можете убити мене али не и Србију".[58] Роса, жена Вучка Пантића, посебно је поглавље. Вучко вели да, кад је једном дошао кући, нашао је жену како плаче поред згаришта које се још помало димило. Пошто више није имала куда, он ју је узео са собом у чету. И у свом исказу много прича о њеном јунаштву. На Обртинцу се „нарочито одликовала моја жена Роса која је јуришала на левом крилу борбеног ланца".[58] У Драгушкој шуми: „И ту се истакла и била храбра моја жена Роса".[58] У једној другој борби: „Моја жена Роса узела је пушку, истрчала напред и довикнула Бугарима: „Овде је четовођа Вучко Пантић! Ко жели борбу нека изволи".[58] И Вучко, кад је после рата сачињавао списак људи које треба одликовати, на прво место ставио је себе, а на друго место „моју жену Росу". Приложио је и две слике — своју и њену.

---

[58] Арх. ВИИ.

Најзад, понављамо извод из оне раније поменуте бугарске наредбе: „Неоспорно је утврђено да су најфантастичнији и најсиловитији шовинисти увек жене. Оне су живи центар српскога духа и оне су најактивнији агенти тајне српске организације. Жене су курири тајне поште, оне су идеолози организације, оне су најглавнији пропагатори, оне су агресивне и опасне". А мало даље у истом документу каже се: „Истребљење србизма претставља у суштини истребљење српских жена, које су, уствари, најмоћнији фактор србизма".

* * *

6

БОРБЕ И ДОГАЂАЈИ ПОСЛЕ УГУШЕЊА УСТАНКА

Бугарска зверства на савладаној устаничкој територији

Кад је велика окупаторска војска преплавила цео терен побуњеника и кад су све устаничке чете биле растурене и разбијене, над српским народом у овоме крају извршен је злочин који историја, бар ова, задњих модерних векова, не познаје и који ће за вечита времена остати као крвава мрља на бугарском имену. Док су чете обезглављено лутале унаоколо, а народ се крио у збеговима, у леденим и још пуним снега планинским databoдолинама, бугарска потерна одељења наилазила су на те збегове и — више ту живе душе није остајало. А где народ није бежао у збегове, у равницама, за један дан су са земљине површине нестајала села и све што је било живо у њима, тако да се после проласка ове војске тужно пролеће, још бело од снега и умотано у студене облаке, црнило и мирисало на ватру и крв.

Чете су се смањивале и нестајале, једни су гинули у борби, други се предавали па бивали убијани. Најомиљенији бугарски метод је био да похватају породицу некога комите и да му поруче да ће је побити ако се не преда. Људи су се збиља тада предавали јер се добро знало да се Бугари не шале и да ће заиста извршити оно што кажу. Тако су у селу Гајтану поклали целу породицу јабланичког четовође Димитрија Беговића, жену и четворо деце од којих ниједно није било старије од 10 година. Сва села и поља, путеви, шуме и гудуре, све је то непрестано било пуно

потерних одељења, „ловних рота“ и комитациских чета, територијалних полициских одељења и других делова окупаторске војске. Милости ни за кога није било. Време је било такво да се, како каже један очевидац, није знало кога треба пре и више жалити: живе или мртве.

Ово време описује један устанички четовођа, учитељ Светозар Поповић, у писму упућеном из Гајтан Планине „Г. Чеди Томићу, капетану, командиру у Моравској дивизији на Српском маћедонском фронту — крвљу адресовано“. Поред осталога, у том писму се каже: „Ево мене у Гајтан Планини — то је чемерна кућа моја. Може бити кад ово писмо будеш читао да ћу ја бити покојни, али Устанак се неће угушити јер Бугари систематски раде на истребљењу наше нације . . . Ја немам времена нити места да ти сву несрећу овде опишем, али ти укратко кажем: ако до септембра месеца не дођете, слободно немојте ни после долазити јер ће све бити доцкан . . . Ево, драги Чедо, бледе слике онога што се данас ради у несрећној Србији нашој . . . Сад збогом, драги Чедо! Уверен сам да се нећемо никад више видети . . . Црни дане, а црна судбино, јадно Српство шта си дочекало. Рука ми већ дрхти, а срце силно бије јер се свуда по шуми чује јаук и писка јадне српске нејачи која је овамо к нама у збегове побегла“.[1]

Пад дисциплине код устаника

Кад је пропао Устанак, војска је била без команде и дисциплине, па и без борби са непријатељем, а многи несвесни људи међу четницима једноставно су се претворили у бандите. Они се нису предавали, већ су са оружјем и даље лутали по шумама, убијали се међу собом или убијали поједине сељаке за ситницу, из освете, због неке старе мржње. Тако је неки Вукашиновић из Момчилова упао једне ноћи у кућу Бећа Лакетића из Дегрмена, извео овога заједно са малолетним сином из куће, отевши га од две сестре, и обо-

[1] Ово писмо је наведено у књизи Љубе Јовановића: „Побуна у Топлици и Јабланици“, стр. 38—41, а Рајс у својој књизи: „Аустро-бугарско-немачке повреде ратних закона и правила“, на стр. 44, описује на какав је начин оно стигло на Солунски фронт — пребацио га је из рова у ров један бугарски војник.

јицу заклао пред самом кућом, прво сина па после Бећа — све због неке старе крвне освете. Други такви подивљали људи су убијали за новац, коцкали се, пили и начинили много криминала најгоре врсте над народом који је и онако трпео неописиве муке. О свему овоме сведоче многобројне жалбе из народа које су сачуване у архиви Устанка. Пећанац је за то време лежао дубоко сакривен у рупи те је Марко Павловић, бивши командант Прокупља, да би томе злу стао на пут, издао две наредбе, 13 и 28 марта, на којима је потписао Пећанца, надајући се да ће тако колико-толико сузбити ово зло. О свему овоме и сам Пећанац каже ово: „У тајности сам се налазио све до 15 априла ове године (1917) али, пошто је већи број усташа остао непредат по шумама, кад су осетили да мене нема у тој близини, створили су анархију и почели да пљачкају наш народ. Видећи сву ову велику пропаст, појавио сам се 15 априла, извршио неколико смртних казни, а ресто помиловао с тим да врате узете пљачке".[2]

Активност Косте Војиновића по угушењу Устанка

Војиновић се, међутим, на Копаонику не крије, не бежи, нити малаксава. Са бесом вука он дању и ноћу наставља да кидише на непријатеља. Иде из борбе у борбу и свуда га прати јуначка срећа, пробија се, руши, а за собом оставља лешеве непријатеља. И са свакога места довикује Бугарима: „Ево Војиновића, оставите невини народ!" Војиновићеве борбе у том рејону све до маја 1917 бележићемо углавном према подацима тајне архиве аустриске крајскоманде у Крушевцу.[3]

Потпуковник Јарми почиње своју експедицију у Морави од Крушевца према Алексинцу и извештава 10 марта (дакле, пре конца фебруара по старом) да је спалио село Јасике и две трећине села Каоника, да је похватао мање групе комита и обесио их. Истога дана вођене су борбе на Лепенцу код Бруса са једном групом од око 100 комита који су држали села Ко-

---

[2] Арх. ВИИ.

[3] Аустријанци су датуме бележили по новом календару.

шутицу и Батоте. О организацији овог комитског одреда у аустриском извештају се каже да на свакоих 10 комита долази један подофицир, а на сваких 50 — један официр. 15 марта стиже од Митровице на терен Копаоничког среза жандармериски батаљон „ритмајстера" (хусарског капетана) Рупчића који је бројио 900 људи са 4 митраљеза. Да би сузбили Војиновића, Аустријанци су предузимали најразноврсније мере: довели су у Брус своју најбољу жандармерију, појачали мрежу својих посада по селима, врбовали конфиденте итд.

У време када се одвија најживља акција угушења Устанка, борбе се воде на све стране и у Копаоничком срезу. 16 марта је 100 комита напало код Белог Брда једну аустриску колону, разбило је и запленило сву комору. Истога дана код Црнатова 400 комита је извршило напад и у тој борби су им се супротставила одељења радних батаљона из Рашке и аустриски трећи позив. За ову борбу се каже да је била „оштра". Борбе се такође воде на целој линији Велика Огледна — Пожар. 16 марта аустриске трупе заузимају Куршумлију, а одмах затим избијају на стару српско-турску границу. Но, све то није ишло тако лако, мања комитска одељења су их свуда дочекивала и нападала. То се, например, види из једног тражења команде у Београду од 16 марта да јој се достави хитан извештај зашто су код групе капетана Тирча губици тако велики.

У време поновног пада Куршумлије (писмо је датирано 2 марта — свакако по старом) Војиновић шаље Пећанцу 10.000 динара и пише му: „Што се тиче мога одреда, ситуација је после ових неколико задњих дана, после огорчених борби, врло повољна . . . Изгинули су као мрави чак и официри. Брус је опкољен. . . Поред људи, заробио сам и двоја кола санитетског материјала. Чим буде заузето срце, проширићу организацију на целу аустриску територију и идем право на Крушевац — Сталаћ. А тада ће се сва та војска од Прокупља морати повући. Само ти немој да клонеш духом као сада, већ весели и храбри народ . . . Поручи

тамошњим људима да не клону духом док су чете Војиновића живе. Код мене је само један митраљез дошао. Види шта је са другима."[4]

Ово је вероватно она иста борба о којој Војиновићев четник Властимир Вуковић у свом исказу вели да је Војиновић са одредом напао Брус и заробио целу једну пољску болницу са управником и 50 војника (Вуковић, додуше, вели да је то било 15 марта, но, то је по новом, што је разумљиво кад се зна да је исказ дат после рата). Ово Војиновићево писмо — које је Пећанац, наравно, добио много касније, јер је у то време био тако добро сакривен да га никакав курир није могао наћи — показује да се Војиновић у време слома Устанка налазио на територији Копаоника где је око Бруса водио свакодневне борбе са Аустријанцима.

Око 17 марта (по новом) Аустријанци сакупљају у Разбојни 2.000 душа из околних села. Чувши за ово, Војиновић напушта опсаду Бруса и јури према Разбојни да ослободи овај српски живаљ. Но, није успео услед велике премоћи непријатељске војске. Аустријанци су тада запалили села Разбојну, Пребрезу и Златаре.

У другој половини марта аустриска војска предузима опсежне операције да опколи и уништи Војиновићеве снаге у горњем току Топлице. Операција је организована заповешћу потпуковника Јармија од 19 марта. У тој заповести се наређује да се простор између Куршумлије и Блажева опколи са свих страна с тим што ће то опкољавање са југа извршити Бугари, а са свих осталих страна Аустријанци. Акција ће почети 22 марта. Јужна колона капетана Рупчића са 2 митраљеза, потпомогнута од једног летећег вода, поћи ће преко Граца. Средња колона, састављена од две чете, једног летећег и једног вода за везу, такође са два митраљеза, иде преко Белог Поља према селу Бабице. Трећа, северна колона, састављена од два летећа вода, креће према Трећаку и Дебелој Гл. (к 1066); група потпуковника Тикоша са коњицом и једним водом брдских топова, од Огледне (триг. 1349) — Кадина Чука — Локвеник (к 1052). Један батаљон

[4] Арх. ВИИ.

102 пешадиског пука из групе потпуковника Јана и једна батерија, наступају у три колоне јужно од села Баћоглаве на коту 599 (Љутена). Прва колона иде на Перунику северно од Микуљана, друга, под командом капетана Фаркаша, од Барбатовца према Вишеселу, а трећа од Барбатовца према Церовици.

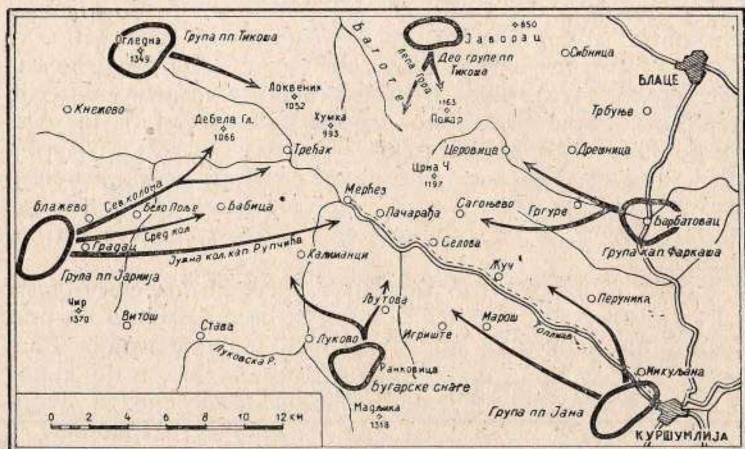

Ск. 4 Покрет окупаторских трупа ради окружења одреда Косте Војиновића

Ова акција је збиља почела и овако концентрично извођена све до краја марта. 23 марта забележено је да су окупаторске трупе већ стигле на просторију Игриште — Марош — Сагоњево — Мерћез — Калиманци. Но, наравно, борбе није било. Очекивање да ће тим гломазним обухватним маневром опколити и уништити комите, поготову Војиновића, показује да су Аустријанци још увек били недовољно стручни у овој врсти ратовања. И, збиља, цела акција, по њиховом сопственом признању, није дала никаквих резултата и завршила се кад су (према једном извештају од 28 марта) аустриски војници, од непрекидних данонoћних покрета, постали физички толико исцрпени, да су били „скоро неспособни за сваку борбу“. Комите су се вероватно на време извукле из овога обруча и потерна одељења су само палила села и стрељала сељаке. Капетан Фаркаш јавља да је само 24 марта извршио 107

стрељања — вероватно над сељацима које је он прогласио за комите. Сагорела су села Сагоњево, Сеоце, Блажево, Бело Поље, Иричићи, Калиманци.

Крстарење по свим крајевима на подручју Копаоника наставља се и даље неуморно. Са свих страна стижу аустриски извештаји да се појавио Војиновић, истога дана са више места, једновремено са Ибра и Расине. Одмах се шаљу појачања, али док она стигну, Војиновића више нема ни онде где је стварно био. Аустријанци се боје да он чак наводно „може да прислушкује наше телефонске разговоре".

Почетком априла, дакле, чим је прошла ова прва рација, Војиновић се појавио у селу Сагоњеву. Делови његовог одреда држали су положаје на сагоњевској Црној Чуки (триг. 1197), а мање јединице су биле у Мерђезу, Селови и Жучу. Према подацима аустриске обавештајне службе он је тада имао 200 добро наоружаних комита (по некима 300). Одред му је био врло добро организован. По њиховим извештајима он је по брдима изнад села Сагоњева вршио неку концентрацију. У тој околини се задржао неколико дана и 7 априла из тих села тражио веће количине брашна. Издао је и проглас становништву да се у року од 3 дана сви, за борбу способни мушкарци, морају јавити у његов одред. Одмах потом је вршена концентрација бугарско-аустриске војске да га нападне. Од Блажева полази једна чета; из Куршумлије преко Барбатовца и Гргура полази друга са митраљеским одељењем; једна чета са два пољска топа жури од Прокупља преко Белољина — Барбатовца — Гргура; овој задњој се у маршу придружује још једна чета као појачање. Све ове чете у покрету траже појачања и помоћ од суседних „царско-краљевских трупа". 10 априла Војиновић се под борбом повлачи од Сагоњева преко сагоњевске Црне Чуке према Пожару (триг. 1163). Бугарске трупе наступају за њим са топовима и митраљезима. 11 априла се јавља да су те трупе прешле Пожар, а да се Војиновић пред њима повлачи у правцу Жупе.

13 априла забележено је да се Војиновић повлачи код села Ратаја близу Александровца. 17 и 18 априла он је у селу Кривој Реци на Копаонику. Ту га је 18 априла узору потпуно опколила једна чета Рупчићевог жандармериског батаљона јачине 350 бораца.

Према извештају командира те чете он је, кад је борба почела, чуо само нечију команду: „Јуриш! Сви на ножеве!" Тако су комите пробиле блокаду и извукле се без икаквих губитака, а нападачи су могли само да их преброје: 40 бораца међу којима и 2 жене. 19 априла Бугари га опкољавају код села Жарева, но, Војиновић се под борбом пробија у правцу села Батоте. 22 априла комбиноване окупаторске снаге од Бруса, Блаца и села Златара опкољавају Војиновића код манастира Стрмца, но он се и одатле пробија. Следећег дана налазио се на брду Лепа Гора, али кад су потерна одељења стигла, нису нашла никога. Војиновић се пребацио у Топлицу, на бугарску територију. За тих неколико дана његовог бављења у Топлици недостају подаци у аустриској архиви. Но, Вуковић каже да је Војиновићев одред „на Благовести 1917" био опкољен понова код села Гргура али се, после једнодневне борбе, пробио из блокаде и пребацио се опет на аустриску територију, преко Жупе у правцу Жељина. На том правцу је имао борбе код Лесковице, Плоче и Врњачке Бање. „На сам дан Ускрса 1917" одред је опет опкољен на Гарешевачкој Реци. Комите су морале да газе реку и само благодарећи Војиновићевој присебности, одред се извукао „на једвите јаде". Војиновић је, изгледа, имао намеру да пође за Шумадију и да тамо диже устанак, али је одустао од те своје намере и опет се вратио преко Копаоника.

28 априла сударио се са бугарском коњицом на Малој Реци код Грабака. 30 априла команда у Брусу јавља да је на коти 886 била борба са једном комитском формацијом, јачине 40 бораца, која се повукла према Јастрепцу. Један комита, који је у тој борби био заробљен, изјавио је да у тој групи није био Коста Војиновић.[5] 1 маја Аустријанци су били обавештени да се Војиновићев одред налази испод Треске на линији Љутова — Калиманци — Сеоце, а 2 маја да је на коти 886 — Турски Лаз, куда су упућена јака потерна одељења. 10 маја аустриски парламентари који су му донели писмо, нашли су Војиновића код брда Мадљике (триг. 1318), на старој српско-турској граници. 20

[5] Војиновић је тада вероватно покушавао да у Топлици ухвати везу са Пећанцем.

маја јавља се да га Бугари прогоне на својој територији и да села куда је он пролазио „претварају у пепео". 29 маја, према једном извештају, један аустриски батаљон изненадио га је на линији сагоњевска Црна Чука — Манастириште (кота 1354) и потпуно разбио тако да је 20 комита погинуло, а Војиновић са остатком одреда умакао према Јастрепцу. Овај извештај је вероватно претеран уколико је уопште тачан.[6]

За време ових борби, а нарочито у априлу, Војиновић је водио преписку са аустриском командом у Крушевцу[7] и са бугарским командантом у Блажеву, поручником Генчовом. Нека су од тих писама и до данас сачувана у аустриској архиви.

Не зна се како су ови преговори и измена писама започети. Према сачуваним писмима се види да је Војиновић, 2 априла по старом — дакле, 15 априла по новом, упутио Крајскоманди писмо у коме је (вероватно на неки њихов ранији захтев) изложио услове за своју евентуалну предају. Какви су ти услови били такође није познато. Само се из даље преписке види да су они за Аустријанце били неприхватљиви, те да су се вероватно тицали општих и крупних ствари, поступања са народом, режима окупације, можда чак и неке слободне и до извесне мере аутономне српске области, као што је Војиновић тражио од Протогерова. Да се ти услови нису тицали самога Војиновића и његове будуће судбине, то је потпуно јасно, јер су му Аустријанци и сами у том погледу нудили веома повољне услове.

---

[6] Треба напоменути да је овај Војиновићев крвав борбени пут од почетка марта до краја маја 1917 са великим напором конструисан на основу оскудних података аустриске тајне архиве из Крушевца. Недостаци тих података су у првом реду што је за Аустријанце свака комитска група била — Војиновић, они су га изгледа и у сну сањали. Од Врњачке Бање до реке Топлице и од шиптарске границе до Жупе — за цело то време ишао је непрекидно аларм — Војиновић! Сем тога, Аустријанци су слабо знали имена села, а и коте су погрешно наводили; тако је, например, кота 1197 у три извештаја означена са три имена: Манастириште, Мерђез и сагоњевска Црна Чука. Ову резерву потребно је имати у виду кад се говори о овом периоду Војиновићевих борби.

[7] Народ је много причао о томе како је „цар Виљем писао Кости Војиновићу писма на српском а овај му одговарао на немачком".

Аустријанци су одговорили Војиновићу 17 априла. Ни то писмо није сачувано те, према каснијој преписци, можемо само да нагађамо о његовој садржини. Аустријанци су му вероватно обећали не само живот него и слободу, али оне његове раније, главне услове, нису прихватили.

На ово писмо Војиновић је (није јасно када, јер датума нема) одговорио овако:

„Царском и краљевском Окружном заповедништву,
Крушевац

Ваше писмо од 17 априла 1917 оп. бр. 164/5 примио сам и из истога разумео одговор царског и краљевског аустроугарског Генералног гувернемента за запоседнуте земље Србије, те вам овим на исто одговарам, с молбом да доставите Гувернементу:

Само у том случају ако Гувернемент испуни услове према писму бр. 125 од 2 априла ове године, по старом календару, пристаћу да распустим чете и да настанем да се убудуће ни један немио случај — сукоб — не деси, нити макакав устанак.

У том би случају могли сву војску са границе Бугарске[8] повући и посаду свести на минимум; у противном само можете посведневно узалуд војску губити без да ма какав циљ постигнете, што вам као пример може послужити последњи догађај од 6 априла т. г. по старом, који се десио у Кривој Реци.

Коста Војиновић Косовац".[9]

20 априла главни аустриски гувернер у Београду (који је свакако био у току целе ове преписке) депешом наређује команди у Крушевцу да се термин за предају Косте Војиновића и његових највише 40 људи има продужити до 10 маја. После истека тога рока са њим се више неће војнички поступати. Ако се, пак, преда, његова родбина ће се пустити из интернације. Са Војиновићем да се поступа као са ратним заробљеником с тим да му се за време рата да извесна слобода. За случај његове предаје, кад се буде појавио у Београду, да му се исплати 100.000 круна. Његови људи да се сматрају такође као заробљени српски војници. Једино му треба рећи да за време рата неће моћи остати у Србији.

---

[8] Вероватно се мисли на демаркациону аустро-бугарску линију.

[9] Арх. ВИИ.

На основу ове депеше, Крушевац, још истога дана, 20 априла, пише и одашиље Војиновићу следећу поруку:

„Царска и краљевска Окружна команда у Крушевцу.
Погађање са Костом Војиновићем Косовцем,
комитским војводом

Кости Војиновићу Косовцу, комитском војводи
Преко општине Влајковце,
У околини Батоте — Лепа Гора.

Крушевац, 20. IV. 1917

Аустриска главна команда одобрила је одговор који је војни генерални гувернер већ вама дао и осим тога је одредила:

1. — Рок за предају Косте Војиновића и његових, највише 40 људи, а који су његови најближи другови, продужава се до 10 маја, но с тим, да по истеку тога рока за вас и за ваше другове престаје право да се са вама као са војницима поступа.

Ако се ви до тога рока предате:

2. — Биће ваша породица Војиновићи пуштена из интернације у своју домовину.

3. — Признаје се да се са Костом Војиновићем као са заробљеним српским официром поступа но само с том разликом, што ће се њему, за време рата, дозволити извесна слобода као конфинираном.

4. — У случају да се преда, кад стигне у Београд биће Кости Војиновићу исплаћено 100.000 круна.

5. — Са друговима Косте Војиновића, ако се буду предали у горњем року, поступаће се као са заробљеним српским војницима.

6. — Кости Војиновићу и његовим друговима не може се допустити да за време трајања рата останy у Србији."[10]

Но, Војиновић је одбио и ове услове инсистирајући на онима које је он поставио (нажалост, ни ово његово писмо није сачувано). Крајскоманда о томе депешом јавља Београду и предлаже да се са њим више и не преговара, чак да се забране сви даљи преговори и да се распише награда од 20.000 круна ономе ко га ухвати. Пошто се Београд вероватно са овим сложио, Војиновићу је првога маја из Крушевца упућено писмо следеће садржине:

---

[10] Арх. ВИИ.

„Крајскоманда Крушевац
Кости Којиновићу, комитском војводи

Код Љутова — Калиманци
на бугарској територији

Крушевац, 1 маја 1917.

Царска и краљевска војна генерална команда у Београду за окупирану територију Србије наредила је под бројем 657 од 30 априла да вам се саопшти како, уколико се до 10 маја не предате безусловно, заједно са свим вашим сарадницима, после тога рока, према вашим жељама, које смо из добре намере хтели испунити, нећемо више никакве обзире имати, и губите право да се са вама и вашом непосредном пратњом као са непријатељским официрима, односно војницима, поступа.

Крајскомандант у Крушевцу,
потпуковник Бауман."[10]

Но, преписка се, изгледа, и даље наставила за неко време. Према једном кратком и нејасном запису Војиновић је 4 маја, из места Дубоко, упутио још једно писмо команди у Крушевцу (вероватно одговор на ово њено задње писмо). А 10 маја помиње се да су неки сељаци из Жарева предали још једно писмо крушевачке команде Војиновићу, кога су нашли код брда Мадљике (или је то можда оно већ цитирано писмо од 1 маја но, које је закаснило са испоруком).

Војиновићева преписка са Генчовом није толико важна колико интересантна да би се осветлио овај заиста легендарни лик српскога комите Војиновића. Од ове преписке сачувана су само три писма: два Војиновићева и једно Генчова, мада их је, види се, било више и са једне и са друге стране. И овде тешкоћу прави то што нису увек бележени датуми, једино је јасно да су писма била измењена у априлу 1917, те смо приморани да их и наведемо без датумског реда, прво оно Генчова, а затим оба Војиновићева.

„Господину Кости Војиновићу - Косовцу,

Ваше писмо од 18. IV. примио сам и потпуно га разумео. Чувам га код себе. Ви сте, господине Коста Војиновићу, као српски официр, према вашем мишљењу стали у ред комита као ослободилац српског народа, да би сте са једним делом, од вас наговорених а можда и непромишљених Срба, ослободили тај народ. Тако сте заузели став који вама не одговара. Овакав став, односно такав поступак, уколико ви тако сматрате, не одговара једном српском официру. Према данашњем стању, народно ослобођење од

беда и невоље налази се у вашим рукама. Ви бисте требали да се са својим друговима удаљите из ове земље, те да свој народ оставите на миру. Сваки патриота који жели да учини нешто за слободу свога народа жртвује живот и крв, он ће се са својим друговима сународницима жртвовати на бојном пољу, па ће прса у прса, часно и јуначки, у борби дати и свој живот за отаџбину.

Ви говорите много, али радите мало, а, сем тога, радите на штету свог народа што значи заводите народ и упропашћујете га.

Овај пожар, који данас гори свуда, спремили сте ви и ваши другови.

Поручник Генчов."[11]

„Ибарско-копаонички комитски одред
војводе Косте Јов. Војиновића-Косовца
службено

Господину поручнику Генчову,

Блажево.

Драги и поштовани колега,

Примио сам ваше писмо и садржину истога унеколико разумео. Мило ми је што жалите наш народ, а то је и дужност свакога правог хришћанина пошто и свето писмо каже: „ко тебе каменом ти њега хлебом". Ви сте позвани да штедите овај народ ако мислите да њиме владате, а моја је дужност да свој народ од зла браним и да у њему подгрејавам дух српски и веру хришћанску.

На првом месту ја сам жртвовао свој живот, па оца, мајку, сестру и браћу који сви и данас труну у аустриским казаматима — жртвовао сам и жену и велико имање које је све опљачкано, па зашто да жалим српске изроде и шпијуне који се сада код вас налазе и воде вас, само да гинете лудо.

Колико ми је год било могуће помагао сам народ и до данас моји четници никоме нису ништа узели, да нису платили, а могуће да има и таквих који на моје име, али без мог одобрења, отимају.

Српски народ робовао је 500 година, па је опет слободан постао, па још толико нека робује, ипак не може и не сме изгубити наду да ће ускоро бити слободан и докле год не постанемо слободни, дотле неће нестати људи који ће ићи по народу и опомињати га да је време да се сам ослободи, као што су наши стари радили, па све, иако не буде Војиновића, биће других.

Али сада то и није потребно јер се за нашу слободу данас боре Енглези, велика Русија, Французи, Талијани, Белгијанци, Португалци, Румунија, Јапанци, Американци, па када буде дошло да ове велике државе пропадну од Немачке, Аустрије, Турске и Бугарске, онда ни Србији не

[11] Арх. ВИИ.

треба независност. Па ни у том случају не би вам се Војиновић предао већ би себи неку славну и српског официра достојну смрт саздао.

Моји четници ни од кога нису узели хлеб а да нису платили, а што је наш народ остао го и гладан, то сте му ви ту срећу донели.

Свак говори како је њему мило и како му одговара и нико није луд да износи оно што му крњи интерес, па тако и ви. Ви можете убеђивати и уверавати непросвећени народ да Србије неће више бити али ваљда нећете мени ту апсурдност говорити тим пре, што ми је довољно позната ситуација на свим фронтовима па и на Македонском са кога и ви без сумње топовске тутње слушате. Нека бог да да се овај крвави и страшни рат заврши па да се ми некада у грађанству састанемо те бисмо тада имали више прилике да један другога критикујемо.

Рат наш и ваш, а засада очекујемо шта ће већи решити. Скрећем вам опет пажњу да после 7/V (24/IV) 1917 не могу ни једно писмо примити.

Примите поздрав,

војвода Коста Војиновић-Косовац"[12]

„Ибарско-копаонички комитски одред
војводе Косте Јов. Војиновића-Косовца

Бр. 42

23. IV. 1917

Команданту

у Блажеву

Примио сам ваше поштовано писмо од 7. IV. из кога видим да сте примили моје последње писмо. Изгледа да на њега потписани поручник има намеру да ме вређа неким нарочитим изразима који су могли бити изостављени. На питања зашто не одох на фронт одговарам вам, да сам и на њему био и опет ћу бити све дотле докле једног вашег војника буде било у мојој отаџбини. Каква супротност код два братска народа, док ми долазимо у вашу земљу да се братимимо и проливамо нашу драгоцену крв за вашу слободу код Једрена да би ослободили своју браћу — небраћу од турског завојевача, ви после кратког времена упадосте мучки у нашу отаџбину да нас вашим робовима учините, да палите, убијате, силујете и вршите многа недела, што ни Татари нису у своје време радили.

Ја не палим, не пљачкам, не обешчашћујем, већ сам са пушком у руци. И најзад, опомињем издајнике и све оне који су са нашим крвним непријатељем, — а то сте ви и Аустрија — и који упропашћују своју браћу, да знају да ће Војиновић и њима стати својом ногом за врат, као и досада што је многима стао.

Војвода Коста Војиновић-Косовац"[12]

---

[12] Арх. ВИИ.

О организацији аустриске војне и полициске власти на терену пре избијања Устанка, Ерхарт[13] каже: „Мере противу комита нису се ограничавале само на одбрану. Требало је употпунити месне гарнизоне и покретним јединицама. За гарнизону службу у среским местима и другим упориштима били су одређени сви они који су били неспособни за фронт. За мртву стражу по селима била је одређена жандармериска стража која се састојала од 20—30 људи. У случају напада, среска жандармерија је упућивала „мобилне патроле", састављене од 12—15 људи. Свакоме су срезу, надаље, стајала на расположењу једно од два „извиђачка одељења" која су служила као покретна ударна резерва".

Но, с пролећа 1917, дакле, одмах по разбијању Устанка, главни терет борбе противу Војиновићевих комита у Копаоничком срезу носио је Босанско-херцеговачки добровољачки жандармериски батаљон ритмајстера (хусарског капетана) Рупчића, који је био означен шифром „С" и имао 745 војника и 17 официра. Батаљон је био непрекидно у покрету по Копаонику и његовим огранцима према Расини и Топлици. Разуме се, не у целини, него по четама и мањим деловима. Саме чете имале су своје штабове по планинским селима. Сем овог „крстарећег" батаљона, свуда по селима су биле и сталне жандармериске постаје; као што се види у једном извештају од 28 априла, јачина те постаје у селу Влајковцу била је 37 жандарма. Тако је била изаткана густа мрежа потерних одељења, заседа и патрола, но, коју је Војиновић стално успевао да пробије и раскине.

Међутим, почетком маја долази чак из Далмације на терен Копаоника још један ловачки жандармериски батаљон. Тако је 7 маја забележен теренски распоред оба ова батаљона. Рупчићев штаб са пола чете налазио се у Брусу. Пола чете је било у Мачковцу; једна чета у Расју; једна у Ливађу, а једна чета и митраљеско одељење у селу Равне Њиве. Штаб новодошавшег батаљона који је био означен са „33", са митраљеским одељењем и пола чете, налазио се у селу

[13] Ehrhardt 71.

Златару; пола чете у Дупцима; пола у Блацу; пола у Равни, а једна чета у Сибници. 18 маја су се снаге ова два батаљона прегруписале. Рупчићев батаљон „С" који сада броји 990 војника и 15 официра (укључујући 110 коњаника), и даље се са штабом налази у Брусу, а чете су му распоређене по селима Копаоничког среза, и то више према Топлици: Ливађе, Расје, Сибница, Равни, Златари. Други батаљон који броји 803 војника и 18 официра, распоређен је по Жупи, Расини и према Жељину: прва чета на Гочу и Жељину у селима Рсовац — Станишинци; друга чета Ратковац — Братићи — Руденица — Бучје — Јасиковица — Брезовица; трећа чета Ратаји — Омашница — Ступањ.

Из овог периода Војиновићевих борби треба навести још неколико података. Пре свега, његов се одред, после тешких борби у марту, смањио на 40—50 бораца, али је то бројно стање задржао не само кроз цело пролеће, него и током лета 1917. Према изјави аустриских конфидената, одред је 5 маја имао чак два митраљеза. Колико су Аустријанци придавали важности улози Косте Војиновића у комитском покрету и Устанку види се не само из њихових ранијих писама, него и из једног списка свих устаничких вођа, сачињеног 17 марта, у коме се Војиновић налази на првоме месту као „главни организатор комитског покрета", док Пећанац долази на друго место као „организатор и вођа" али „који је уз Војиновића". Аустријанце је нарочито забрињавало то што је Војиновић увек успевао да одржи чврсту дисциплину и висок морал код својих бораца, јер је „одред одлично организован, а Војиновић је својим људима по цену смртне казне забранио свако разбојништво и пљачку".[14] Аустријанци су на разне начине покушавали да разбију и Војиновићев одред и уопште комитски покрет, и то не само борбом, него и убацивањем конфидената, а затим и уценама. Тако су 28 маја расписали награде од 1.000 круна за сваког ухваћеног комиту, за мртвога 500, а за сваког јатака 200 круна. Забележено је како су наговарали неке људе да убију Војиновића који је такође био уцењен са 40.000 круна. Но, овде ћемо поменути баш акт

---

[14] Арх. ВИИ.

крушевачке крајскоманде, издат, додуше, нешто касније, 7 јула 1918, где се у погледу дејства тих премија за убијене односно ухваћене комите каже дословце ово: »... aber kein einziger Fall hat sich bis dato ergeben dass ein Serbe wegen Geld einen Räuber zu Stande gebracht oder wegen Erlangung dieser Prämie einen Beistand geleistet hätte«.[15]

Шта се за све ово време дешавало у Топлици, око Пећанца?

Излазак Пећанца из скровишта и напад на Босиљград

Као што смо већ видели, Пећанац је из свога скровишта у Радан Планини изашао тек 16 априла. Тада је објавио народу да је поново долетео авионом са Солунског фронта куда је био отишао по паду Прокупља. А кад је погледао око себе, ево чему се зачудио: „Морал код народа био је толики да је збиља чудновато".[16] Према његовом даљем исказу у окрузима Ниш, Прокупље и Врање, по разбијању Устанка, остало је у шуми још 2.574 непредата четника „те је свака кућа имала свога у шуми".[16]

Пећанац је одмах написао два писма бугарској команди у Нишу у којима тражи да се престане са терором над народом и прети да, кад савезничке трупе буду ушле у Бугарску, „ја ћу пред њима ићи и чинити исто што и ви овде или још и горе".[17] После ових писама Пећанац је 18 априла сакупио „ратни савет" на коме су присуствовали „све виђеније г.г. четовође, четници и усташе" — но, вероватно само са рејона свог „Централног комитета". На том састанку је, после дуже дискусије, одлучено да Пећанац понова покупи четнике и да са њима иде на југ уз Мораву, да врши диверзантске акције па чак и да упадне на само етничко тле Бугарске. Одређено је да га за време његовог отсуства замењују Радисав Тошић и Марко Павловић.

Шта је натерало Пећанца на овај корак? Према Дероку, по изласку из скровишта „Пећанац је начелно сматрао да је потребно да се четници што више при-

---

[15] „...али до данас се није десио ни један једини случај да је који Србин предао властима неког бандита или да нам је пружио помоћ да би добио ту награду".

[16] Пећанац на саслушању код Анкетног одбора.

[17] Арх. ВИИ.

таје, да се сачувају за време кад буду опет потребни и зато је ишао и саветовао им да се смире и да избегавају борбе", односно „да се ствари на неки начин доведу у ред мирним путем" — како каже Божо Поповић. Но, масе устаника и даље лутају планинама, крваве и гину, али се не смирују — куће су им попаљене, породице побијене или интерниране, а и саме њих, ако се предају, чека једино смрт. Видећи да је ситуација таква и да се борба и даље мора водити — Пећанац изабира овај пут и ову акцију. Притом је можда одлучило и оно што сам наводи: „Од 15 априла учестала је јака артиљериска ватра на Солунском фронту".[18] У сваком случају, оваквом једном подухвату нема се шта приговорити.

Због нечега јако озлојеђен на Војиновића, Пећанац је 22 априла написао и њему једно писмо које није сачувано, но које је, судећи по Војиновићевом одговору, овога оптуживало углавном због тога што је сав заплењени новац из Куршумлије и Прокупља, који је наводно требало да припадне Централном комитету, задржао за себе и што се „одметнуо" од народа и комитског руководства. Писмо је било веома оштро, јер је Војиновић био оптужен „да није комита за ствар народа већ за новац",[18] да се богати, а народ нека пропада, да врши насиља над народом, никоме ништа не плаћа итд.

По састанку „ратног савета" Пећанац заказује за 23 април (Ђурђевдан) збор свих четника код Крша у планини Видојевици. И збиља, они су сви похрлили тамо тако да је на збору било присутно ништа мање него 1.243 борца. Између њих је изабрано 500 пешака и 100 коњаника, добро наоружаних и снабдевених резервном храном и обућом. Подељени су у пет чета чији су командири - четовође били: Ица Калајџија, Бошко Чупић, Јован Јелић, Машо Стојовић и Н. Павловић. Коњицом је командовао Александар Пипер, а штабном четом Новица Вељовић.

Устаници су пошли на пут 25 априла, а већ 1 маја нападају и уништавају железничку станицу у Ристовцу, којом приликом је погинуло 52 бугарска војника и један официр. Одмах затим миниран је и дигнут у

[18] Арх. ВИИ.

ваздух и велики железнички мост на Морави, услед чега је саобраћај на овој, за окупатора веома важној прузи, био прекинут за више од 10 дана. Све окупаторске трупе (бугарске и немачке) које су се у том моменту налазиле у покрету према Солунском фронту или од њега назад, тако задржане на прузи, добијају наређење да гоне комите. Долази до жестоких борби у којима је, поред многих непријатељских војника, изгинуло и 67 комита и један четовођа. Доста комита се разбило на групе које се више нису могле прикупити, а Пећанац се са 132 четника пребацује према Босиљграду у ком походу је окаљао и компромитовао и ову код Ристовца, једину за цело време Устанка под његовом командом, ваљано изведену акцију. Наиме, по селима босиљградског краја Пећанац је убијао недужно становништво, а сам Босиљград напао 3 маја и запалио. Ту је такође поубијао много недужних људи, жена и деце чиме се изравнао са бугарским изродима који су иста таква злочинства вршили по Србији. Сам Пећанац каже: „Уништавао сам до земље све што је вредело. Босиљград ... спалио сам до темеља ... Радили смо онако како су Бугари од нашега народа радили ... Пошто сам целу варош запалио, вратио сам се другим правцем где сам и даље палио села“.[19] А Марко Павловић о истој ствари каже: „Четници су у походу на Босиљград извршили огромна убиства, пљачке, силовања и ужасне паљевине“.[19] По повратку из Босиљграда, Пећанац се подуже задржао на власинској висоравни и ту је имао неколико мањих борби са Бугарима. Затим се, вероватно у јуну, опет пребацио у топлички крај.

Односи између Пећанца и осталих комитских војвода после угушења Устанка

У току целога марта и априла, док се Пећанац крио, Војиновић је покушавао да са њим ухвати везу. О томе он у своме писму од 7 маја каже следеће: „Кад су се на Копаонику водиле најогорченије борбе са Аустријанцима, Бугарима и Арнаутима, заповедао сам четама комитским и сеоским, потукао до ноге не-

---

[19] Арх. ВИИ.

пријатеља и дошао до Бруса, и тада сте се ви, са пет људи, увелико крили по Гајтану без да је ко за вас знао, без да сте са нама војводама везу ухватили и без да сте икако наређење издали. Ја сам тада са 200 комита, са 50 коњаника и митраљеским одељењем... (следује неколико нечитких речи) ... све сеоске чете ставих под команду потпоручника Косте Вучковића, пођох из Копаоника за Топлицу да са вама везу ухватим, иако су дивизије непријатеља ишле за нама у потеру. Али, нажалост, о вама ме нико није могао известити ..."[20] А ... „кад сам сазнао да људе сакупљате у Шарену Букву (вероватно мисли на Крш на Видојевици јер је ово место у близини Шарене Букве), пошао сам чак из Копаоника да са вама везу ухватим, али сте ви отишли, цела та ваша спрема била је наврат на нос, и мало коме од четовођа и војвода позната. Позвао сам вашег неког заступника Тошића у Вичу на састанак, он се налазио у близини али није хтео доћи. Наредио сам му ради интереса опште ствари да дође на споразум у Драгушу али ни ту није дошао. Значи да морам оружјем ићи противу вас и свију ваших присталица".[20]

Ови Војиновићеви наводи су тачни јер их потврђује и сам Марко Павловић. Он вели да се по Пећанчевом одласку на југ наједном у Топлици појавио Војиновић „са намером да понова дигне устанак и понова напада на Прокупље".[20] Позвао је одмах њега и Радисава Тошића, као Пећанчеве заступнике, на договор у Вичу. Но, ниједан од њих није смео да дође. Бојали су се да овај „бесни човек не направи опет неку несрећу",[20] те су хтели што пре да га се отарасе из Топлице. Зато су измислили једно лукавство: Марко је послао једног човека да јави Бугарима да се Војиновић налази на Вичком Брегу. Додуше, послао је у исто време и другога да јави Војиновићу како су га Бугари приметили и да иду на њега. „Лукавство" је успело — Војиновић се пребацио у село Драгушу и одатле позвао опет Марка и Радисава на договор, али они ни тамо нису смели да оду.

Да Војиновић није био обавештен о Пећанчевом путу потврђује и четовођа Вучко Пантић који вели да му је Војиновић говорио: „Зашто Пећанац мене

[20] Арх. ВИИ.

није звао на Босиљград? Сигурно га је страх да ћу бити бољи јунак и да ћу му узети положај".[21] Но, није искључено да га је Пећанац ипак звао, иако он тај позив није добио. Наиме, из једног извештаја од 30 јуна, сачуваног у крушевачкој архиви, види се да су Бугари имали борбу са комитама код села Жуча и да су код једног убијеног комите нашли Пећанчево писмо Војиновићу у коме га позива да пође за Македонију.

Пећанчево писмо од 22 априла Војиновић је добио негде почетком маја и на њега одговорио 7 маја (опет ваља напоменути да су устаници све датуме бележили по старом календару) писмом из кога су неки изводи већ раније цитирани. Ово писмо, писано ситним, угластим, скоро калиграфским рукописом, уредно, са свим знацима интерпункције и потписано са много линија и шара што показује поноситог човека, — сачувано је, но, на несрећу, не баш најбоље, тако да су поједина места на превојима сасвим пропала. Ми ћемо га овде цитирати у још неким изводима (са напоменом да су нечитка места обележена тачкицама), јер осветљава Пећанца и неке догађаје у самом Устанку:

„Ибарско-копаонички комитски одред
Војводе К. Јов. Војиновића - Косовца

Број службено
7. V. 1917 година
Војводи Кости Пећанцу,

Примио сам ваше писмо од 22 прошлог месеца чију сам глупо безобразну садржину примио к знању и сматрам испод достојанства да вам као једном по телу, по души и карактеру поквареном човеку, одговорим, али то чиним за љубав истине.

После вашег неуспеха а мога успеха нисам вам се могао јавити услед тога што сте као кукавица утекли не знам куд из Прокупља, распустивши све четнике речима „идите куд који зна, закопавајте оружје и кријте се". Заиста сам се одметнуо али само од Аустријанаца, Бугара и Арнаута, док сте се ви одметнули од свију нас.

...

Докле сам ја, славни војводо, водио борбе са непријатељем на бугарској и аустриској територији, докле сам издржавао 200 четника, митраљеско одељење и коњицу и

[21] Арх. ВИИ.

остале сеоске чете које се не беху растуриле, докле сам издавао наређења четницима од Копаоника до Јастрепца, дотле се ви са пет људи кријасте по потоцима и мирно посматрасте како ваши четници врше нечувена зла, како други извлачи кестене за вас. Докле се ја идеално са својом браћом борих противу непријатеља, дотле ви радисте на томе да ме Јово Булаић мучки убије, жалосно али... Дотле ви смишљасте план како ћете ме и на који начин моћи ољагати пред народом, и смислисте и ухватисте се одмах за неки новац Централног комитета који не постоји, а кога сам ја у Прокупљу прикупио... с којим сам побегао... Не могу да верујем да сте толико ограничени, да вас свако може вући за нос, да вас сваки може натоцињати те да своју глупу страну без нужде испољавате".[22]

У писму Војиновић даље наводи ствари из којих се, уколико су тачне, виде не само прљавштине које је радио Пећанац, него се добија и једна тешка слика о стању у устаничким четама, нарочито после разбијања Устанка, као и недела која су појединци чинили над народом. Војиновић оптужује Пећанца да су се, не само са његовим знањем него и по његовом наређењу, убијали поједини богати људи чији је новац он, Пећанац, добијао; да се коцкао са четницима и губио новац на картама; да је поставио преки суд који је пијанчио и лумповао по селима и убијао људе ни криве ни дужне. Даље га оптужује да је послао Јована Булаића да га убије; да

„никада пушку није омрчио" нити је у једној борби активно учествовао; да је неписмен те му околина мора састављати писма; да ни мапу не уме читати без чега се не може ратовати; „да у најпотребнијем моменту нисте користили вашим знањем и спремом ни мало општој ствари као да сте се нашли у небраном грожђу — збуњени и заплашени. Када је требало од вас све очекивати, просто сте се понашали. . . да вас се он апсолутно ништа. . . Најзад вам скрећем пажњу да ће народ сутра имати право суда пред који сам ја у свако доба готов поћи а и вас ћу натерати, па ће свачије дело и заслуге изаћи на видело". На завршетку писма Војиновић каже: „И према свему досадашњем тражим од вас да све ваше наводе под тачкама од 1 — 13 докажете, у противном позивам вас на двобој јер ми је испод

[22] Арх. ВИИ.

достојанства тражити од вас...“ А у додатку писма: „Пошто понашање ваших четника и ваше има карактер непријатељства, то ћу... са вама пушком разговарати...“[22]

По повратку у Топлицу, јуна месеца, Пећанац је написао једно писмо и попу Димитрију Димитријевићу, које је изгубљено али чија је садржина била вероватно слична оном писму упућеном Војиновићу. На ово писмо Димитријевић му је одговорио 28 јуна на адресу: „Великом војводи Кости Миловановићу Пећанцу — скривено место“, а завршава се са потписом: „Димитрије Димитријевић — најмањи војвода“. Из овога писма цитираћемо само нека места уз потребна објашњења о неким догађајима из Устанка.

...

Сад ми је јасан говор поручника г. Обрада Грујића, да си био кувар команданта пука; сад ми је јасно и твоје полициско одељење у позадини; сад ми је јасан и твој долазак и кријење. Кукавица је остала кукавица. Избегао си из борбе у полицију; избегао си из велике и сјајне борбе од Лерина до Битоља. Видео си тврдо, подвалио си некоме и дошао овде. Или зар није тако?

...

Што прво не уби своју жену, кад се знало шта је по Куршумлији радила а и по Нишу? У Коњувцу си говорио да је она у Нишу у апси, а Ђорђе Кенеф — Бугарин смеје се и вели: „Каква апса, кад она у Нишу оргија“. Тек кад је и Бугарима додијала својим понашањем испослали су је у Неготин“.

Знаш ли да си говорио да пошљеш и да убијеш г. Војиновића што је однео 100 и више хиљада динара и да си говорио да он ради само за свој интерес. Он ти је достојно одговорио на твоја шкрабања и претње и у своје време показаће ти и рачун, а тада ћеш ти црвенити ако имаш образа.

Претиш и мени убиством. Бујрум. Убио си толике људе и породице међу којима је и моја, убиј и мене али дођи ти лично да извршиш убиство а не да шаљеш потајне банде као што си научио. Не бој се, не плашим се ја смрти. Није моја глава света те да је жалим. Кад је толики цвет народа пао нек паднем и ја, али ово што ти рекох и још много више, погинути неће јер то већ зна цео народ.

...

Што се кријеш, што не изађеш у народ и да се о њему као и о сиротим четницима који лутају као гуске у маглу постараш? Зато немаш кад, а имаш кад да пишеш којекаква писма г. Војиновићу и мени. Ако си ти докон, ми нисмо, и више ме немој гњавити твојим писмима, јер немам кад нити хоћу да ти одговарам, јер најзад нити си

био мој старешина, нити ћеш бити, нити си каква власт у овој земљи, нити ти је ко исту дао те да те мора ма ко слушати и од сада те може само луд слушати, а то се видело и при последњем твом испаду кад су твоји сејмени силом терали овај народ да иде теби а он — народ сирома долази, пита ме и чуди се. А кад дође час видеће се да ли ће ко мене послушати, како, колико и шта ћу вредети.

...

При последњем нашем састанку рекао сам ти, а и такав је био наш споразум, да идем у своју парохију и да ту радим и досад сам радио на опште задовољство и продужићу рад. Браниђу своје огњиште од сваког непријатеља, лопова, па и од тебе. И кад ти налазиш за потребно да издајеш нека наређења за мене и ствараш расцеп, ево и ја ти издајем наређење, да ћу те убити ако те у мојој парохији нађем. Шта говорим, не излазиш ти из твога скривеног места.

Да си човек, као што ниси, ти би сам требао да наиђеш на непријатеља и да погинеш да не би чекао суд који ће за тебе бити страшан и на коме ће учествовати цела Србија.

Уплашио си се од силне борбе од Лерина до Битоља, а у себи си мислио: ови како почеше биће за два месеца у Београду, дај да ја киднем и спремим терен за народног посланика, бираће ме све партије без разлике. Да, тако је. Само сада треба да дижемо и оне из гробова да би ти дали куглице те да би ти слава била већа и да се не каже да ти је ико сметао да будеш посланик, већ те сви листом гласали. Боже, већ те гледам као посланика између сто и више хиљада.

Зли језици говоре да си и у Македонији за време борбе предавао команду другоме а ти се склањао, па си то и сада хтео да учиниш и предаш је г. Војиновићу (било је то у Коњувцу) и тиме да скинеш одговорност са себе, али ти то не упали.

Зашто си ког ђавола шеф Централног комитета а ни о ком се не стараш, не питаш никога може ли издржавати четнике, не обилазиш четовође итд. Знам, не даје ти се новац.

Шаљем ти штамбиљ који си пажљиво изгубио, а који се нашао при покојном Драгољубу Константиновићу из Житног Потока који је на Велику среду погинуо на Каљаји, а који су му предали извесни људи.

Ни као учитељ, ни као свештеник у лицу и борбама нисам се никада стидео свога рада, никада се нисам хвалио нити о себи причао, нити другима дозвољавао да ме рекламирају, јер нити сам жељан славе ни послаништва па се ни у овоме свом делу нећу стидети свога рада, већ ако жив будем, пред свакога ћу изаћи ведра чела.

Што бих ти више писао кад сам ти све ово казао и говорио и говорим јавно и кад све то погинути неће, већ ти кратко завршавам: кад си већ све напустио, кријеш се од осталих војвода, четника и народа, седи у својој чаури и

чувај главу за страшни суд, а мани се лудих наређења и још луђих писама и претњи. Цео народ побити не можеш те да укријеш своја прљава дела у овом послу. Седи у буџаку и ћути.

То ти је најбољи и последњи савет од твога негдашњег пријатеља кога ти ниси умео ценити и који није курва пећска већ ...“[23]

Овде је збиља од интереса поменути да је Пећанчева жена са дететом била поштеђена цело време Устанка — чак није била ни интернирана. Живела је у Куршумлији, затим у Нишу, Алексинцу па најзад у Неготину. Пећанац је говорио да се она крије, међутим Кенеф, ранији шеф бугарске тајне полиције у Лесковцу, тврдио је да Бугари ипак знају за њу и њено пребивалиште. Да је Пећанчева жена била непосредно пред ослобођење Куршумлије у томе граду потврђује и писмо Влада Влаховића које је 21 јануара упутио Пећанцу, саопштавајући му неку поруку од ње. Сличну сумњу изражава и војвода Петар Бојовић кад је актом бр. 19307 од 1 новембра 1918 оптужио Пећанца Врховној команди.

Из Димитријевићевог писма се даље види силан криминал који су распуштени четници, лета 1917, вршили над самим нашим народом. Интересантно је поменути и то да је Пећанац упочетку, изгледа, хтео да Устанак пребаци на Војиновића, а и сама ова трвења и међусобна оптуживања између врховних руководилаца показују како је — уосталом, као и увек у таквим приликама — нездраво стање настало после угушивања Устанка.

Борбе последњих комитских одреда

За све ово време местимичне борбе не престају ни у другим рејонима бивше устаничке територије. Према једној бугарској вести, капетан Милинко Влаховић се 6 маја налазио са четом од 30 комита у рејону Стара Бања — Веља Глава у Горњој Јабланици.

Са одласком Дечанскога борбе у околини Сокобање нису престале. О једној таквој борби војвода Јован Радовић, који је дошао у тај рејон, јавља: „У борби изнад села Подружнице, 25 априла 1917, Белојевић је са наредницима Величком Благојевићем, Дра-

[23] Арх. ВИИ.

гутином Николићем и Јованом Николићем напао целу непријатељску чету и натерао их у бекство ка Сокобањи, и то нападом с леђа. Војвода Радовић са 10 четника нападао је с чела. Борба је трајала 3 сата, после чега је непријатељ побегао без капа, носећи мртве и рањене. Наш стрељачки строј био је јако размакнут па се непријатељ уплашио да га не опколимо и заробимо. Исто тако прошла је и следећа чета која је стигла од Алексинца преко Бована". Радовић је затим пошао даље уз Источну Србију и 30 јуна, кад је у одреду имао 20 комита, јавља да је организовао разбацане четнике у Озрену, Ртњу, Буковику и Кучајским Планинама. У августу Радовић се, вероватно притешњен сталним потерама у Источној Србији, пребацује у Јабланицу и 18 августа налази се негде између Тулара и Гајтана у Горњој Јабланици.[24]

Треба рећи неколико речи и о акцији војводе Тошка Влаховића[25]. Тошко је успео да пође на свој те-

[24] О Јовану Радовићу савременици кажу да је био човек који се никада није колебао и кога ништа није могло изненадити. Био је фанатични поборник нове, уједињене Југославије. Једнога дана одвојио се сам у шуму и на неком картону од кутија сатима цртао нешто, а затим одушевљено дотрчао међу остале и показао им — мапу те Југославије која је укључивала Скадар, Ријеку, па чак и Корушку. Радовић је био и одличан говорник и знао је да запали масу и поведе људе као ретко ко. Најчешће је говорио: „Ми треба да будемо најсрећнији ако успемо да своје кости узидамо у темеље нове, уједињене Југославије". Он је заиста и успео у томе. У борбама није погинуо али су га 1919 у Сарајеву мучки отровали људи краља Николе.

[25] Тошко Влаховић је био професор и познати књижевни критичар кога је, као најбољег ђака Цетињске гимназије, црногорска влада стипендирала те је учио филозофију у Немачкој и Русији и кога је, причало се, сам Скерлић био одредио за свога наследника. Његови савременици га описују овако: „На челу Крајинског одреда стајао је један филозоф немачке школе, са изванредно фином културом и интелигенцијом. Војвода Тошко, рођени брат јабланичког војводе Милинка, био је тих, миран, повучен, стално је водио белешке о својим размишљањима. Тешко би човек могао веровати да један интелектуалац његових својстава и способности за науку, може да улети у једно овакво предузеће где ће имати да изгуби главу и где од свега његовог труда на интелектуалном пољу неће остати ништа". Тошко Влаховић је чак и у шуми, за време тих тешких борби и свакодневних потера, био сакупио читаву малу библиотеку из које је четницима у Источној Србији давао књиге на читање.

рен тек 23 јуна. У извештају, датираном тога дана, он каже да је узео 22 четника, и то само оне који су се добровољно јавили, и упутио се на свој раније одређени терен, а већ кроз дан два биће на оној страни (вероватно Мораве). Пре тога вели да је имао сукоб са Бугарима код Момчилова у коме су 4 њихова војника рањена. Следећи његов извештај писан је 29 јула из Источне Србије и у њему је описан пут овога одреда и све борбе на том терену. 26 јуна прешао је Мораву јужно од Ниша. 28 јуна стрељао је једног шпијуна у Хумској општини. 3 јула убио је два бугарска војника код Сврљига. 5 јула сукобио се са једном бугарском патролом на Тресибаби код Књажевца и разбио је. 13 јула на брду Јаблан, на бугарској граници, поделио је свој одред на три одељења која су у разним правцима упала у стару Бугарску према Белоградчику „да стварају забуну" и тамо остала 4 дана. Резултат тога упада био је следећи: код Салаша су убили 15 људи међу којима 8 војника; код села Врбова убили 3 сељака и 2 војника и водили борбу са потерним одељењем; код села Катуна убили једног потпоручника и 7 војника. Ту су убили и 2 жене („несрећним случајем али то се више не може поправити" — вели Тошко). Такође су и палили у Бугарској. После овог догађаја, бугарске су посаде у Источној Србији појачане, а за комитама су са свих страна упућена јака потерна одељења. Са таквим једним коњичким одељењем Влаховићев одред је 4 јула водио борбу код села Скробнице.

Тошко се, очигледно, није могао дуго задржати на терену Источне Србије, јер су тамо прилике биле веома тешке и терор над народом велики. У свом извештају он вели да народ нерадо прима комите но, не зато што више воли Бугаре, него што постоји велики притисак над тим народом. Још за видела сви сељаци морају бити натраг у селу. На рад у поље излазе само са објавама. Изван села нико не сме заноћити. Из кућа смеју излазити тек на један сат пошто сване. У једном селу, где има 80 кућа, сваке ноћи стражу чува по 30 стражара наоружаних секирама. А кад се комите увече појаве у селу, сви стражари јуре на њих вичући из гласа и дозивајући Бугаре. Ради тога је Тошко био принуђен да узме други метод — да се најпре прет-

стављa као Бугарин. У тим крајевима је и иначе много криминала и Бугари успевају да све то припишу комитама. Сам одред је стално у покрету, комите гладују често, а вечито су боси.

На левој обали Мораве, у крајевима где је био центар Устанка, Бугари такође предузимају, поред терора над народом, и најјачу оружану акцију да и последње устанике побију или похватају. Пошто му то није успело, Протогеров је смењен. 5 јула из Ниша је упућен нов распис[26] који гласи:

„Оглашавам властима и становништву ове области да је мојим актом помиловања од 10 јуна текуће године олакшано већини окривљеника који су били међу устаницима да се смире, да се покају и врате својим кућама и да почну миран живот. Али, на моју велику жалост, многи од њих нису желели да следе мом позиву и настављају да живе у шуми под оружјем. Они угрожавају мирно становништво нападајући оне који су користили мој опроштај, убијајући све људе који им се не придруже. Сви ти заблудели људи не желе добро народу, они се понашају као непријатељи, те их треба гонити, примењујући против њих најстрожије казне. Против тих људи, а још више против оних који су истог мишљења и који их сакривају, наређујем да се примене следеће казне:

Они који задрже оружје против постојећих наређења или они који учествују у бандама, биће сматрани као разбојници и, према томе, стрељани. Њихова ће имања бити конфискована у корист државне касе, а породице интерниране. Такође ће бити сматрана за разбојнике следећа лица са којима треба поступити на исти начин:

1. — Сви саучесници у тајним организацијама које су управљене против постојеће власти, као и они који раде на томе да другога увуку у такву организацију. Сви ратни заробљеници и они који су послати на радове па побегну из заробљеничких логора или радних команди.

2. — Интернирци који се удаље из места које им је одређено да у њему живе.

3. — Они који се сакривају и не пријаве се комисијама да би избегли да буду послати на радове.“

Још кад је Устанак избио, а нарочито по његовом угушењу, бугарске власти доводе из Македоније и из старе Бугарске многобројне комитаџиске чете (по једном податку их је већ до октобра 1917 било 64 у овим крајевима) које су биле састављене од највећих

[26] Documents том I 274.

зликоваца, „људи без душе и срца, а са одобрењем да раде шта хоће“[27] — како се каже у једном извештају. Те су чете биле добро увежбане за герилске борбе. Прописе за борбу и рад тих чета издао је 16 јула 1917 у Нишу нови командант Моравске области, потпуковник Дарвингов, који је у своје време и сам био комитски војвода у Македонији. Ова наредба о формирању и тактици комитациских чета за борбу против српских устаника гласи:

„Ниш, 16 јули 1917

Наредба број 4 о формирању и тактици јединица за борбу против четника.

1. — Као што је униформисаној полицији потребна као допуна криминална полиција, тако су за четничко ратовање потребне јединице за борбу противу четника као помоћ трупама.

2. — Главни значај јединица за борбу против четника не лежи у њиховој снази, него у личности њиховог вође. Одређени број војника једне такве јединице је 15 — 20 људи. Наоружање људства у оваквим јединицама је следеће: сваки војник треба да има пушку, највише са 100 метака, једну ручну гранату, један свежањ завоја (ранац не треба да има), торбицу за хлеб и капут. Торбица за хлеб и капут треба да буду по могућности натоварени на теглеће животиње које се могу употребити и да на њима војници јашу.

3. — Свака јединица за борбу против четника добија наређење да прогони одређену групу четника данима, недељама па и месецима. Овог основног начела треба сви да се придржавају као закона.

Допуштено је оснивање сопствене обавештајне службе. Тактика јединица у борби против четника истоветна је са оном коју су четници употребљавали. Јединице за борбу против четника крећу се, одмарају, штите се и боре као засебан и самосталан одред. Њихово најмоћније оруђе је изненађење, а њихова најјача снага лежи у иницијативи. Важно је да сваки њихов покрет буде задржан у тајности. Командант јединице за борбу против четника јавља преко курира сваки други дан свом претпостављеном свој боравак, а остале извештаје преноси најближим трупама. Јединице за борбу против четника исхрањују се или код најближих трупа или на рачун општине.“[28]

Ерхарт каже да су прописи и тактика борбе били истоветни и на аустриском подручју. У погледу иску-

---

[27] Арх. ВИИ.

[28] Арх. ВИИ.

става која се из те борбе могу извући он додаје следеће: „Ланчана блокада и потере у котлинама, као ни веза оба ова поступка са употребом претходница, не показују се добрим. Стога су успешно дејствовале само оне јединице које су све лукавство герилског рата употребљавале и непријатеља тукле његовим сопственим оружјем. Ову вест треба прихватити као драгоцену допуну ранијих искустава“.

Но, борба са комитама је спровођена на оба подручја, не само поменутим војним мерама, него и читавим низом управних мера. О томе Ерхарт каже: „Сваки становник морао је код себе имати исправу са фотографијом. Било је најстроже забрањено да се добровољци у ма ком облику заштићују. Сваки становник је био обавезан да извести најближу жандармериску станицу кад би се појавили четници. Ноћу нико није смео напуштати свој стан. Општине су биле обавезне да, ради сигурности од заседа и препада, исеку шуме и жбуње у ширини од 100 метара са обадве стране пута“.

Међутим, све те мере непријатеља не само што не успевају да прекину низ Војиновићевих борби, него чак ни да разбију његов одред који је у јуну бројао, према једном извештају, 50 бораца. Нажалост, архива аустриске крајскоманде у Крушевцу је веома оскудна за све време од завршетка маја 1917 па надаље, те ове његове борбе не можемо пратити по њеним изворима. За неке од њих даје податке четовођа Вучко Пантић, али без датума. Тако је Војиновић (изгледа пре Пећанчевог повратка од Босиљграда) код села Обртинаца (на Видојевици) у крвавој борби разбио комитску чету бугарског војводе Тана Николова. О овој борби пише и Војиновићев четовођа Богомир Лазић. На страни Бугара је, поред чете Николова, учествовао и један батаљон пешадије. Војиновић их је сачекао у заседи и напао изненада. Војиновић је викао: „Ово је Коста Војиновић! Оди, бре, Тане, на мегдан!“[29] Бугари су били разбијени и растурени — сам Николов, рањен, једва је умакао, а коња су му заробиле комите. Погинуло је више бугарских војника али су и комите имале губитака, међу којима је био и Рамадан Азировић.

---

[29] Арх. ВИИ.

Вучко каже даље да је Војиновић једнога дана сишао са Јастрепца на брдо код села Мађера у Топлици и позвао на мегдан бугарског команданта из Белољина „али он није смео изаћи ни за живу главу“.[30]

Војиновић је имао још једну борбу — вероватно 12 јула — са Аустријанцима код села Драгуше у Топлици. О овој борби оставили су податке Вучко Пантић, Богомир Лазић и Властимир Вуковић — који су под Војиновићевом командом учествовали у њој. Према Вучку, комитски одред је тада бројао 180 бораца, но, то је вероватно претерано (и раније смо напоменули да је Вучко патио од великих бројева). У шуми код Драгуше опколио их је потпуно и напао изненада у саму зору један јак аустриски потерни одред (према Лазићу Прва босанска регимента). Но, овакве су борбе биле Војиновићеви специјалитети. Крвава борба је трајала целога дана. Аустријанци су одбијани па су опет јуришали. Имали су и један митраљез који је непрекидно дејствовао. У први мрак комите су се пробиле на јуриш, бомбама. У тој борби погинуле су 4 комите, а о аустриским губицима не зна се сигурно. Међутим, судећи по броју заробљених (12 војника), изгледа да их је било повише.

Извештај Косте Војиновића српској Врховној команди и став ове по том извештају

После ове борбе Војиновић је прешао на десну обалу Топлице и на В. Брегу (к 425) изнад села Виче, одржао састанак са устаничким четовођама и командантима (Пећанац са својима, изгледа, није хтео да дође на тај састанак). Према подацима, било је присутно око 100 устаника. Бугари су их приметили и напали, али су били одбијени.

На том састанку Војиновић је написао следећи извештај за Врховну команду у Солуну:

„Ибарско-копаонички комитски одред
војводе К. Јов. Војиновића-Косовца
број 120
23. VII. 1917
Српској Врховној команди

После евакуације српске владе и војске из миле нам отаџбине 1915 г., а по окупацији од стране непријатеља, Аустро-Угарске и Бугарске, отпочео је наш српски живаљ који је остао, да преживљује најтеже и најгрозније тренутке.

[30] Арх. ВИИ.

Од првих дана окупације, непријатељ је најактивније настао да прво интернира и отера у ропство све српске војнике, рањене и болесне, официре, пензионере, свештенике, просветне раднике, народне прваке, који су припадали владиној странци, пријатеље династије и све у које су посумњали да ће бити опасни по њих, да их неће моћи тако лако покатоличити и придобити за своје привржденике и извршиоце својих циљева.

Одмах у почетку, Аустријанци су призвали напредњачке и либералне прваке које већим делом одмах придобише уза се и постадоше им слепо оруђе.

1. — Исте они поставише на виднија места у њиховим командама, даваху им лиферације, постављаху их за претседнике општина и кметове и штогод они жељаху исти слепо извршаваху.

2. — Помоћу тих несавесних бедника њихове власти почеше постизати значајне успехе.

Прво потказаше топове и муницију закопане. Затим, ко је шта био и какав је глас у земљи уживао, ко је којој странци припадао, где има оружја закопаног, ко је у српској војсци служио итд. Настала су одмах хапшења и малтретирања без обзира на пол и године старости. У томе доведоше и жандармерију која је са својом познатом бездушношћу прешла сваке границе. Наста вешање првака, Арнаутима и Турцима дадоше неограничено право, а они га одмах почеше искоришћавати, примењујући своје уређене методе грозних убистава, силовања жена и девојака мештана и избеглица, паљења српских кућа у Колашину, Косову и у селима покрај старе границе итд.

Бугари тако исто одмах у почетку побише масу слабих и рањених наших војника, свештеника, учитеља, чиновника, виђених грађана и сељака. И забранише српски говор. И једни и други силом тераху децу српску да иду у њине школе у којима се предавање завршавало са најпогрднијим и бруталним псовкама краља Петра и српске владе. Апсане беху пуне, новцу вредност сведоше на минимум, а зеленаши то искоришћаваху, примајући српску банкноту од десет динара за 3—5 лева или круна. И наш народ и материјално и морално поче пропадати и изгуби сваку наду на повратак независности и слободе.

Да бих овом претстојећем злу стао унеколико на пут и да бих наш народ унеколико спречио да не срља бесвесно у очигледну пропаст оптужујући једни друге — чиме би свесрдно послужио непријатељу да дође до потребног циља — повео сам се идејом да, иако под најтежим околностима, организујем комитску чету и да герилским четовањем убедим народ да Србија није заувек пропала, да ће она још већа бити, да се за нашу праведну идеју данас највеће царевине боре итд.

И, благодарећи богу и појединим искреним и правим Србима, могао сам да у кратко време повратим наш народ из заблуде, коју непријатељски плаћеници унесоше у њега. После неколико месеци појавио се и војвода — резервни поручник Коста Миловановић-Пећанац, који је, по његовом причању и тврђењу, дошао аеропланом као изасланик српске Врховне команде. У томе пристизаху и г.г. официри и војници који не хтедоше ићи у ропство, као и војвода — свештеник г. Димитрије Димитријевић као заробљеник у Бугарској. Сви ми споразумно извршисмо организацију у народу кога је доста било, нарочито војних способних обвезника у копаоничком, косаоничком и топличком крају.

Народ нас беше свуда одушевљено дочекивао и сваку нашу реч гуташе са највећом радошћу. Све спорове око крађа отпочесмо расправљати ми, забранисмо саборе, венчања код бугарских свештеника и ма какве тужбе код непријатељских власти. Претседницима и кметовима појединим који са непријатељем несавесно пљачкаху народ спречисмо то задовољство, непријатељу да не малтретира народ, и све је то вршено до дана Устанка тајно, кога се је дана наша мисија морала обелоданити.

Народ, оптерећен великим реквизицијама, а потом револтиран наређењем бугарске Врховне команде, односно регрутовања способних људи и шиљања на фронт у бој против своје рођене браће, не могаше више лојалан бити и мало и велико одрече непријатељу послушност и букну општи устанак у неколико округа.

Не могавши народну вољу не извршити, и ми војводе са активним комитским четама узесмо учешћа. Заузесмо вароши: Куршумлију, Прокупље, Лебане, Рибарску Бању. Непријатеља истерасмо из целог косаоничког, копаоничког и топличког краја. Дођосмо до Ниша с оне стране Мораве, до Врања, Лесковца и Алексинца. Поробисмо многе чиновнике, официре, војску и оружану спрему. Али, немајући довољан број спремних официра и услед велике навале непријатеља, који је по јачини са неколико дивизија, са великим бројем топова и митраљеза пошао на нас, морали смо се после 25-дневне огорчене борбе и држања у поседу целокупне територије и вароши, повући у планине.

Наравно да је затим било рђавих последица по наше становништво које су Бугари и Аустријанци са Арнаутима на најгрозније начине мучили и тиранисали (али само старце и бабе јер младеж беше сва избегла у планине и склонила се), али ипак постићи циљ нису могли, јер их ми по планинским висовима дочекивасмо и тукосмо тако да су веома многе жртве имали и не могаху се ограничити само на нас, у томе се мораше одмах нагло и за фронт повући. И тако ни упола нису извршили са пљачком и паљевином колико су то замишљали. Дакле, то је била воља целога народа и зато ни један не оплакује своја страдања већ се и даље са пушком у руци планине придржава.

Али, пошто је непријатељ окренуо другу политику нудећи нама војводама велике суме новаца само да се предамо, опраштајући свима четницима живот и грешку само да се предају (иако их после неколико дана тера у ропство) и још много штошта као, например, Бугари дајући народу оружје тобож против Аустријанаца, то се је народ почео колебати и поједини предавати.

Дакле, народ је почео губити сваку наду и, мада чује топовске пуцње са фронта, вели: бар је краљ могао аеропланом послати нека писма да видимо шта се ради и шта ће бити од нас.

Зато смо решили да испошаљемо војводу г. Димитрија Димитријевића и потпоручника г. Александра Пипера са пет четника да у име бога пробију кроз Македонски фронт и да Врховну команду детаљније о свему известе и цело стање опишу, пошто видимо да Врховна команда није о догађајима у Србији потпуно информисана била.

И поред најенергичнијих потера и огорчених борби са непријатељском војском, ја и војвода Пећанац продужићемо и даље енергично без обзира на претстојеће тешкоће рад сада као и досада и очекиваћемо моменат да непријатељу још једанпут загрозимо када буде отступао.

Ако српска Врховна команда жели повести рачуна о српском народу који се сада пати овамо и који још у њој и у нама гледа спасиоце, онда нека једино изволи испунити ова неопходна, потребна наша тражења:

1. — да се одмах отпочну аеропланима у маси разбацивати по селима и свим местима агитационе плакате у корист Србије и четника;

2. — да се један од г.г. официра испошаље аеропланом на место које будем означио да исти донесе извесну суму новаца да се помогну фамилије оних који се данас тамо и овамо боре, као и сељаци који су пострадали и фамилије чиновника. Да се од исте суме издрже чете које свакодневно расту те да се подигне углед и морал у народу и код четника;

3. — да се аеропланом испошаље један спреман хирург и лекови, као и остали завоји и материјал;

4. — да се путем канала кроз Албанију испошаље једна чета добровољаца из свих крајева са оружјем и муницијом ради уверења народа и вршења агитације;

5. — да нам се даду инструкције о даљем раду као и знакови аероплана. Само под овим условима моћи ће се спасти наш народ коначне пропасти и организовати у већем броју као и отсудни удар задати непријатељу приликом отступања. У том би случају и Арнаути са којима водимо преговоре пришли к нама. А у противном ће се наш народ под Аустријом потпуно покатоличити и постаће највећи аустрофили — а народ под Бугарском постати бољи Бугари него они у Софији.

Места на која треба да сиђе аероплан са официром су ова:

1. — Ливадице — Вукова Глава, више Левића и Трећака.

2. — Кула ливада између села Сеоца и Бабице код Треске.

3. — Мадљика караула код Пордуса.

По могућству испослати пешадиског поручника Момчила Бајаловића који би био подесан за овдашње прилике и још неког од господе официра за које Врховна команда нађе за сходно.

Част ми је ставити вам до знања да, поред мога одреда и војводе Пећанца, постоје и Јабланички комитски одред војводе г. капетана прве класе Милинка Влаховића, Пиротски комитски одред војводе Радовића, професора, Крајински одред војводе Тошка Влаховића, правника, и много других одељења и сеоских чета, а такође и одељења Студеничка и Расинска.

Командант Ибарско-копаоничког одреда
комитски војвода — рез. потпоручник
Коста Јов. Војиновић-Косовац

У отсуству осталих војвода, сагласан са извештајем и радом
комитски војвода
Димитрије Димитријевић, свештеник"[31]

За ношење овог извештаја добровољно су се пријавили: Димитрије Димитријевић, Александар Пипер, Ратко Стефановић, Петар Грк (звани Пикула) из Митровице, Прока Планић, Влајко Владисављевић и Властимир Вуковић.

Они су пошли из села Бабице на Копаонику 23 јула 1917 правцем: Чир — Мајдево — Ибар — Сеоце — Војимирци — Придворица — долином Дрима — Дрен — Бања — Кострец — Дреник — Ораховац — Велика Фоча — пресекли друм за Призрен — Манастир Св. Тројице — Сиринићи — Шар-Планина — између Тетова и Гостивара. Ту су случајно наишли на блиском отстојању на једну јачу непријатељску патролу, те су били приморани да је нападну. После ове борбе одвојила су се прва четворица, с тим да се поново састану на преноћишту код једног села на Сувој Гори. Међутим, кад су Планић, Владисављевић и Вуковић пришли том селу, дошло је до чарке и спречен им је прилаз и спајање са осталим четницима; по томе

[31] Арх. ВИИ.

су закључили да су остала четворица стигла пре њих, па су ту или ухваћени или изгинули. Уствари, Ратко Стефановић је погинуо, Пипер, Димитријевић и Петар Грк заробљени су, спроведени у Ниш и ту умрли мученичком смрћу.

Тада су ова тројица сами продужили пут ка југу, преко Извора, планинама југозападно од Кичева ка Охридском Језеру, где су у ноћи 28/29 августа прошли кроз непријатељске редове између Охридског и Преспанског Језера и избили на отсек 4 руског пешадиског пука, 29 августа у 6 часова.

У току овог кретања које је трајало више од месец дана, хранили су се у почетку по селима, купујући хлеб, а од Шар-Планине, пошто су били у непосредној позадини непријатељских трупа, хранили су се само кукурузом који су могли да нађу по пољима. Путовође су имали до Шар-Планине, узимајући их негде као добровољце, а негде силом, и мењајући их на сваком преданку.

Доласком до 4 руског пука тешкоће још нису биле пребројене. Они су захтевали да буду што пре упућени српској Врховној команди али нико није хтео да их разуме нити је могао да им верује. Овакав смео и тежак подвиг можда није могућ у неким војскама, те су према њима предузете многе компликоване административне мере. Саслушавани су, спровођени од једног штаба до дугог, у француском штабу одузето им је писмо и преведено, док најзад нису успели да буду спроведени српској Врховној команди којој су 4 септембра 1917 предали Војиновићев извештај.

Укупно су прешли око 400 километара за 35 дана крећући се за све време у позадини стабилизованог непријатељског фронта, по окупираној територији, на којој су на све стране крстариле непријатељске потере, и на којој је било припрећено смртном казном свакоме ко би маколико потпомагао четника или га одмах не би пријавио.

За време док је овај извештај путовао на Солунски фронт и док се о њему тамо решавало, Устанак све више јењава, нестају чете, гину најбољи, предају се слабији, долази још једна зима без икакве наде, а

народ трпи неописиве муке под окупацијом Бугара, који, као што смо већ рекли, нису знали да буду чак ни непријатељи.

Према Пећанчевим подацима, 5 августа 1917 је Јован Радовић одређен да изврши инспекцију Јабланичког одреда коме је сада командант Димитрије Беговић, док Машо Стојовић иде за Пусту Реку и Добрич, а Дрљевић у Косаницу да обиђу тамошње четничке групе. Мало касније Пећанац јавља да Јован Радовић треба да иде за Врањски округ, док су оба брата Влаховића прешла на десну обалу Мораве „где воде борбе сваки дан". Дрљевић каже да се почетком септембра растао са Пећанцем и да је до краја рата остао у Јастрепцу где је сачекао долазак наше војске. Тошко Влаховић је погинуо 18 октобра 1917 код села Власова, на међи Јабланичког и Косаничког среза, куда је вероватно био дошао ради договора.

*

Међутим, Врховна команда на Солунском фронту спороводи Војиновићев извештај 24 септембра 1917 године министру војске са следећим писмом:

„И пре пријема писма од војводе Војиновића, Врховна команда чинила је припреме да пребаци аеропланом једнога официра у предео Топлице. Његов би задатак био, да нађе резервног поручника Косту Пећанца, који је у прошлој години, пред почетак Румунске акције, пребачен аеропланом, опет у предео Топлице, да обавести наше становништво о општој ситуацији и скором уласку Румуније у рат као и вероватном нашем наступању од Солуна. Поручнику Пећанцу било је тако исто наређено, да своје бављење у Србији одржи у највећој тајности и да предузме четничку акцију у непосредну позадину непријатељске војске на овоме фронту, тек кад буде потпуно сигуран, да наша офанзива иде успешно, да је наша војска стигла близу старе границе и да се непријатељ повлачи. На ово је нарочито обраћена пажња поручнику Пећанцу, да не би, својом обелодањеном и пренагљеном акцијом, довео наше становништво у незгодан положај, и навукао на њега репресалије непријатеља, за које се је могло унапред знати, да ће бити страховите.

Тај дакле, сада пребачени официр, имао би да саопшти поручнику Пећанцу, да обустави сваку даљу акцију, да чете растури или их смањи на минимум и, да се са њима држи мирно на склоњеним местима, одакле би, тек у моменту нашег приближавања и бегства непријатељског,

имао да предузме само четничку акцију са малим четама, а никако да подиже општи устанак у народу, што може учинити тек по наређењу Врховне команде.

Из писма војводе Косте Војиновића, јасно је, да устанак није ни био подигнут од поручника Косте Пећанца, да се је он шта више одупирао подизању буне и, да је пристао на њу, тек у последњем моменту, кад се није више могла обуставити. То значи, да је он добро схватио и извршио свој задатак. Ипак био му је поновљен задатак, објашњена ситуација и издато наређење, да се побуна потпуно утиша до погоднијег момента.

Официр о коме је реч, није могао до сада бити пребачен из разлога, што се није имало зато техничке могућности. Јер заиста пребацивање аеропланом до наше старе границе, врло је тешка и опасна операција, захтева нарочити апарат и специјалну његову припрему, као и вештог и смелог пилота. На апаратима, којима је располагала наша и француска авијација овога лета, то није могло бити извршено, те се је морало чекати на долазак нових типова апарата, који до сада нису стигли. Због тога је у последње време наша авијација умолила Енглеску авијацију, да јој уступи један од својих аероплана, који су подобни за овако даљна предузећа. Енглеска авијација је дала свој пристанак и према томе, у року од 10 — 15 дана моћи ће се покушати, да се ово пребацивање изврши, ако се енглески апарат заиста покаже да је добар.

Што се тиче захтева војводе Војиновића, то на његове тачке имам следеће гледиште:

1. — Остављајући на страну, што је бацање плаката над територијом у старим границама тешко изводљиво, налазим, да то за сада никако не треба чинити. То ће имати оправдања и користи само у времену, кад наша војска буде кренула напред и, кад буде било изгледа, да ће ући и у старе границе. Сада би оваква агитациона средства могла само донети репресалије становништву, које намерно или случајно буде покупило ове прогласе.

2. — Не налазим да је оправдано слање и какве веће суме новаца, јер се не би имало могућности и гаранције за правилну њену употребу при раздели становништву, нити има потребе, да се чете издржавају и појачавају, пошто ће се наредити њихово растурање или смањење. Једна мања сума, око десетак хиљада, могла би се послати за најпрешније потребе самих чета. Веће суме због своје тежине не могу се ни слати аеропланом. Ако се и ви слажете са овим гледиштем онда би ми требало ставити што пре толику суму на расположење у бугарским (3/4) и аустриским (1/4) банкнотама по 100 лева (круна).

3. — Слање хирурга, лекова и завојног материјала аеропланом није могуће извести, баш и кад би се нашао хирург, који би на то пристао. То су предмети тешки и гломазни и не могу се преносити аеропланом на већу даљину.

4. — Слање чете добровољаца са Солунског фронта у Србију, сада нема свога оправдања, те се неће ни предузимати. Сем тога, то је поготову и немогуће извести са овако велике даљине. Кад будемо ближе пришли старим границама и, кад буде имало изгледа на улазак на стару територију, Врховна ће команда поступити онако, како то ондашња ситуација буде захтевала.

5. — Инструкције за даљи рад послаће се усмено по официру, који се сада буде пребацио. Оне ће, као што је већ мало час изнето, категорички забранити сваку помисао на општи, или почесни устанак у земљи, док Врховна команда не нареди; наредиће се да чете обуставе сваку јавну и насилну акцију, било противу непријатеља, било противу становништва, које не ради по препоруци војвода; наредиће се да се само у највећој тајности одржи организација неколико мањих чета, које ће тек у своје време, кад наша или Савезничка војска буде већ продирала у предео Косова, Овчег Поља и Мораве, предузимати четничку акцију, у позадину отступајућег непријатеља. У то време, веза Врховне команде са четама, биће релативно лака, како ваздухом тако и сувим, па ће им се и издати потребне инструкције, а за сада би било прерано то чинити."[32]

Ипак је на крају одлучено да се капетан друге класе Јован Илић, родом из Прокупља, авионом, којим ће пилотирати наредник Синиша Стефановић, пребаци у Топлицу. Директиве које су Илићу као и Пећанцу само на потпис саопштене, гласе:

„Врховна команда

О. број 19460

15 октобар 1917

Капетану друге класе Јовану М. Илићу,

Ви ћете бити пребачени аеропланом до наше старе границе са следећим задатком:

1. — Да нађете четничке војводе Косту Пећанца у Пасјачи и Косту Војиновића у Копаонику или где буду били и да им саопштите следеће наређење Врховне команде:

а. — да обуставе сваку четничку акцију и сваку помисао на дизање општег устанка у земљи. Устанак и четничка акција могу у садашњим приликама донети само штету нашем становништву, без велике користи за нашу војску;

б. — чете које сада постоје имају се или растурити или свести на најслабији састав. Оне треба да се брижљиво крију од непријатељских власти, а и од нашега народа уколико је могуће, тако да се добије утисак као да оне више и не постоје;

---

[32] ВРС XXIV 172 — 174.

в. — према томе, чете треба да одустану од сваких насилних мера према нашем становништву које се не буде покоравало њиховим наређењима. Оне не смеју да узимају на себе право кажњавања и осуђивања становника на глобу или смрт као што су досада чиниле.

2. — Ви ћете узети под своју команду чете војводе Пећанца и Војиновића, као и остале које буду постојале. Уз сарадњу тамошњих војвода радићете на тајној организацији чета старајући се при томе да у разним крајевима имате по коју чету.

Организација ових чета мора да се одржи у највећој тајности, људи који их образују треба да живе код својих кућа уколико је могуће и да се баве својим редовним послом. Једна чета не треба да зна за остале, како се тајна не би одала. Сваку чету треба снабдети оружјем, муницијом и експлозивом и све то чувати на скровитом и сигурном месту до момента употребе. Оружје и муницију узети од онога кога садање чете већ имају или се још налази негде закопано или прикривено. Стараћете се да се чете организују на првоме месту поред железничке пруге Скопље — Ниш — Београд и Ниш — Пирот, затим поред пута Крива Паланка, даље поред железнице Скопље — Митровица и путева Митровица — Нови Пазар — Рашка — Краљево и Нови Пазар — Сјеница — Прибој — Приштина — Прокупље — Крушевац итд. Свака чета треба да има свој рејон на коме ће дејствовати и треба да се означе објекти на железници или друму које треба да поруши.

Понављам да ова припремна организација мора да остане у апсолутној тајности, како непријатељске власти не би посумњале у њено постојање и како не би предузимале гоњење становништва. Због тога не смете имати никакве спискове чета ни четника нити ма коме одавати општу организацију. Свак има да зна само оно што се њега тиче и ништа више.

3. — Време кад треба ове чете да преузму своју акцију биће вам одређено од стране Врховне команде. То ће бити тек онда кад наша војска буде стигла у предео Скопља и кад непријатељ буде био у пуном отступању. Тада ће аеропланом бити пребачени други официри у предео Топлице да вас нађу и да вам донесу наређења, тада ће и наши аероплани бацати прокламације над нашом територијом да обавесте наш народ о скором нашем доласку.

То ће бити време када ваше чете треба да предузму четничку акцију, свака у своме рејону, рушећи објекте на непријатељским комуникациским линијама и уопште узнемиравајући непријатеља у бекству и повлачењу. На првом месту треба порушити железничке мостове на пругама Скопље — Београд и Ниш — Софија, или, ако су они добро чувани, онда и саме шине на прузи, бирајући за то кривине пруге и њихове спојнице. Даље, рушити и мостове на обичним местима, сећи телеграфске линије, палити магацине, нападати комору, и уопште узнемиравати непријатеља са малим четама а на много места.

Али и тада треба да дејствују само те мале чете на разним местима без дизања опште побуне. Ни ви ни остали четници немате право дизања општег устанка и треба да увек будете свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај и недоумицу не знајући како да се определи и нашта да се реши. Народ треба, дакле, оставити потпуно на миру и не излагати га опасностима да буде предмет непријатељске освете која је позната са своје свирепости.

4. — Ви ћете се старати да јављате што је могуће чешће — нарочито у почетку пролећа, о вашем раду, било преко каквог лица које би упутили да прође кроз непријатељске линије, било преко дописних карата и огласа београдских новина. У сваком случају лицу које будете послали не треба да дајете никакав писмени извештај већ треба усмено да изложи вашу одлуку, односно да је напише на тајни начин, како ће вам бити показано. За писање преко дописних карата или београдских новина добићете нарочиту шифру.

Ако би случајно пали непријатељу у руке не смете признати да сте дошли са Солунског фронта нити да сте послати од Врховне команде.

5. — Војводи Кости Војиновићу кажите да је Врховна команда примила његово писмо од 25. VI. и да су до Солуна стигли 28 овог месеца четници Прока Планић, Влајко Владисављевић и Властимир Вуковић, остали њихови другови су се одвојили код Тетова за време једне борбе и не зна се шта је са њима било. Хирург и чете не могу му се послати, а новац се не шаље пошто је немогуће послати већу суму авионом".[33]

У даљем делу документа описана је подробно техника слања шифрованих извештаја.

Авион је пошао из Корче 29 октобра у 14 часова. Но, приликом спуштања код села Шилова у Горњој Јабланици (јужно од Лебана), несрећно је ударио у неко дрво и запалио се. Једно бугарско потерно одељење било је у близини те одмах прискочило и ухватило оба члана посаде који су ипак успели да пре тога запале све хартије. Пећанац је касније причао да је и сам био у близини, но није могао интервенисати „услед непријатељске надмоћности".[33]

На саслушању код пуковника Дарвингова у Нишу, 8 новембра, капетан Илић је углавном изјавио да је био послат да народу саветује да се покорава бугарским властима, да одбаци сваку помисао на устанак и да отстрани комите. Бугари су га надугачко испитивали о стању српске војске на Солуну и Илић је о томе

[33] Арх. ВИИ.

са много детаља говорио но, као што сведочи иследникова примедба, на самом записнику: „Највећи део исказа капетана Илића је лажан — нетачан".[34] После саслушања Илић је стрељан и сахрањен незнано где Пилот Стефановић је доживео славну смрт. Бугари су силом сакупили велику масу света на једном од нишких тргова и попели Стефановића на сто да народу говори о расулу и пропасти српске војске. Стефановић се збиља попео на сто, погледао по народу и викнуо: „Не дајте се браћо, наша војска је близу!" И — пао изрешетан куршумима и бајонетима.

Смрт Војиновића и крај Устанка

Чим је видео шта се десило са Илићем, а можда и начуо какве су биле његове директиве, Пећанац, по сопственом исказу, на Митровдан (26 октобра — сигурно по старом) сазива збор преживелих устаника и њихових вођа и дефинитивно ликвидира цео покрет: ко хоће да се преда нека се преда, ко може да се сакрије нека тако учини, остали да иду са тога терена куд ко зна. Одмах после тога неколико људи одлази за Црну Гору међу којима: Милинко Влаховић, два брата Радовића и други. Сам Пећанац се са још једним другом пребацује у Расински срез, у село Ломницу, и ту, добро сакривен, проводи целу зиму 1917/18.

На мегдану остаје сам Коста Војиновић. Он неће да бежи, неће да се предаје, неће ни да се крије. Он кроз крв и огањ и даље корача поробљеном земљом и тражи јуначку смрт — гроб његов нека остане на њој, гроб који ће и даље вршити мисију његовог живота. У мутну јесен у коју се зароњава земља, умире Устанак па нека умре и он са њим. Његова глава је уцењена са 40.000 круна, но, ниједан Србин није за паре способан да изврши такав злочин. Вернер, командант окружне жандармерије у Крушевцу каже: „Скоро две године гонимо и уништавамо ове разбојнике, а они се још увек појављују — већ смо се заморили!"[34]

Да би уништили Војиновића, Аустријанци 17 октобра 1917 образују специјални ловачки пук. За ову сврху свака крајскоманда у Србији издвојила је по

[34] Арх. ВИИ.

36 људи — добровољаца. Пук је бројао око 500 добро наоружаних, за борбу са комитама вичних, од свих других редовних служби ослобођених, војника, који су усто морали знати српскохрватски језик. Основна јединица у пуку био је самостални вод од 20 људи са једним официром и два подофицира. Ерхарт не може довољно да нахвали овај пук за чијег је команданта био постављен „пуковник Клем из породице Клем. . . одличан и снажан командант . . . То су биле праве елитне трупе под командом искусног ратног официра“. Исти писац каже даље да су биле образоване турске и арнаутске јединице за борбу против четника које су крстариле и ратовале под сопственим вођством у својој народној ношњи. Према аустриским извештајима они су вршили веома корисну службу исто као и један „домаћи батаљон, састављен од муслимана под вођством негдашњег турског официра“.

Но, у погледу оцене „ловачког пука“ Ерхарт се изгледа ипак мало пребацио. Касније је овај пук расформиран јер, према званичном саопштењу, „није показао никакве нарочите успехе. За све време само се једном сукобио са бандитима, и то ноћу — било је пуцања са обадве стране али без губитака. Разбојници са врло великом пажњом и опрезношћу врше свој задатак, а терен је лош и помоћ становништва велика те су у стању да сваки сукоб избегавају. . . Они раде веома лукаво и не може се ништа учинити већ се ова борба има само водити, као што показује искуство од две и по године, путем конфидената“.

О самом Војиновићу Ерхарт каже: „Капетану Војиновићу, са још неколико мањих чета, успело је да се још целе 1917 године задржи у пределима окупираним од Аустријанаца. Највише се борио нападајући. Захваљујући својој одважности увек се пробијао, па и онда кад је појачани ловачки пук под руководством пуковника Клема, у јулу 1917 године, темељито прочешљао побуњеничке крајеве у виду хајке и том приликом опколио и уништио чете капетана Пећанца. Тек децембра 1917 године пао је Војиновић и тиме је четнички рат готово потпуно замро“.

А Дерок: „Водећи борбе из дана у дан, извлачећи свој одред из безнадежних ситуација и пробијајући се кроз замке и заседе које му је непријатељ постављао, Војиновић би најзад рањен. Тешко рањеног четници су га преносили даље и крили, док најзад, децембра 1917, не би опкољен код села Гргура у Топличком округу. Ту последњи пут даде жесток отпор, али, исцрпљен, истрошен многобројним борбама, не могавши при томе ни да се креће због рана, борио се до претпоследњег метка. Последњи метак наменио је себи одржавајући тиме реч да жив неће пасти непријатељу у руке. Тако заврши овај јунак без страха и мане. Није му било суђено да причека још девет месеци па да види сан свога живота остварен. Кажу да му је последња жеља била да буде сахрањен где је и погинуо и да му је непријатељ испунио ту жељу. Бугарска чета која га је опколила у последњој борби награђена је са 90.000 лева".

Нико, као што се види, не зна тачно, или можда неће да каже, како је Војиновић погинуо. Да ли можда зато што је људе стид признати да је он остао сам? Поред једне нејасне забелешке да је био рањен у великој борби код Трећака где су га опколиле јаке аустриске снаге, кад му је изгинуло много четника и заплењена цела архива, о Војиновићевим последњим данима и смрти прича само Вучко Пантић. Но, на свој несрећни, неписмени начин и, што је још много горе, као и он да хоће нешто да сакрије, а да с друге стране опет истакне јунаштво „моје жене Росе". Ми смо приморани да цитирамо, или, боље речено, да реконструишемо то његово казивање јер другога нема.

Вучко је био са Војиновићем на вечери у селу Алабани. Бугари су их стигли и опколили село. „Моја жена Роса била је пошла некуда кроз село и кад је срела Бугаре опалила је пет пута из пушке на њих, а и да нама да знак"[35] — каже Вучко. Они су истрчали из куће и прихватили борбу. Сузбили су Бугаре, али је Војиновић био опет рањен. Вучко га пита где је рањен, а Војиновић каже да га је куршум погодио баш

[35] Арх. ВИИ.

на исто место где је раније био рањен и која је рана тек мало била зарасла и додаје: „Али то за мене није ништа".[35] Одатле полазе пешке кроз снежну пусту децембарску ноћ. Војиновић се подупире на пушку, но, рана се хлади и он више не може да иде. Наилазе на једну заседу Бугара и растерују је. Тада се Вучко одваја од Војиновића и Росе (изгледа да су ту били још само њих двоје) да негде нађе коња за јахање. Но, кад се вратио, није их више нашао на истом месту јер су они морали да устукну пред једним другим бугарским потерним одељењем. Вучко каже: „Ја са моја три четника ударим Бугарима за леђа"[35] и сада се они повлаче. Трећа бугарска заседа се сама повлачи пред њима. После неколико дана Вучко је оставио Војиновића у некој воденици код села Гргура. „На растанку смо говорили о угушеном Устанку, али ми је он рекао да не губим наду јер ће српско царство опет доћи. Још ме је замолио да не идем, али ја нисам имао времена. Отишао сам од њега и после пола сата чуо сам пуцњаву из правца оне воденице. То је војвода водио последњу борбу. Те ноћи сам сањао: ја идем на коњу, под оружјем али — без главе. Кад сам тај сан саопштио мојој жени Роси она је рекла: „Јаој! црни Вучко, изгубићемо јаднога војводу!" И збиља известили су ме да је Војиновић погинуо."[35]

Бугари су мртвога Војиновића на саоницама отерали у Куршумлију. Био је снег, тмуран и хладан дан и људи и жене су плакали иза прозора посматрајући тај призор. Војиновићу је била спала капа и један војник се улизички обратио своме официру са предлогом да му је закуца ексером за главу. На то га је официр страховито ошамарио и рекао му: „Док је био жив бежао си од самог његовог имена, а сад мртвога хоћеш да срамотиш!"[35]

Са Војиновићем је умро и Устанак. Већ су биле погинуле војводе и четовође: Тошко Влаховић на Власову, Димитрије Димитријевић у Нишу, Машо Стојовић на Јаворцу, Милан Дечански на Јастрепцу, Цветко Оташевић код Куршумлије, Димитрије Беговић на Радану, Рамадан Азировић на Обртинцу, Ђуро

Вуковић, Тодор Митић-Слишанче, Синадин Јанковић, Мика Моравац, Урош Рудинац, Милан Николић, Милан Смедеревац и безброј других.[36]

Само Пећанац није погинуо — он је један између оног веома малог броја устаничких вођа који су дочекали слободу. У пролеће 1918 вратио се из Расине у Топлицу али је убрзо одатле побегао за Санџак где се крио — причало се — у булским шалварама и под фереџом. Он је био тако добро сакривен да, према сопственом исказу („Нажалост био сам врло доцкан обавештен о таквом стању фронта"), није чак ни знао кад је пробијен Солунски фронт.

Са овим је завршена прича о овоме крвавом српском Устанку. Остаје да се каже још неколико речи о цени која је за њега плаћена.

* * *

[36] Како су ти људи гинули навешћемо само један пример, смрт четовође Мирка Месића из Црнога Врха у Јабланици, једнога малог и скоро сасвим непознатог борца Устанка. Бугари су направили вешала и сазвали цело село да би та смрт била пример за остале. Месић је, међутим, мирно стао под вешала и рекао: „Да бог да, Бугари, колико ја био на конопцу толико било ваше царство и толико вам Фердинанд био у Софији".

7

БЕСТИЈАРИЈЕ[1]

Никада није утврђен тачан број жртава које су за време бугарске окупације пале на устаничкој територији, нити број запаљених кућа, мучења и других зверстава, јер често више није ни остајало очевидаца и сведока да о томе некоме причају. Према подацима којима је Дерок располагао, од стране окупатора је у то време побијено 8.767 особа, а попаљено 43.484 зграде. Ми смо имали прилике да те податке и сами посматрамо.[2] То су спискови који су се после рата нашли у рукама резервног капетана Јована Новичевића и, судећи по броју који се скоро подудара, они су били Дероков изворни материјал.

Ти спискови палих жртава у раздобљу 1915—1918 прикупљени су из 123 општине и овако се крећу по срезовима: Добрички 2.918, Јабланички 1.467, Прокупачки 1.398, Косанички 1.067, Лесковачки 717, Пчињски 472, Копаонички 343, Власотиначки 387 — дакле укупно из 8 срезова 8.769 жртава. Но, као што се одмах види, овде није евидентирана сва устаничка територија чак ни на југу акамоли на истоку Србије. На југу недостају Прешевски, Јужноморавски и Масурички (Сурдулички) срез — а само у овом последњем рачуна се да је доведено из свих крајева Србије и стрељано, и

---

[1] Некадашње масовне борбе у староме Риму између гладијатора, наоружаних кратким мачем с једне, и изгладнелих дивљих зверова који су на њих пуштани, с друге стране.

[2] Спискови се и даље чувају на Семинару за историју народа Југославије на Београдском универзитету.

то пре почетка Устанка, неколико хиљада Срба.[3] Недостају подаци такође за Заплање, области око Ниша и Пирота, затим за Расину, крајеве између Јастрепца, Крушевца и Мораве, Алексиначки срез, сокобањски крај, Сврљиг (у околини Сврљига је само у једном селу — Грбавче — стрељано једнога дана око 100 људи). Недостају подаци и за целу Источну Србију итд. — све и да не рачунамо ужички крај, Шумадију, долину Велике Мораве, где су Бугари такође починили велика зверства (помиње се да су само у пожаревачком крају тукли плотунском паљбом по 150 у једном конопцу повезаних Срба).

Други недостатак ове анкете јесте то што су општинске власти често сувише уско анкетирале, и поред тога што нису пропуштале да попишу све погинуле, али су сужавале критеријум и бележиле само оне који су убијени, а не и умрли у интернацији, оне који су од последица батина и других злостављања касније умрли итд. Исто тако нису анкетирани они који нису били рођени на односној територији него су се ту затекли и гинули у борбама или и без њих бивали убијени, као што је био случај са избеглицама са Космета или из Македоније, или напросто са људима који су се ту случајно затекли (Бугари су, например, скидали са возова и убијали). Још нешто: општинске власти су се очевидно негде задовољавале да попишу само погинуле у време Устанка и евентуално после њега али не и пре, затим се нису свуда бележиле погинуле жене и деца него само људи, итд.

Скупштински Анкетни одбор који је баш руководио овом анкетом и сређивао и ценио све податке, наводи у свом извештају да је укупан број жртава за време окупације само у рејонима Србије који су били обухваћени Устанком (и где је он вршио анкету, утврђујући ону фамозну „кривицу“) излазио на 35.000 душа. Међународна анкетна комисија која је испитивала ове злочине тврди[4] да је само на југу Србије убијено 20.000 лица.

[3] У једном извештају из Сурдулице, који је Рајс прикупио, каже се да је убијање мештана у самом овоме срезу почетком 1918 узело толико маха да је „народ овога краја био угрожен од потпуног истребљења у пуном смислу те речи“.

[4] Rapport 4.

Ценећи све ове бројеве и податке, број жртава за време бугарске окупације у овим крајевима не може, по нашем мишљењу, никако да буде мањи од 20.000 душа. Бивши грчки посланик у Софији рекао је једном енглеском новинару да је пролазећи кроз Србију добио утисак да је то мртва земља, отприлике може да се узме да на сто жена долази један човек."[5]

Паљевине и рушевине нису ниуколико заостајале за убијањима него су можда и предњачиле.[6] Читава села су у пламену и диму нестајала са лица земље за један дан. Тако је само у Топличком округу спаљено и уништено 55 села.[7] У Добричком срезу изгорело је цело село Александровац, у Гргурској општини од 320 кућа остале су само две, општине Бањска, Рачанска, Иванкулска, Добродолска у Косаничком и Лукавска у Копаоничком срезу више нису ни постојале — број изгорелих зграда само у ових шест општина износио је преко 5.000.[8] Према томе, може се ценити да је и број уништених села, односно запаљених кућа — што су све Бугари радили под изговором војних разлога и ради спречавања буне, а некада и без икаквог изговора, из најобичнијег рушилачког беса и мржње према Србима — много већи од онога који је поменуо Дерок.

Сада би требало рећи неколико речи о начину на који су сва ова зверства вршена. Људи који, нарочито после свежих успомена из минулог рата, не воле да читају чак ни суве податке о злочинима акамоли њихове описе, могу бити сигурни да и ми томе послу приступамо са осећањем грозе и да ћемо их поштедети свих оних бестијалности којих су пуне хронике овога доба, прећи ћемо преко свега онога што се може изоставити. Но, понешто се свакако мора и о томе рећи.

---

[5] ВРС XXIII 639.

[6] Лепо о томе каже послератни извештај општине Медвеђа у Срезу јабланичком: „Материјалну и моралну штету немогуће је описати јер то није учињено једном лицу или једној кући, већ је учињено колико има кућа у општини и колико је људи, жена, младића и девојака".

[7] Извештај Анкетног одбора.

[8] Извештај Међународне комисије.

И ништа од свега овога што ћете прочитати није измишљено, на велику жалост и срамоту човечанства и времена у коме се десило.

Највећи број ових злочина утврдила је и описала Међународна комисија[9] у којој су, поред три Србина, били још и француски делегат Бонасије и енглески потпуковник Х. Б. Мен, који су обадва својеручно потписали овај извештај. Да су њихови подаци тачни навешћемо сам критеријум за испитивање и утврђивање ових злочина за који та комисија каже: „Комисија је водила рачуна само о оним документима којима се неоспорно може поклонити вере ... То су у првом реду наредбе самих бугарских власти, затим материјални трагови бугарских насиља, разрушена и спаљена села, обележја мучења на људском телу, раке са људским лешевима и костурима итд... Исказе самих жртава Комисија није примала ниједан безусловно и без проверавања ... Комисија је добро пазила да бугарску владу не учини одговорном за све оне ствари за које она, строго узевши, не одговара ... Јер, међу овим злочинима има и таквих који су вршила лица без званичног карактера ... Зато је Комисија на рачун бугарске владе ставила само дела њених сопствених органа, војника и чиновника“.

Неке податке ћемо такође цитирати из анкете доктора Рајса, чувеног швајцарског криминолога и професора кривичног права на Лозанском универзитету,[10] а један део оваквих података из забележака америчког новинара Вилијама Драјтона који је после рата обишао устаничке крајеве и о резултатима својих испитивања држао предавање у Јунион клубу у Њујорку.[11]

Ми нећемо расправљати о међународноправним питањима Хашке конвенције, о гажењу свих ратних закона и правила, непридржавању основних принципа човечности, вандалском спаљивању књига, вређању једне старе културе и о однарођавању читавог једног народа. Нећемо говорити о реквизицијама и контрибуцијама, пљачки, наметима и кулуцима, што је све за

[9] Rapport.
[10] Reiss.
[11] Drayton.

кратко време од овога, некад богатог и напредног краја, направило пустош, сагорелу и глуху, по којој су брзо расле шуме и крстарили вуци. Нећемо више говорити ни о интернацији у масама, људи као и жена и мале деце, интернацији чији је једини повод био ако је неко и даље тврдио да је Србин, интернацији која је, према подацима Међународне комисије, захватила из Србије и Македоније око 100.000 лица од којих се пуних 50.000 никад више није вратило, већ је или поубијано на путу, или умрло од мука, болештина и глади, или је страдало у самим бугарским логорима. Нећемо говорити ни о уценама, корупцији, спаљеним домовима и опљачканој имовини, о срушеним школама и црквама, раскопаним гробовима да би се нашло „дебело јер“, најзад ни о онима који су гинули у борби и са пушком у руци. Нећемо, — далеко би нас све то одвело. Нећемо јер има премного и без тога да се каже.

Ево, прочитајте документ број 15[12] — изјаву сељака Дана Ђорђевића, дату пред Међународном комисијом:

„У месецу новембру 1915, тојест у моменту инвазије земље, три бугарска официра дошла су у моју кућу где се налазила моја фамилија коју су сачињавали моја жена, моја ћерка од 12 година и моја два мала сина. Ја сам био осумњичен што сам имао брата у српској војсци. После дужег испитивања, у моме присуству и пред мојим очима и очима моје деце сва три бугарска официра су силовала моју жену. Затим су исто учинили и са мојом ћерком упркос њеног детињег доба и њене вриске. После овога они су питали моја два сина, од којих је један био стар 7 а други 9 година: „Ти ћеш бити једнога дана српски официр?“ Пошто су добили потврдан одговор бугарски официри су им закренули вратове једноме на десну а другоме на леву страну. Пошто су издржали још многа оваква мучења моја жена, ћерка и синови помрли су за непуну годину дана. Ни ја више немам разлога да живим. . .“

Колико је оваквих црних и страшних докумената остало по Србији казала је једино она тужна народна песма:

---

[12] Documents, том I 33, 34.

Што је неба да је лист хартије,
што је мора да је мурећепа,[13]
горе да се у пера претворе, —
не би с могло описати јаде
што Бугари по Србији раде.

Остала су многа згаришта села где ни петла више било није да запева, а у оним селима где је остало живе чељади није их било довољно да сахране мртве. Марта 1917 Бугари су запалили и потпуно са земљом сравнили село Гајтан и на једној гомили побили око 200 душа, највише жена и деце. Драјтон наводи да је том приликом убијено 20 трудних жена, и да је следећег јутра поред једне жене нађено њено мало дете, које је чудом остало живо, како грчевито покушава да сиса мртве груди своје мајке. Слично Гајтану пострадала су села Шишава и Ломница у Власотиначком срезу у којима је сав народ побијен и расељен. Село Барје у Лесковачком срезу пострадало је још трагичније — у једну кућу Бугари су затворили 42 лица, међу којима је било 10 дечака и једна жена, кућу су затим запалили те су сви ови јадници у њој изгорели. Такође су у селу Александровцу код Прокупља у једној кући запалили 27 душа. Кућу је опколио ланац војника и цело село је слушало како су ови јадници вриштали сагоревајући постепено. Исто се десило и у селу Црној Бари у Власотиначком срезу. У Сурдулици су српске жене које су долазиле из далека да траже своје биле примораване да играју коло баш на месту где су њихови мужеви, браћа и синови били закопани.

У Житном Потоку су живу одрали мајку Петра Стаменковића. У селу Гргуру су ставили на ватру казан воде и у њега стрпали живога Аврама Тодоровића и, док се овај кувао, мрцварили га бајонетима. У Течану су обесили стрмоглавце Јосифа Филиповића, подложили под њим ватру и док се он прљио, Бугари су га кундацима и штаповима ударали по глави „да истресу чађ“. У Грабовници су вешали људе стрмоглавце и љуљали их на тај начин што их је један мотком ударао с једне а други с друге стране. У селу Свињишту две жене су свезали за колац и живе запа-

[13] Мурећеф (арапски) — мастило.

лили. У селу Петровцу Бугари су девојчици Ивана Петровића забијали под нокте запаљено иверје. Децембра 1917 свезали су у један конопац 57 људи, жена и деце, тукли их и мрцварили цео дан, а увече оставили целу ноћ на снегу те су многи од њих ујутру осванули смрзнути. У селу Доњој Бејашици Бугари су скинули голу Марику Нешовић, оборили је на земљу, пробили јој кроз уста зашиљени колац и тако је приковали за земљу. Крсману Милекићу из Добротића отсекли су десну руку и дали му је да је за Прокупље носи у левој. Један комитски војвода силовао је Дару Каличанин из Коњуше, а затим је, нагу, тукао конопцем који је претходно умочио у топлу воду и на коме су били завезани чворови. Тукао ју је по голом трбуху све док жени није ударила крв на уста, пио и певао док би се она повратила, па опет настављао да је туче. Бугари су грејали пијуке и њима пекли сељаке, а после их тукли по тим ранама. На друге људе су пуштали огромне полициске псе који су их растрзали.

Жене су такође пропатиле као и људи, и више него то, оне су пропатиле „све што једна жена може да претрпи". Јер, збиља, жена је подложна физичкој тортури као и човек, али срамоти и душевним патњама много више него он. Војници су их одводили у касарне и тамо држали све док јаднице не би полуделе. Убијали су их ако су се браниле од силовања (ми све то уопштавамо не наводећи поједине страшне историје којима кипти поменута збирка докумената). Силовали су девојчице од 8 и испод 8 година, а оне су после тога умирале (кроз документа смо наишли на 5—6 таквих случајева). Силовали су их, а затим садистички мучили, убијали или бацали у ватру. У тим крајевима има доста села где ниједна жена није остала а да над њом није било извршено насиље. Мајке су силовали у присуству ћерки и ћерке у присуству мајки. Бугарски пуковник Чавдарев одабрао је све заражене војнике и послао их да силују невине девојке. Ми нећемо даље наводити сва ова недела, нећемо говорити какве су све друге ужасе и срамоту морале те жене да претрпе, како је чак и бугарски владика Мелентије проповедао у цркви да жене не треба да се клоне

бугарских војника, јер, „баш и да остану од њих трудне, то није рђаво“. Дозволите да поменемо још само један случај: у селу Петровцу бугарски подофицир Фердинанд Маура, са четири своја војника, ухватио је ћерку Станије Бошковић, свукао је голу, свезао и, пошто ју је тукао по стомаку, »caused his dog to violate her«[14] (Драјтон).

Вучко Васиљевић из Свињишта четири пута је тучен мокром троструком камџијом, његов осмогодишњи син обешен стрмоглав, а жена и свастика силоване па упрегнуте у плуг да ору. Риста Лакетић из Дегрмена натеран је да једе печено срце свога сина. У селу Белој Води, у кући Милачића, покупили су жене из те породице па их онда пекли на ватри, а кад би се онесвестисле, избацивали их напоље у снег. То је ишло редом: једне су пекли до несвести, затим избацивали у снег и одатле узимали друге које су се већ биле освестиле те њих настављали да пеку. Биле су и три девојчице од 13, 14 и 15 година и три старије жене од којих једна од 64 године. На оваквим страшним мукама три од њих су умрле исте вечери. Једном сељаку из Раче код Куршумлије направили су крст, натоварили му га на леђа, јадник га је носио тако више од 60 километара до близу Ниша где су га, у селу Чокоту, разапели на тај исти крст.

Најболнији тренутак за време окупације у Сурдулици овако је описан од једног очевица: „... Али помоћ није долазила ни са једне стране. И док је ватра гутала села, сељаке, опљачкане и злостављане, гонили су војници у затвор и осуђивали на смрт. У оваквој ситуацији, усред овога ужаса, залупао је добош у Сурдулици, позивајући све становништво да дође на играње на градском тргу. Онај који се не одазове позиву биће оптужен за издају и предат војном суду. Уплашено становништво се сакупило у центру града. Тада стигоше бугарски војници из суседног гарнизона са музиком на челу. Њихов командант, пошто је музика почела да свира и војници почели да играју, позва људе и жене да играју са њима. Нарочито је упорно тражио да играју жене које су биле у жалости и није

[14] „Пустио је пса да је силује“.

се хтео удаљити од тога места док није видео да су и жене почеле да играју. Оне су играле плачући а присутни су плакали са њима. То је био најболнији моменат за време бугарске окупације".[15]

Ни деца, наравно, нису била поштеђена. Управо, противу њих се и водио тај крвави рат једнако као и противу одраслих. За дете Анђелка Шопића рекли су: „Везуј! оно ште бидна поголем шовинист и комита од башта!" Дечацима Дана Ђорђевића: „Ви е ли ште биднете един ден српските офицери?" Трудне жене су ударали бајонетима у стомак „да се не роде ти српски кучићи!"

Бугари нису волели да убијају пушком јер се „арче патроне", а и „прави се галама" — њихово омиљено средство био је нож. Затим је био чувен систем убијања мотком коју су звали „бела пушка". Оборе човека, обично на неку крљу, па затим туку мотком све док не изгуби свест, а онда поливају водом да се јадник освести и настављају да бију док не издахне. Било је тако људи који су пре смрти издржавали и по 100 удараца.

Омиљен начин убијања је такође био да се у једну кућу затвори цела породица, или једна група људи, жена и деце па да се кућа запали те да сви у њој изгоре. Исто тако је за поједина села наређивано не само да се сва до темеља спале, него и да се убије све живо што се нађе ту од одојчета до бабе (случај Гајтана). Најстрашнија ствар је „да је у овим масовним покољима побијено много више жена и деце него људи".[16] Нељудски инстинкти су били код ових зликоваца не само разбуђени него доведени скоро у стање лудила, те су се и они сами много мучили како да измисле нове начине људског уништења и да тако задовоље своје животињске нагоне, који ни од кога нису били контролисани, него, напротив, још више распиривани. Командант Моравске области, пуковник Дарвингов, кад је с јесени 1917 дошао у Топлицу,

[15] Арх. ВИИ.

[16] „Il faut noter que dans ces massacres, on a tué beaucoup plus de femmes et d'enfants que d'hommes". — Rapport 4.

рекао је да неће да зна ни за какву милост, него баш да тражи најстрашнији терор. А на једном ручку је изјавио да „најрадије једе печено српско месо".

О свему овоме Међународна комисија[17] каже: „Слободно се може узети да ниједно убиство није извршено без мучења и злоставе. Један бугарски комита, који је учествовао у једном покољу, каже да се ретко дешавало да ко падне од првог куршума или од првог удара ножа; људи су постепено убијани и умирали у мукама. Многобројни лешеви показују велики број рана. Очевици причају да су поједине бугарске жртве биле пре убиства тучене, вешане и печене; да је било људи који су живи закопавани, или живи затрпавани у бунар и у нужник. Ова мучења објашњавају се не само великом мржњом Бугара према Србима и њиховим злочиначким нагонима, него још и тиме што су Бугари желели да своју жртву пре убијања опљачкају. Да би од ње изнудили што више новаца, метали су је на муке. Злоставе су вршене и независно од убиства. Људи су злостављани из разних разлога: да би се казнили на што страховитији начин што су се усудили да буду Срби; да би се од њих дознало да ли има прикривеног оружја или српских књига и да ли не стоје у вези са српским комитама; да би се изнудило од њих новаца, или, просто, да би се протерао ћеф, јер је злостављање било постало садистичко уживање за Бугаре".

О томе ко је и како вршио ова злочинства, I армија извештава српску Врховну команду 30 октобра 1918 године на следећи начин:

„У низу извештаја, које сам имао част да пошаљем о зверствима Бугара, почињеним у окупираном делу Србије част ми је доставити следеће:

Крајем јула 1917 године у округ Топлички дошле су бугарске комитске чете „планински взводи" и растурени од Прокупља ка Куршумлији и даље Приштини и по крајевима леве обале Топлице и Јастребца. Главни командант био им је пуковник Дарвингов, који је био у Куршумлији за време највећег терора иначе је био у Нишу. Сем њега био је потпуковник Атанасев, који је стално обилазио: Прокупље, Куршумлију, Белољин, село Драгушу и друге. Њима су биле потчињене „војводе". Војвода је било много, чија се имена и злочини могу лако прикупити од тамошњег

[17] Rapport 4, 5.

живља. Око Прокупља је чинио зверства Тане Николов; у општини Крушевичкој Тодор Оровчанов, који је месеца јануара премлаћивао (то је прави израз) дневно по 30 људи и жена па их онда вешао; Лазар Иванов је у општини Горњо-Коњушкој и Прекадинској премлатио више од 80 људи и жена, држећи их по три месеца у затвору; Гаврило Стојилов терорисао је села: Коњушу, Пискаље, Прекашницу, Ђушницу, Точане, Качу и друга, набијао на колац људе и жене, који су у мукама издисали; вешао је стрмоглавце људе и ложио ватру испод њихове главе; једну стару жену из Прекашнице или Обртнице, пошто је испребијао умртвио је коцем, који јој је сјурио у уста. Њиме и Лазаром много се хвалио пуковник Дарвингов и потпуковник Атанасев, називајући их својим најбољим јунацима. Војвода Крум и још много њих — Говорило се да их је било 80 сваки са по 40 до 50 људи.

Сва ова зверства Дарвингов и Атанасев правдали су тиме, што су хтели да убију „српску идеју". Говорило се, да је ова зверства одобравао и ђенерал Нерезов.

Тукли су и људе и жене „комитски", како су то они називали а то је значило: жртву свуку, оборе је наузнак, стане јој на сваку руку и ногу по један комита а двојица бију по трбуху. Били су дебелим бичевима или пето или шестоструким конопцима, раскврашеним у врелој води, ако већ не стоје стално покишељени. Били су и кочевима и то увек по двојица. Војводе бију својеручно. Вешала су подигнута у Прокупљу, Куршумлији и по свима општинама.

Бугари су убили попа Васу Антића из Концеља пошто су му, живом, драли кожу с главе и отсекли руке. То нису вршиле комите, већ војници 25 пука редовне војске.

Достављајући предње податке част ми је умолити Врховну команду, да се у те крајеве намучене Србије пошаље интернационална комисија, која ће све те злочине констатовати".[18]

Ето, на овај начин је побијено 20.000 Срба, њихових жена и деце на југу Србије 1915-18. И треба добро знати да ни у једном случају није било ни помена о каквом суђењу или да је макаква оптужница била подигнута. Не, побеснела руља је крваво пировала три године. И не само што није била ни од кога сузбијана у томе, него су јој таква недела и била стављена као главни задатак.

Зашто, поставља се питање? Да ли је то била одмазда за побуну? Само делимично. А основно је било то што су ови људи били Срби, а Срба више није смело бити, они су по сваку цену и што пре морали бити уни-

---

[18] ВРС XXX 612, 613.

штени. „Да би се могао бугаризирати овај крај, треба срушити све што је српско и тако на рушевинама србизма да васкрсне бугаризам“ — дословно се каже у оном тајном наређењу генерала Нересова. Најзад, поменућемо и случај бугарског пуковника Калканџијева који је фебруара 1918 био оптужен у Скопљу за убиство једног Јеврејина. Његова је одбрана била оваква: „Ја сам убио много свештеника, народних првака и осталих грађана не размишљајући никада да ли су били Срби, Јевреји, Цигани или Турци, јер имам сва овлашћења од моје владе да убијем свакога ко може бити штетан или само сумњив за Бугарску“.[19] После ове одбране бугарски суд га је ослободио.

Дакле, овај гнусни злочин над целим једним народом није уопште био репресалија због побуне, јер су иста недела Бугари вршили у масама и далеко пре избијања устанка (Врање и Сурдулица), и онде где устанка уопште није било (Пожаревац), па и у време кад од устанка више није остало ни трага ни гласа, 1918 године. То је био један злочиначки, нечовечно смишљен и бестијално спроведен план да се уништи цео један народ.

Шта на крају да се каже о овом великом злочину извршеном над једним народом?

Ми га, наравно, не приписујемо самом бугарском народу нити се можемо сложити са скоро једнодушном оценом којом је јавно мнење у свету онда назвало Бугаре „народом—злочинцем“, и што је нашло свој најблажи израз у овако формулисаном Драјтоновом закључку: »With all respect to these who sit in judgement, I suggest that a nation guilty of such appaling crimes should be most heavily punished. For in the community of nations as in a community of persons, the only safeguard against crime is the punishment of crime; and Law has no meaning unless it is upheld«.[20]

---

[19] Арх. ВИИ.

[20] „Са свим поштовањем према онима који суде, сматрам да би нација која је крива за тако страховите злочине, требало да буде најстроже кажњена. Јер, у односима нација, као и у односима појединаца, једина заштита против злочина јесте кажњавање злочина; правни закони немају значаја уколико се не поштују“.

Но, ипак је мало, страшно мало у бугарској војсци било људи који су према намученом српском народу показали не само милости, него и најобичнијег људског жаљења. Премало а да то не буде забрињавајућа чињеница. Јасно је и откуда је то произашло: вековима је бугарска буржоазија (баш као и српска на својој страни) тровала тај народ шовинизмом и мржњом према Србима што је нашло свој пун и страшни израз кроз ову окупацију и овај рат. Добро би било да све ово забележи бугарска историја и да добро зна бугарски народ, како би на овим страшним примерима из прошлости васпитавао своје младе генерације као људе који ће знати да се боре противу свакога вида ове нељудске науке, и то у самој својој земљи. Они очевидно нису досада тако васпитавани јер су баш синови оних истих Бугара из 1917, касније, 1941—1944 починили по Србији, и то нарочито по њеним јужним крајевима, дакле, на истоме месту, у длаку иста она злочинства која су њихови очеви извршили раније.

* * *

ПРИЛОЗИ

1 — Извештај Косте Пећанца

2 — Саслушање Косте Пећанца пред Анкетним одбором

Напомена. —

У прилозима нису вршене никакве језичке исправке

„ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТСКИ
ОДРЕД
Војводе К. Пећанца
Пов. О Бр. 107

ВРХОВНОЈ КОМАНДИ

У вези мога рапорта поднешеног јула месеца 1916 год. Врховној Команди за прелаз са Солунског фронта у Србију, ради организације комитских чета, част ми је поднети Врх. команди извештај о мом двогодишњем четничком раду у Србији у следећем:

15. Септембра 1916 године пошао сам са аеропланом из Вертокопа и за три сата био сам пребачен у округу топличком где сам се у близину села Механа срез. косанички спустио.

Чим сам се појавио у народу затекао сам овакво стање:

Четника одбеглих из свију крајева наше краљевине затекао сам где су избегли и налазили се као одметници по шумама. Сви ти избегли одметници радили су сваки на своју руку, пошто нису имали организацију, нити су хтели од својих другова признати кога за старешину. Те као такви били су опасни, нарочито за наше становништво. Пљачкали су имовне грађане и убивали за новац. Мали број био је наклоњен општој ствари али се морао у мањини губити јер их већина није хтела слушати.

У почетку настао сам свом силом те сам све четнике прво из среза косаничког скупио и организовао, прописао правила по којима требају дасе управљају. Опасне који су били штетни а није било никакве прилике дасе могу поправити, стрељани су по моме наређењу. Они који су били опљачкали наше мирно становништво када су пришли четничкој организацији, приморао сам их да врате новац оштећеним грађанима. Када сам дошао нисам нашао велике посаде непријатељске војске. Биле су све општине поседнуте од стране непријатељске — Бугарске жандармерије али не у великој снази. Шпијунажа од стране нашег становништва била је доста развијена, која је чинила велику штету нашем народу а непријатељу служила за велику корис јер су од њих сазнавали где се и код кога налази Државно оружје као и други државни материјал као и за све друго што им је потребно било. Народ се нај-

више жалио на општинске председнике као и деловође, већином су били то они, који су били и од стране наших власти маркирани као штетни и недостојни људи, над онима најштетнијима за наш народ; који су тужили за пушке и друге државне ствари извршио сам смртне казне, јер је народ тако захтевао, а и ја сам увидео и уверио о њиним хрђавим делима. Са овом смртном казном ових неваљалаца учинила се велика корис те се више нису овакви типови појављивали а маса је народа пришла мојој организацији и сматрали су моју наредбу као светињу. Организација је текла овако: Прво ухватим везу са једним сељаком из села и помоћу њега сазовем цело село т. ј. старешине кућа и способне и здраве војнике. Ово сам радио ноћом у крајњим селским кућама а у највећој тајности. Када су се били сви сељаци тога села сакупили, одржим говор да не ѓубе наду, да буду стрпељиви, јер ће скоро бити ослобођени од ропства, после свака говора читао сам им правило како треба дасе управљају. На мој захтев сви су сељани показивали, колико који има оружја и муниције, као и које врсте оружја. Списак оружја, муниције и способних бораца сам одмах правио, затим сам одређивао тајне сеоске четовође, тајни сеоски суд који су све спорове и несугласице имали сами међусобно да реше а не да иду дасе туже пред непријатељом. За четнике сам узимао само оне који нису имали никакву могућност дасе врате и да живе својој кући, пошто су били од стране непријатеља смртно кажњени.

4. октобра исте године саставио сам се, са једном црногорском четом која је пошла из Црне Горе право к'мени, пошто је у истој чети било школованих и интенленгентних људи као: активни капетан Црногорске војске г. Милинко Влаховић, г. Јован Радовић, професор, г. Тошко Влаховић студ. филозоврије, г. Милан Дрлевић студент права као и други. Ову сам групу задржао при себи, да би их упознао четничкој организацији. 9. Октобра исте год. ухватио сам везу са резер. пешад. ппоручника г. Костом Војиновићем, који се тада налазио са једном четом у планини Рогозни (Ново Пазар. Санџак.) Та је чета била у јачини од 40 људи, старешина је чете био Коста Војиновић. Пошто је истоме било непознато четовање и четничка организација, узео сам га код себе са целом четом и упознао четовању. До 15. октобра извrших целу потребну организацију готово у целом топличком округу, јер сам по целу ноћ путовао и прелазио више од једне општине. 17. октобра прешао сам у Врањском округу и отпочео рад као и у топличком округу. Свом сам силом радио да што више проширим организацију к' Врањи долином Мораве, јер мије ту најпотребније било са свакоѓ гледишта. 18. децембра исте год. прешао сам у округу Нишком, тако да је организација била потпуно извршена левом страном обале Мораве т. ј. од Гилана па до Сталаћа, реком Расином, Рашка, Ибарском долином (Санџак), а потребна писмена веза је била ухваћена са свима српским првацима, Србима мухамед. вере, католицима косовским и пећским. Ову убрзану организацију на оволикој великој територији а у кратком времену радио сам по поднешеном рапорту В. команди, јер сам мислијо да ће фронт најдаље за три

месеца продрети макар до Скопља. Али нажалост 3. јануара доби најјаче податке од виђених личности из Ниша даје Солунски фронт коначно пропао, да је неки неред у Грчкој избио, да је Румунија прегажена, у Русију избила буна. Увидео сам да мој задатак немогу извршити онако у каквом сам циљу био послат. Застанем мало у наглој организацији, али да би осигурао народ и ослободио га од неваљалаца, 5. јануара 1917 год. одвојим од моје чете 25 четника за Четовођу исте чете изаберем Милана Дечанског из Војводине, као старог четника из Македонског четовања. Добије задатак да са четом пређе преко Мораве и организује околину Алексиначког краја и Соко Бањску околину.

У почетку нове године 1917. добију све општинске власти наредбу од команданта Моравске инспекционе области из Ниша да направе спискове и попишу све оне способне људе од 18—40 год. Иста команда је упутила свима општинама формалне рекрутне спискове за упис истих. Када сам ово сазнао и видео спискове како општ. раде, видео сам намеру бугарске војне власти, даће да изврше рекрутацију над нашим младићима и способним људима у целој од њих окупираној територији. Због ове рекрутације народ се био јако уплашио у свим крајевима и сви су тражили савет, пошто је ово било крупно питање те нисам могао сам дага решим, то се реши те позва виђене грађане и четнике који су били ван моје команде 25. истог мца буду на окупу у село Обиљевац у срезу јабланичком близу Лесковца. Истога дана били смо сви на окупу у поменутом селу, заступљени су били сви крајеви: Округ Топлички, Нишки, Пиротски и Врањски, они грађани који су били позвати а нису могли доћи, послали су своја писмена мишљења; број четника и грађана на овом скупу прелазио је више од 300 људи. Када сам отворио седницу и одржао један говор, где сам објаснио циљ скупа и опасност од ове рекрутације коју нам непријатељ на силу намеће. У наредбу коју су бугари издали за рекрутацију стоји даће сви младићи и способни радо пристати на рекрутацију пошто су сви Моравци прави бугари. На томе скупу сви грађани као и Четници виђени који су на тој седници учествовали донели су одлуку да неће нико пристати на рекрутацију која им се насилно намеће, па макар сви изгинули. На томе скупу је решено да се на овај начин избегне рекрутација, чим комисија дође у општинама, за преглед рекрута, да сваки онај који је уписан за рекрута избегне у шуму.

На томе збору су изабране старешине и проглашени су за Комитске војводе: Кап. Црног. војске. Милинко Влаховић, резер. пешад. ппоручник г. Коста Војиновић, професор г. Јован Радовић и студ. Филозофије г. Тошко Влаховић, исти су добили задатке да иду ради ширења Четничке организације и то: Капетан г. Милинко Влаховић добио је да командује четама у Врањском округу г. војвода Коста Воиновић Ибарско-Копаоничким Одредом, војвода г. Јов. Радовић Пиротским одредом и војвода г. Тошко Влаховић Краинско-Заичарским комитским одредом; добили су наређење да што у краћем року одпутују на отпредељена места. Упуства за рад добили су

писмена. На томе скупу су мене наименовали за Шефа Централног Комитета, коме се имају сви одреди покоравати и слушати добивена наређења, а поред тога под мојом личном командом припадао Топлички и Нишки Округ.

1. Фебруара 1917 год., већ је била бугарска комисија отпочела рад за регрутацију у Косаничком и Јабланичком срезу, сав мушки сталеж је био избегао по шумама, како способни тако неспособни, услед чега су се све чете много увећале и наоружале.

Бугари видећи ово, потраже помоћ из Ниша као и скупе добровољаца — Арнаута из 500 општина. Арнаути и војници стану нападати на фамилије избеглих а избегли четници почну штитити своје миле и драге, услед чега су се производиле борбе у многим местима. 3. Истог месеца видећи опасност у овоме, позовем све четовође као виђеније људе из околине (које су већ организоване) и саопштим да 8 истог месеца буду на окупу у селу Обиљевцу, где је и раније била одржана конференција. Између 8 и 9 истог мј. стигао сам у поменутом селу, где су се већ окупили све Војводе, четовође и виђени грађани са својим четницима. 9 Истога мј. одржим један збор и на збору изложим сву опасност, која нам предстоји од стране непријатеља, због избеглог народа по шумама. У другом свом говору објаснио сам; да се за сада треба само сакривати, избегавати борби са непријатељем и Устанка, јер сам предвиђао да још није време отпочињати одсудну акцију т. ј. устанак, пошто ни са једне стране неможемо добити помоћ. На том скупу све Војводе, четовође, четници и грађани као и из писама — појединих који нису могли доћи на скупу, били су противни мом саветовању а сви су били да се одмах отпочне Устанак. Ја сам се овоме много одупирао, тако да сам дошао до сукоб са свештеником-четовођом Димитријем Димитријевићем, где сам хтео употребити и оружје да нисам на молбу грађана и четника одустао. Затим је настало гласање за Устанак, само сам ја и тад. ађутант — правник г. Милан Дрљевић гласали против а сви други били су за устанак. Када је изгласан устанак и ја сам морао пристати, само стим да на моје наређење чекају за општи устанак, нашта су и пристали. Истога дана наредио сам да сви четовође и старешине иду што пре на своја опредељена места.

10. Истог месеца отпочеле су на малим местима јединичне борбе са непријатељем и ако ја нисам био наредио. 11. Истог месеца било је заробљено од стране четника-избегли већи број неприј. војске и неколико коњаника, 11 и 12 истог м. ноћу, моји четници заробе једну коњичку патролу у којој се нађе један званичан акт — наредба Команданта Моравске Инспекционе Области, у којој наређује свима регрутним комисијама да одмах прекину регрутовање, пошто се народ побунио и да се са народом што боље поступа а да настану свом силом да се Војвода Пећанац убије или ухвати и пошто се сврши са Пећанцом, да се тек тада отпочне поново регрутација.

Ова наредба ми је дала повода, те сам још исте ноћи написао наредбе свима moји четовођама као и свима општинама да одмах прекину сваку борбу са непријатељем јер су обуставили

регрутацију, а свако, који је избегао врати својој кући. Те моје наредбе су одмах — најкраћим путем разаслате свима крајевима. Пошто је највише било сукоба у Куршумлијском крају са Арнаутима и Бугарима, то сам лично пошао у том крају да би могао лично спречити сукобе између народа и војске непријатељеве.

Између 13 и 14 у ноћ, стигао сам у село Г. Коњуша између Прокупље и Куршумлије, 14 истог месеца добих извештај (добих) из свију крајева, да је моја наредба примљена али је слабо и скоро никакав утисак учинила за прекид непрекидних сукоба. У то време се нарочито водила јака борба у Лебанима и Куршумлију. Принуђен сам био да прихватим устанак у своје руке и са мојом — централном четом примим борбу код села Плочника (између Куршумлије и Прокупља) где ми се је непријатељ у јачини 263 војника, 3 официра, 2 кандидата и 1 лекар, после једнодневне борбе предао. Од запљењеног оружја је било само пушака, које сам одма наоружао усташе-четнике јер већи број усташа није имао исправних пушака.

Варошица Куршумлија је још истога дана била заузета, од усташа-четника, велики број војника као и добровољаца — Арнаута је заробљено било. Губитака је било доста с обе стране али више много с' непријатељске стране, а нарочито Арнаути су дали највише губитака. Наредио сам био да се са заробљеним: официрима, чиновницима и војницима добро поступа и никако не убијају, јер сам био свестан да је устанак избио пре времена и да ће бити угушен већом навалом неприј., те да би се тако мање дошло до опасности, које ће народ дочекати. Овом мом наређењу мало се водило рачуна, јер чим сам се удаљио, усташе су убијали поједине чиновнике, војнике и официре — оне, који су вршили злоупотребе и насиља из раније т. ј. до пред устанка.

15. фебруара ушао сам са мојим штабом у Куршумлију, где сам одмах увео ред и поставио суд. Истог дана сам ухватио везу са Албанским првацима Лабског краја. 16. II. Арнаути прваци су дошли на састанак у Куршумлију. У споразуму смо се погодили овако; 1.) да ми продаду један извесан број пушака и муниције, пошто је код истих било у довољној количини. Комад једне пушке са 300 патрона плаћао сам 150.— лева, јер је народ који није имао оружја радо давао и куповао. Од мене су Арнаути тражили 50.000 Лева и 12 јахаћих коња са прибором за вође и прваке тамошњег краја. Коње сам имао од плена непријатељског а новца узајмио од грађана из Прокупље и Куршумлије. Истога дана, добих једно писмо из села Трнаве (у близ. Прокупља), у том је селу био скуп свих четника и старешина из околине Прокупља, и на том скупу су сакупљени одржали једну седницу, како су је они назвали „Ратни Савет“ и ми јављају даћеду напасти на Прокупље и војску, која се налазила у близини вароши. Ово ми је дало повода, те сам видео да се устанак неможе одстранити, те наредим општу мобилизацију, одмах раздам свуда прокламације, које су биле још раније спремљене. 17. II. у 4. часа изјутра напад је отпочео на Прокупље и у 10 часа истога дана пре подне са својом четом ушао сам у варош заједно са пок. Војводом Костом

Војиновићем-Косовцем. У то доба водила се још јака борба са војницима, који се нису хтели предати у јачини 400 војника са неколико официра и два митраљеза, а који су се бранили из зграде Окр. Начелства у Прокупље. После два часа послао сам једног заробљеног официра и четника мог као парламентара за преговарање да се предаду. Бугари, који су били у згради Начелства нису се хтели предати али су одма обуставили борбу. Пошто је велики број четника био из околине Рибарске бање одредио старешину за тај крај и издао му задатак да војску, која је ка Рибарима одмах нападне и прошири устанак што више долином Мораве, као и да прекину пругу око Ђуниса и Сталаћа, дао сам им потребни број експлозије као и способне људе за тај посао. У варош Прокупље сам поставио ред и цело грађанство се придржавало мог наређења. За команданта места у Прокупљу поставио сам резерв. мајора у пензији г. Марка Павловића, који је учинио велику услугу. Један део четника и усташа истога дана сам упутио правцем Ниша — Лесковац — Кочане, да спрече непријатељско надирање ка Прокупљу.

18. Фебруара у 5 часа изјутра добих извештај од претстража наших да се једна велика јачина непријат. војске креће ка Прокупље; одмах сам кренуо сву снагу и ја пођем са истима у сусрет непријатељу а Војводу сад пок. Косту Војиновића оставим у вароши ради одржавања реда и да принуди непријатеља на предају, који није био још предат.

У путу ка Нишу срео сам се непријатељском — бугарском војском на Дебелом брду, које је било поседнуто од наших четника-усташа. Непријатељ се је живо развио за борбу, његова јачина је била 4. батаљона и 4. пољска топа и више митраљеза. Пошто је непријатељ био моћнији од нас у свему, то се реших, да ту примим само демонстративну борбу а ја са коњицом од 150. Коњаника, 1300. пешака обиђем његово десно крило; на Дебелом брду оставим само један танак стрељачки строј, који, да демонстративно напада непријатеља а мени да могућности да ја са главнином зађем иза леђа непријатељу. На десном крилу непријатеља била је слаба јачина те ту успем да пробијем, заробивши му једну чету војника. Са коњицом успем, те му се појавим са леђа у селу Александровце, где се налазила њихова комора и заштита. Ова заштита и комора била је заробљена од нас. При заробљавању коморе непријатељ је имао и жртава, од наше стране није било. Када је непријатељ видео да му је комора са заштитом заробљена, одмах сеје повукао назад и почео оступати ка Нишу. Са истима смо се сусрели код села Александровца, прва моја одељења успу, заробљен је велики број војске, митраљеза и два топа, али пошто је Непријатељ у непосредној близини имао резерву доста јаку као и два топа и на јуриш поврате изгубљене топове и митраљез.

Настала је јака борба са ножем с' непријатељске стране, али наши усташи нису имали ножеве. Затим непријатељ са свом снагом продирао је — оступао ка Мрави, принуђен је

био да гази Мораву јер је пут који води за мост био прекинут. У овој борби изгинуло је са наше стране приличан број усташа али је непријатељ имао дупло већи број губитака.

19. Фебруара рано су почели бомбардовати Мерошко брдо, благе косе које су се спустале у утоке Мораве. Лева страна Мораве била је поседнута сва од усташа. Непријатељ је пласирао топове и посео положај Бубањ и нови казнени Нишки завод, одакле су топовима тукли Курвин град, где су били наши четници — запланци; тукли су терен у близину железничких гвозд. мостова, да их неби ми минирали. Наши су успели, да прекину Воз у близину Кочане и код Ђуниса, истога дана добих извештај, да је варошицу Лебане заузео Капетан пешад. г. Милинко Влаховић са његовим усташима као и Рибарска бања и околна села, где је командовао четовођа Новица Вељовић; добих извештај да се побунио у корист нашу Гилански Крај, да је Војвода професор г. Јован Радовић заузео варошицу Власотинце и ослободио 800 наших младића, које су Бугари силом узели за регруте и били у школу исте варошице затворени. Ухватио сам везу са Заплањцима из близине Суве планине, који су ми тражили извесан број оружја непријатеља пругом Пирот — Ниш; Послао сам једно одељење четника са јаком спремом и експлозијом. Четовођа Милан Дечански у том времену је водио борбу око Соко-Бање и околине, начинио је непријатељу велику штету у држав. материјалу. Један се део Сврљишког краја побунио сам иако није имао везе с нама и ступио у борбу са непријатељем. Бугари који су били затворени у згради Прокупачког окр. Начелства предали су се Војводи Кости Војиновићу.

21. Фебруара добих извештај, да се креће јака Аустријска војска, правцем Крушевац — Јанкова Клисура, нисам био рад, да са истима ступам у борбу издао сам наређење, да се са њима избегава сваки сукоб. Одређен је од стране моје један број четника и усташа за Блаце — Јанкова Клисура да ако би исти радили насиља над нашим становништвом поведу борбу против њих. Аустријска посада, која је била у Блацу прешла је границу и ушла у крајевима где су Бугари држали, из првог краја нису никога дирали од становништва, док нису дошли до села Плочника и Блаца ту су почели вршити насиља над становништвом; усташи четници су били принуђени и приме борбу, принуде их и врате натраг у Блацу и после тродневне борбе заузму Блаце и Јанкову Клисуру. Једно наше оделење је било послато да нападне непријатеља на станици Црвени—Крст у Нишу што је и урадило, створило је код непријатеља велику забуну. Ниш је бранила велика непријатељска артиљерија, те сам одустао да га нападам, јер би било на штету народа и општој ствари. 23-II. 917 год доби извештај даје непријатељ успео да задобије арнауте са собом и да су већ почели арнаути да нападају на нашу стару границу.

24-II. са штабом сам био у Куршумлију, где сам успео да прекинем борбу између арнаута и наших престража, које су биле постављене на нашој старој граници због прелаза арнаута.

26-II доби извештај даје стигла велика непријатељска војска у Нишу, Крушевцу и у Лесковцу као и у Врањи. Од како су наше чете ушле у Прокупље, свакога дана су непријатељски аероплани летели и бацали бомбе у Варош Прокупље. Истога дана сам се вратио у Прокупље.

27-II Обишао сам цео фронт ка Нишу и видео непријатељску снагу у великој јачини. Видећи дасе неможемо одупрети, наредио сам дасе повлаче све чете са свих положаја леве стране Мораве, и издао наредбу свима општинама дасе сви младићи уклоне у шуму од својих кућа док непријатељска војска непрође, што је и урађено.

1-III 1917 год непријатељ је заузео Прокупље. Све заробљене војнике као и чиновнике и официре, које сам за време устанка заробио, оставио сам их у Прокупље, дасе предаду њиној војсци. У то време је Воиновић водијо најочајнију борбу са Аустријанцима на Јанковој Клисури, Копаонику и Брусу. Арнаути су били већ отпочели да пале куће нашег становништва. Сву снагу сам пребацио на Арнауте и успео да их пребацим преко границе. Непријатељска војска која је наступала била је у овој јачини: једна бугарска комбинована дивизија доведена је с'. Румунског фронта, два Немачка пука доведена са Солунског фронта, који су нападали, Ристовац, Врања правцем Медвеђа, и једна аустријска дивизија која је нападала правцем од Сталаћа па до Рашке. Највећи број наших усташа био је достигао до 12.762 и триста шесет и четири коњаника који су коњи заробљени били од непријатеља; 10 митраљеза, 8 исправних а 2 неисправних. Када сам успео да арнауте вратим, наредио сам свима четницима као усташима, да када се непријатељ буде приближио нашој старој турској граници, пажљиво, неосетно, ноћу пробију непријатељски фронт и баце се натраг непри. за леђа, стим дасе групишу по десетинама и пребаце се у ближњим своим селима, и шумама дасе крију у највећој тајности до даљега наређења што су и успели, као и сам ја што сам тако урадио са неколико четника. Непријатељска војска се сва задржала на старој срп. и турској граници и ту се улогорила.

Да би је обмануо и олакшао народу, реших се да обманем ову непријатељ. војску са овим начином: пошто сам имао једног четника који је добро писао француски, то напишемо извештај лажни Српској Врховној Команди као и савезницима у коме сам навео, како сам као рањен при одступању наше војске 1915 год. остао код поверених арнаута, моих пријатеља, док нисам оздравио; па пошто сам оздравио дасам прешао и обрео се овди у народу. Једном приликом дасам искористио један аероплан који је путовао за Румунију и одма се јавио у народу и казао како сам дошао са фронта. У томе лажноме извештају изнео сам све варварске слике бугарске што су они радили још пре него што сам се ја појавио; наравно даје у том извештају било више написато него штоли је било стварно и у извештају сам напоменуо даме народ више неће и дами од истога народа прети опасност. Напоменуо сам, даћу ићи код моих пријатеља арнаута гди сам пре био као рањен и да ћу побунити арнауте. Ово сам урадио да би омразио

арнауте и бугаре а дами од нашег народа прети опасност, пошто је народ наклоњен бугарима и силом сам га натерао на устанак. Ово писмо дадо једном ђаку који живи у Куршумлији а родом из Македоније, а као бугарски чиновник се налазио у Скопље, одакле је добио осуство за Куршумлију, где га је устанак затекао и придружио се мене; у писму је стајало како је исти награђен са 1000 лева, које сам му стварно дао, јер их је морао показати у Нишу, дао сам му 200 лева за трошак, у писму сам написао даму савезници даду награду 15.000 динара ако успе да пренесе то писмо. Овом младићу коме је поверено ово писмо, наредио сам му, да исто писмо однесе у Ниш Генералу бугарском Протогерову који је био тада Командант Моравске Области и предаму, стим да изјави како он као син македонски и велики бугарин неће да ради на штету бугарске државе. Ово је писмо већ 5-III. било у рукама бугарског поменутога Генерала. Ово је учинило толико млого да је одма престало свако насиље над нашим становништвом мали је број војске осто за одржавање реда у побуњеном крају, а сва она снага војске је прешла преко границе правцем Приштина за Призрен, да тражи мене а народу је издата одма прокламација штампана да се сваки врати својој кући и дасе преда оружје а биће сви помиловани.

7-III Већ се чула артилер. борба између арнаута и бугара. Ја са 50 четника тако се вешто прикријем у једној великој планини; добавим хране преко поверљивих људи а прекинем сваку везу са народом. Бугари су били подпуно убеђени дасам се налазио у Албанију код Арнаута. У тајности сам се налазио све до 15 априла исте год., али пошто је већи број устаца остао је непредан у шумама, незнавши за мене дасам у тој близини, настане анархија, пљачка од нашег народа, убиства за новац и разна зверства, јер су мислили да ја нисам у близини. Видећи ову велику пропаст 16. априла појавим се са једном строгом наредбом и извршим неколико смртних казна над тим пљачкашима а ретво помилујем и принудим да врате узете пљачке. Од 15. априла је учестала јака артилер. борба на Солунском Фронту. Мислио сам био даће тада бити офанзива и даће фронт продрети, реших се даби спасио наше становништво од коначне пропасти а донео велике користи офанзиви. Наредим мобилизацију свих четника на дан 23. априла (Ђурђев дан) да сви дођу у планину Видовачу на одређено место, 23. било је на окупу четника 1.243 од тих изаберем 500 најбољих пешака и сто коњаника, наоружам их добро као снабдем са обућом за пут; храном резервном за четири дана и лично под мојом командом поведем их правцем Гајтан — Ристовац у врањском округу.

1. маја 1917 год напао сам станицу Ристовац у 4 часа изјутра. Гвоздени мост железнички на Морави минирао и бацио у ваздух, тако да воз није могао радити за 10 дана. Од поузданих људи сам сазнао да на тој станици има само 50 војника и један официр бугарски. Из првога краја смо побили све бугарске војнике и старешину те војске једног официра. Али у путу од Ниша стигоше одмах два батаљона Немачке војске, који су били на путу за фронт и ступили су у очајној борби

са нама, ја би принуђен те целу резерву коју сам имао, морао сам пустити у борбу као и коњицу, борба је трајала пуних шес часова, одмах је аероплана и почели су тући нас и њину војску, јер ме нису могли освојити у овој борби. У овој борби смо изгубили 67 четника и једнога четовођу. Са остатком се кренем ка Српској турској старој граници, пређем реку Пчињу, дођем до Козјака пл. која се налази између Куманова и Паланке, ту је већи број народа пошао замном, познавали су ме пошто сам ту и раније четовао. Сазнадо од тамошњих људи даје наш Солунски фронт непомичан и дасе води борба из старих положаја. Ја са четницима пређем у стару Бугарску да извршим један напад и створим једну пометњу код њих. Пређемо преко границе код тромеђе и упутимо се правац вароши Босиљ Град, тако, дасмо на варош напали у 3 часа по подне. Уз пут смо радили онако како су бугари од нашег народа радили. Варош је запаљена цела, онда смо се вратили другим правцем где сам и даље палио села. Изашао сам на Власинско језеро и ту сам се задржао више времена, где се њихова велика војска концентрисала. У овоме крају сам се пробавио један месец дана за које сам време и имао приличних борби с' непријатељем.

Добијо је од мене наређење и Команданти Пиротског и Краинског Комитетског одреда наређсња да и они упадају у Бугарску и стварају забуну код непријатеља. Исти су то радили но не у великој мери.

После месец дана неосетно сам се пребацио опет у топлички округ, где је била неописана тишина. Народ је био добио толико морала још више него ли пре устанка. Убрзо сам ухватио везу са свима војводама и четовођама. Покушавао сам више пута да извештај Врховној Команди пошаљем, то је радио Војвода Воиновић, види се да је један његов извештај дошао до Врховне Команде. За време устанка нису били велики губитци код народа, као и велики број паљевина, рушевина и других штета. Поп Димитрије Димитријевић се био одметнуо и почео је био радити на своју руку а на штету општој ствари и нашега народа, над њиме нисам хтео извршити смртну казну, јер би учинио велику кривицу, пошто је имао да одговара за велика недела и злочинства што је учинио.

Октомбра месеца један наш аероплан погрешно је пао у селу Горњем Шилову срез Јабланички, тако дага је непријатељска војска одмах ухватила. Ја сам тада био у непосредној близини. Немогу знати зашто се ту спустио а не у планини, где није било непријатељске војске. Од тога дана како је тај аероплан ухваћен најтежи дани су настали за народ у Топличком и Врањском округу као и Нишком. Одмах су дошле бугарске војводе са 64 комитске чете и повећао се број непријатељ. војске, почну најогорченија насиља над фамилијама наших четника, тако дасу вешали, убијали, пекли, растрзали и на разне муке животе им одузимали. Одмах су после тога свакога дана летели непријатељски аероплани по топличком округу и бацали по планинама прокламације даће сваки бити помилован који се преда од четника, а онај који убије војводу Пећанца добиће награду од 200.000 динара. Врло су често долазили сукоби између наших чета и бугарских комитских чета.

Код четника наших отпочео је одпадати морал пошто су им фамилије почели убијати и на разне муке мучити, као куће палити и другу имовину уништавати, те услед тога већи број четника се предаде а и већи је број четника изгинуо у борби. Будем принуђен 26 октомбра 1917 год. да позовем оно ренство четника и четовођа и наредим, ко мисли да се преда нека иде што пре дасе преда а ко не онда дасе одвоји на страни, тако је и урађено. Велики се број одвоји за предају, а око 110 четника остало је који се не мисле предати живи, одмах сам им саопштио и распоредио у мање групе и наредио им да се удаље из округа топличког и врањскога, да неби народ у томе крају страдао више због четника. Од ових чета су отишле две чете за Црну Гору. Војвода Коста Војиновић није хтео примити наређење да напусти Топлички округ, него је и даље ту остао, где је после месец дана погинуо у борби од Бугара код села Гргура.

Она чета Бугара која је убила војводу Косту Војиновића добила је награду 90.000 лева. Војвода Тошко Влаховић је погинуо октомбра мца 1917. год. у борби са непријатељом у Гајтан планину.

26. октомбра издао сам растуреним четама писмена упуства од моје стране да прекину сваку везу са народом и да живе на хајдучки начин. Ово сам урадио да би олакшао народу. После неколико дана је погинуо Цветко Оташевић код кога су бугари нашли та упутства која се односи на хајдучки живот и доста је помогла и олакшала народу, јер су бугари видели да немамо више везе са народом.

Ја са мојом четом сам прешао у Аустријску територију округа Крушевачког, где сам целу зиму провео најбедније у мом животу и што може жив човек провести. За мене са моим четницима знали су само два моја пријатеља који су били сиротног стања.

У половину марта месеца 1918 год. опет сам се вратио у топличком округу, где сам исто тако у тајности живео све до 15. августа исте год. Затим изгубим наду даће и ова зима без офанзиве и успеха проћи, те се пребацим у Ново Пазарски Санџак у Аустријску територију, тамо нађем неке познанике и једну малу нашу чету и останем да живим у Горњем Ибру у највећој тајности. Од 26 окт. 1917 год непријатељ није имао никаквих података где се налазим.

Ова ме је офанзива затекла у поменутом крају за коју нисам могао ништа сазнати, када сам сазнао, доцкан је било дасе пребацим на моравској долини, да им пресечем железничке мостове и осујетим отступницу. За ову циљ имао сам прикривеног 200 ком. динамита и 400 пушака за које сам само ја и моја два четника знали. Када сам сазнао за офанзиву урадио сам све оно што сам могао урадити о чему је извештена Врховна Команда, мојим ранијим рапортом октомбра месеца ове год.

Пре него што сам се ја појавио у народу непријатељ је чинио ова зверства. Убио је масу свештеника, професора, учитеља и виђених људи без икаквих кривица. У селу Ушевцу срезу пољаничком извршен је покољ над становништвом 1915

године. У село Трновом Лазу и Лазаревцу округу топличком; стварали су лажне афере само даби га довели до кривца, створио му кривицу само даму новац одузме. Аустријанци већ тако нису радили, када су неког убили извели неку пресуду писмену како то он заслужује својом кривицом а бугари већ то нису радили, него су убивали како је коме ћеф био.

Пошто ја још немам тачан број губитака у окрузима гди је био устанак то немогу поднети извештај о губицима. Комисија која нато ради скупиће детаљне податке.

За време четовања од 1916, па до садашње офанзиве имали смо борба са непријатељом на ова места:

20. септембра 1916 год имали смо борбу са непријатељом на Белом брду (Копаоник) губитака је било са обе стране ту је борбу водио Војвода Коста Воиновић са његовом четом.

6. Октомбра исте год. једна наша чета сукобила се са непријатељом близу Копаоника наших губитака је мало било а са непријатељ. млого више.

11. Октомбра вођена је борба са непријатељом, овом нашом четом која водила борбу командовао је истом четовођа Урош Рудински.

14. Октомбра вођена је борба између чете војводе Косте Воиновића и непријатеља у близину села Блажева, у тој борби непријатељ је био јако потучен и заробен већи број војника, коморе, коња, и другог материјала, Истога дана је вођена борба са непријатељским војницима, овој нашој четици је командово четовођа наредник арнаут Рамадан Незировић из Приштине, борба је вођена у близини Приштине.

16. Октомбра четовођа Милан Дечански водио је борбу са непријатељом у близини Грејача (Јастребац), губитака наши у овој борби нису имали.

25. Октомбра 1916. год. вођена је јака борба близу Ртња са непријатељом, овом нашом четом је командовао четовођа звани Хајдук Вељко, како га тамошњи народ назвао.

2. Новембра 1916 год. једна наша чета под команду четовође Мика Моравца водила је борбу са непријатељом у близини Мрамора испод Јастребца.

7. Новембра 1916 год. вођена је борба у село Магово срез Копаонички између чете Војводе Косте Воиновића и непријатељске војске.

10. Новембра 1916 год вођена је борба између наших чета и неприј. војске у срезу Јабланичком под командом четовође Милоша Ђуровића гди је у тој борби убијен бугарски срески начелник, који је био велики звер и душманин Срба.

15. Новембра исте год сукобио сам се ја са мојом четом са непријатељском војском близу села Петровца у Врањском округу борба је трајала 4 часа; губитака је било са обе стране али са непријатељске млого више.

22. Новембра 1916 год. Четовођа Тодор Митић, са својом четом сукобио се са непријатељ. у близини Кукавице планине где је непријатељ претрпио велике губитке.

5. Децембра 1916 год. у Селу Трстену у врањском округу једна наша чета под командом Синадина Јанковића четовође, сукобила се са непријатељем, у овој борби је непријатељ изгубио 7 мртвих војника а 12 рањених који су заробљени од наших четника.

12. Децембра 1916 год. четовођа Јеротије Ђенадић је водио борбу са непријатељом у близини Јанкове Клисуре (Јастребац).

22. Децембра 1916 год ја и моја чета сукобили смо се више села Вел. Плане (Јастребац) са непријатељском војском, у тој борби смо заробили 6. непријатељ. војника, од наших није било губитака.

3. Јануара 1917 год. вођена је борба целога дана између чете капетана г. Милинка Влаховића и неприј. војске у планину Гајтан. У овој борби је непријатељ претрпио велике губитке.

9. Јануара 1917 год вођена је борба под командом четовође Милана Дечанског у Дервену, од наше стране није било губитака.

7. Фебруара наша чета под команду Четовођа Цветка Оташевића и Илије Радоњића сукобила се са неприј. војском и Бугарским жандармима — арнаутима у близини Куршумлије, у тој борби су рањени наша два четника.

Све ове борбе што су вођене пре устанка, вођене су у удаљеним местима од села те села нити народ није због тога имао хрђаве последице. Моје наредбе биле су најстрожије дасе борба не прима са непријатељом али услед великих потера морало се доћи до борба.

У борбама са непријатељом које смо имали од 1916 па до садашње офанзиве показали су се као најхрабији, четници и то:

1. Војвода Коста Воиновић — погинуо, родом из Вучетрна.
2. Војвода Јован Радовић проф. родом из Црне Горе, отрован у Сарајево.
3. Војвода Тошко Влаховић студ. фил. погинуо 20-X-1917 г. родом из Црне Горе.
4. Актив. Црногор. капет. Милинко Влаховић родом из Црне Горе.
5. Четовођа Машан Стојовић, погинуо 20. IX. 917 г. на Јавору, родом из Пасјаче, Прокупље.
6. Милан Дечански, Четовођа погинуо, родом из Војводине.
7. Четовођа Димитрије Беговић погинуо, родом из Доброг-Дола ср. Косанички.
8. „ Цветко Оташевић погинуо родом из Куршумлије
9. „ Ђуро Вуковић, погинуо родом из Пећи
10. „ Тоша Митић погинуо родом из Лесковца
11. „ Синадин Јанковић погинуо родом из Медвеђе, срез Јабланички
12. „ Миливоје Раичевић, погинуо, родом из Куршумлије.

13. „ Никола Бојановић окр. моноп. надз. погинуо родом из Куршумлије.
14. „ Мика Моравац погинуо, родом из Мрамора ср. Нишки.
15. „ Милан Киковић погинуо родом из Аз Бреснице ср. Добрички
16. „ Воја Марјановић погинуо родом из Крушевца
17. „ Радисав Павић погинуо родом из Арбанашке ср. Прокупачки
18. „ Цветко Данчевић —Косовац погинуо, родом из Косова — Вучетрн
19. „ Рамадан Незировић арнаут, погинуо, родом из Приштине

20. Четник Тодор Несторовић — погинуо, родом из Доњег Ибра

21. Четовођа Урош Рудинац из Санџака погинуо.

22. Четник, Нестор Вукоичић погинуо, родом из Куршумлије.

23. Четовођа Радисав Тошић родом из Бајашнице ср. Прокупачког

24. Четник Пане Данчевић родом из Косова — Вучетрн

25. Четовођа Станко Миленковић, родом из Прокупља

26. Милан Дрлевић четовођа родом из Црне Горе,

27. Четовођа Новица Шукић родом из Доброг Дола ср. Косанички
28. „ Ђока Белојевић родом из Црне Горе
29. „ Братимир Милачић, родом из Беле Воде, Прокупље.
30. „ Милорад Перовић, родом из Јабланичког среза
31. „ Алекса Андрић родом из Прокупља — Бериље
32. „ Арсеније Косанчић родом из Црне Горе.
33. „ Саво Петровић, родом из Петровца, ср. Лесковачки

34. Четник Сава Радовић родом из Црне Горе
35. „ Ђуро Дрлевић родом из Црне Горе
36. „ Вучина Лазовић, родом из Митровице
37. „ Вукмир Миленковић, родом из Вучетрна — Косово

38. Четовођа Никола Џаковић погинуо родом из Статовца ср. Прокупачки

39. Четник Иван Новичић погинуо, родом из Дегрмена ср. Косанички
40. „ Раде Мицовић погинуо, родом из Мердара ср. Косанички
41. „ Мираш Гарић погинуо, родом из Мердара ср. Косанички

42. Четовођа Светозар Костић родом из Реснице ср. Добрич погинуо

43. Поп Радивоје Вучинић погинуо родом из Концеља

44. Поп Срећко Поповић погинуо родом из Ибра — Колашин

45. Четовођа Никола Влаховић умро у Пећ, родом из Црне Горе

46. „ Георгије Владимировић ппоручник. — Рус погинуо, родом из Астрахања — Русија

47. „ Михајло Ђукић, погинуо, родом из Црне Горе

Од изгинулих као и живих има још велики број храбрих четника, које нисам записао, ако буде потребан списак свих тих лица могу накнадно поднети.

Предњи извештај о мом досадашњем раду за време четовања од 1916 год па до садашње офанзиве Част ми је поднети Врховној Команди.

19-XII. 918 г.
Београд

Командант усташких трупа[1]
усташки Војвода, Коста Пећанац"

[1] Оригинал у архиви Војноисториског института ЈНА, кут. 78 рег. бр. 5.

„Рађено 10 августа 1919 г.
Лесковац

Записник.

Саслушања Г. Косте Пећанца пред Анкетним одбором о узроцима побуне у Топличком окр. и околини у 1917 г.

Опште питање:

Зовем се Коста Миловановић-Пећанац, родом из Пећи, стар 40 год., резервни капетан II класе.

На стварно питање каза:

После нашега слома у 1916 г., кад смо дошли на Крф појавило се питање у моме пуку о томе како би требало послати неко поверљиво лице у окупирану Србију да види како непријатељ поступа са нашим народом; а по потреби и организацију четничку изврши и извештаје влади и врховној команди шаље. Одређен је био неки црногорски — у нашој војсци официр Вуковић да ту мисију изврши и он је мени упућен да му држим предавање о начинима како ће доћи до сазнања свега онога што му се у дужност ставља. Приметио сам још првог дана рада са њим да му се оваква деликатна мисија несме поверити зато што је по темпераменту плаховит и све што му се каже сматра да зна и ја сам извео закључак да би он ову мисао изводио без довољно такта и размишљања па би ствар само упропастити могао. Зато сам поверљиво известио команданта да му такву мисију неби требало поверити.

После овога по овоме се ништа више није радило док смо били на Крфу.

Кад смо у Мају месецу 1916 г. дошли у Солун, ја сам дуго размишљао о тој ствари, да се неко пошаље у Србију и у месецу Јуну или Јулу исте године поднео сам свој реферат — предлог на који би се начин могло отићи у Србију и шта би се могло предузети. За ово ми је давало повода писање по новинама да су се већ у Србији појавили четници, па из бојазни да они као неорганизовани не учине какву глупост, упутио сам тај свој предлог врховној команди. И једнога дана будем позват у врховну команду и тамо ме упиташе били ја пристао да идем за Србију и под којим условима. Тражили су од мене да им о томе поднесем свој реферат, што сам ја и учинио. У реферату сам тражио да ме у Србију пошаљу на

два ипо до три месеца пред офанзиву и то на аероплану, и означио сам у реферату место где треба аероплан да ме спусти. Протекло је за тим неко време и једнога дана у Августу месецу када сам био на фронту код Ђевђелије када сам добио наређење да одем у врховну команду. Кад сам отишао тамо рекли су ми да треба већ да идем за Србију само је потребно да се извежбам и упознам са руковањем експлозива као и да се вежбам у летењу у аероплану. Ради тога придодати су ми неки француски и српски инжинерски официри. Ја сам са тим веома био брзо готов, а и само летење брзо сам научио у околини Вертекопа.

Пред полазак био сам у врховној команди где ми је у име врховне команде генерал-штабни пуковник Данило Калафатовић као шеф операционог одељења врховне команде дао упут шта и како треба да радим кад будем прешао у Србију.

14 Септембра по старом кал. на сам дан Крстовдан 1916 год. добио сам у врховној команди неколико хиљада проклaмација Есад пашине на турском језику да их растурим међу арнаутима да буду с наше стране и да нашу сваку акцију помажу. Даље тада ми речено да, када наши буду пробили непријатељски фронт и нашли се близу Скопља, прекинем пругу по могућству између Ристовца и Лесковца, да уништим по могућству три објекта првенствено тунеле и мостове; да пре но што рушење наредим наредим да се из те близине где ћу експлозију вршити становништво исели. За тим да кварим и обичне ћуприје од обичне грађе, нарочито оне које се немогу брзо оправити. Да побуним Арнауте и пресечем пругу Скопље — Качаник па ма где то било. Да срушим једну ћуприју Ниш — Пирот у сићевачкој клисури и мост код Сталаћа. Све ово са планом имало да се изврши јер рушење тих унакрсних објеката јако би збунило непријатеља а нашем би фронту силне користи учинило. Овлашћен сам да саопштим свима обвезницима нашим који су при евакуацији и 1915 г. заостали у Србији, да узму учешћа у самој организацији па и у евентуалном устанку ако желе да им се опрости кривица. За извршење овога ако ми треба пара да зајам учиним код народа нашег јер то нисам могао понети са собом. Дали су ми тада свега 10 наполеона за спрему а 10 наполеона за пут нашта сам им признаницу дао. Најзад речено ми је и то да ако успе Румунија да се пребаци на нашу територију да се ја преко краинског округа са свима нашим четама и свима способним обвезницима пребацим у Румунију ради заједничке акције против непријатеља.

Наређено ми је да ћу добити знак кад требам акцију да отпочнем. Тај ће ми знак бити дат аеропланом који ће пуштати црвене празне плакате метар дуж. и 60 см. ширине. Дотле никакву акцију не предузимам већ само концентрацију изведем и организујем све одметнике — четнике који се већ били појавили у шуми с тим, да сви слушају моју команду све донде док не би дошао који виши официр коме би ја предао дужност. По могућству да шаљем извештаје влади и врховној команди о непријатељској војсци и њеном кретању као и о стању нашега народа.

Све ми је ово саопштио усмено Г. Калафатовић.

И 15 Септембра 1916 г. у 6 сати изјутра пошао сам аеропланом из Вертекопа поред Кајмакчалана са једним пилотом француским. У осам сати и три четврти изјутра стигао сам на место звано Равне Ливаде код села Механе среза Косаничког. Пут је дакле трајао 2 сата и ¾.

Пилот је продужио пут ка Румунију да би траг заварао. После 10 мин од када сам ја сишао и одмарао се појавило се неколико четника — одметника и довикивали се да пођу и потраже писмо које је можда пилот оставио тамо где се спустио. Чуо сам их и познао да су то наши и ступио са њима у везу. То су били моји војници који су остали при евакуацији, тј. не војници из моје чете јер сам ја моју чету целу превео већ војници из II пука у коме сам и ја био. Од њих сазнам стање непријатељске војске као и то, да је непријатељ повукао велике контигенте — посаде војске као и посаде из унутрашњости и упутио их на фронт румунски због објаве рата од стране Румуније. Сазнам и то да је непријатељ имао врло мало посаде своје као и то да има и један мали део од наших обвезника који се примили за жандаре.

Мој долазак муњевитом се брзином пронео кроз народ онога краја и пошто сам ја имо веома кратак рок за организацију, то сам ја позвао све виђеније људе из окр. Топличког и Врањског ради договора. Од њих сам сазнао кад су дошли ради споразума да у народу има доста, пушака, муниције и експлозивни материјал. У то време четника — одметника било је доста у шуми али без организације — и сваки је од њих радио на своју руку. Позвао сам их све да ступе у споразум самном и сви који су имали изгледа да ће да се поправе остали су у организацији, приморани су да врате новац који су насилно узимали од народа, а они који су толико били исквaрени да нису давали наде да ће се поправити а при том су велика зла дела народу починили — стрељао сам, јер примена друге казне нпр. затвора није могло бити.

За време од три месеца враћено је народу 3/4 опљачканог му новца а 1/4 тог новца задржато је на издржавање чета. Упљачканог новца је било од прилике ¼ милиона дин.

У народу је било велико веровање да сам ја од владе донео новаца за поделу сиротињи. Међу тим ја сам од владе имао свега 10 наполеона те сам хтео не хтео принуђен био дати народу и своји 4000 дин јер је захтевао углед отаџбине да народ види да се о њему влада стара, па сам принуђен чак био и говорити да то влада даје.

Била је оскудица у храни те је требало притећи народу новчано ради исхране, и ја сам се тога ради обратио на виђеније људе и добио 15.000 дин зајма ради поделе народу а пустио сам глас да је то влада послала. Помагао сам народ — сиротињу лично где год сам лично могао доспети а и слао сам, а где нисам могао издавао сам виђеним и имућним људима да се сиротиња и чиновничке фамилије помажу.

На Копаонику нашао сам војводу Косту Војиновића — из чете Војина Поповића али без икакве организације са једном четом од 35 људи. Чим сам се с њим састао издао сам му још на првом састанку и упутио да ништа сам не ради што би нанело штету народу. Извршио сам доста смртних казни за које сам имао доста непобитни доказа да су народу штете донели и да народу прете. Све су казне тајно извршене да се лешеви ни од кога не могу наћи ово због тога да се не би сазнало о организацији која је морала остати тајна.

Имао сам везе са овим варошима: Прокупље, Лебане, Лесковац, Врање, Соко Бања, Алексинац, Ниш, Крушевац, Приштина, Куршумлија и Пећ и Митровица. Ступио сам у споразум са Арнаутима и био у њиховој средини у Косовском округу. Позајмио сам за 50000 дин. да ми даду 4000 пушака са по 300 метака.

У почетку 1917 год. из свих крајева добијем вести а то сам и из новина видео да је Румунија пропала; будем извештен да је и солунски фронт пропао а Грци у позадини бунио те се непријатељски фронт није могао пробити и најзад да је у Русији избила револуција под вођством Керенског и проглашена република а цар збачен. Видевши све то дошао сам до закључка да је мој задатак промашио циљ и зато сам обуставио организацију народних чета за устанак.

Биће од интереса за анкету на који сам начин вршио организацију чета. То сам радио овако: скупим грађане из више села или из једног ноћу у заклонитом месту где сам им држао говор. У говору сам нарочито истицао да буду присебни да не губе наду на ослобођење јер ће му ослобођење скоро доћи а ради одушевљења говорио сам им да нам добро стоји код Битоља и да су ту и наши савезници који нас увек добро помажу; да одустану од шпијунаже и доставе један другог, да све спорове између себе суди суд који они сами себе изаберу јер ће тај суд правичније судити но да им суди непријатељ, да се од интернирања и други дажбина спасавају новцем, да се узајамно помажу и одржавају и да новчано помажу сиротињу и чиновничке фамилије; да се све прикривено оружје извади, очисти и спреми и подмаже, да спреми муниција и експлозиви, да један другом позајме оружје ко има више, чак су они који су већу количину имали добивали и награду; да између себе изберу једног старешину који ће водити чету која се звала сеоска или општинска чета. Наредио сам да, њихов суд који они буду између себе одредили никакве смртне казне не може извршивати док мене не известе и јаке доказе о кривици не поднесу са 6 подписа виђених грађана. Да се покоравају бугарским властима, по могућству давање што год могу али опет не све јер би се то приметило да се по чијем наговору не даје а то би имало ирђави последица, и најзад да сва лица — четнике који немају моју легитимацију са мојим печатом ухвате и мени спроведу.

Петог Јануара 1917 г. стигло наређење да се образују наборне-регрутне комисије, да се праве спискови по општинама за позив способни грађана од 18—45 година. Ово је усколебало народ доста јер се видело шта Бугари намеравају, питали су

ме из свих крајева: Нишког, Топличког, и Врањског окр. шта да се ради са овом регрутацијом. Ово је било врло крупно питање за мене и ја га нисам могао сам решити. За то позовем већ већи број виђени људи из разних места и на разним местима одржим савет са њима шта треба да се ради. Моје је мишљење увек било и то сам на свима саветовањима истицао да се ни покоју цену не пристане на регрутацију. Јер по моме схватању било би убитачно по нашу нацију јер би се утврдило бугарско мишљење да је Поморавље њихово, сем тога на регрутацију би изашло 60—70 хиљада људи и најзад бојао сам се да кад чују наши војници на фронту изгубити морал и клонути духом и не почну се предавати или ако то неби урадили они би се крвно завадили између себе: солунци и ови нови бугарски војници кад би се доцније састали. У томе су ме сви једногласно помагали. Ни један апсолутно није био за регрутацију. Баш они крајеви за које се мислило да су уз Бугаре они су баш били најодлучнији у томе. Има доста случајева где по неки није имао никог за регрутацију, па су и они били одлучно против регрутације н. пр. Прока Чавић из Прекадина.

У месецу фебруару отпутовала је бугарска комисија у Куршумлију да регрутује. Да би Бугари у овоме успели они су код Арнаута организовали једну банду против Србије и мене и позвали је да помоћу ње изврше регрутацију.

Ова ствар, за мене врло важна нагнала ме је те сам у селу Обилићи у кући Милутина Драговића нар. посланика скупио све виђеније људе и виђеније четнике од који су доцније изабрани за војводе и одлучено је да се дигне устанак. Ја сам то сузбијао али уза се имао сам Гос. Дрљевића а сви су остали били за устанак. Да би то осујетио и да би се ствар расплинула ја четнике испошљем за Књажевац и Пирот те да на тај начин тамо упутим најватреније поборнике за устанак али се и тиме није могло да постигне јер су заробљавања већ отпочела, и отпочети се морало јер се није имало куда.

То је све било 9 феб. 1917 г. као што рекох у кући посланика Драговића. Ту је утврђен и програм рада. Професор Радовић проглашен за војводу и упућен за пиротски окр. а професор Тошко Влаховић за команданта краинског округа да тамо оду и изврше организацију. Ово сам учинио у циљу да њих као јаче потстрекаче удаљим те да на тај начин сузбијем струју за устанак. Капетан Влаховић и поп Димитрије Димитријевић остали су за врањски округ. Коста Војиновић одређен је за Копаоничко-ибарски одред. Тог дана извршене су и две смртне казне на два четника: Мирком Добричанином братом поп Секуле Добричанина и Михаилом Н. зато, што су узели неком Дини грку кафеџији из Косанчића 12000 дин. од који 8000 дин му враћено.

Почев од 8/II, па и 9 и 10 фебруара 1917 г. отпочеле су местимичне борбе у срезу јабланичком. Четници су ми доводили по 10—15 заробљени Бугара које сам ја пуштао и упућивао за Лесковац а нисам их стрељао. Ове местимичне борбе појавиле се зато што је свет одбегао у шуму у великом броју

и што су хтели разрачунавање сами на своју руку, а сем тога у разним четама и код разних четовођа — војвода било је и четника који моју немају легитимацију, а такви су и могли подбости народ на борбу пре моје наредбе. Издао сам строго наређење да се одмах умире и чекају моје наређење, ради умирења послао сам им поп Димитрија и Влаховића.

У путу 11 Фебруара 1917 год. сукобио сам се ја лично са бугарском коњицом која је ишла из Дубова ка јабланичком срезу. Потучем се са њима и заробим неколико коња и војника а неколико и погинули а остали се разбегли. То ми је био први сукоб са Бугарима одкако сам овамо дошао.

Између 12 и 13 фебруара био сам у селу Пасјачи где ми четници доведоше бугарску патролу од 3 војника, код којих претресом нађем поверљиво наређење бугарске врховоне команде, које наређење било израђено на машини, те ми је и улевало веру да је аутетично, где врховна команда наређује свима комисијама регрутним и командантима да се одмах одустане од реквезиције и злостављања народа; да се на леп начин народ покуша за њихову ствар јер се — вели се у наређењу — осећа да ће се дићи побуна под вођством Пећанчевим који је ту. На завршетку вели се у наређењу „да се свом силом настане да се пронађе и убије Пећанац а после ће се регрутација наставити и извести на бољи и лакши начин".

Ова наредба дала ми је повода те сам одмах издао најбржа наређења за угушење буне. Целе ноћи радио сам и издавао наређења да се сви врате кући и оружје прикрију јер неће бити интернирање нити терање у војску. Шесет и три наређења за толико општина написана су и послата. Овим наредбама народ није придавао никакву важност, чак сам од поп Димитрија добио и прекор како сам се брзо охладио. У путу дознадох да се борба води око Куршумлије куда сам се и упутио, а на уласку у саму варош дознадох да је устанак букнуо у целом срезу косаничком. Појурио сам лично сам да угушим устанак, али у путу за Куршумлију, између среза косаничког и прокупачког наиђо на борбу где се народ бори са пола батаљона бугарске војске. Бугари су били заузели положај Плочник, а то је онај положај где је Лазар 1372 г. потукао Турке. Ударио сам са коњицом Бугаре у леђа и принудио на предају. Са заробљеницима сам поступао добро јер сам знао да ће устанак као преран пропасти.

У Куршумлију сам ушао 16 фебруара 1917 год где сам био бурно дочекан и од народа и од устаника а Војиновић је ушао 14/II. У своме одпоздраву рекао сам народу да је пренаглио, али кад је ствар већ отпочела и ја се придружујем. У томе чу се из народа „па докле ћемо да трпимо"? У томе добијем вест да је и Лебане блокирано и да се очајна борба води у целом јабланичком срезу.

Да би спасао ова два места — Лебане и Куршумлију — решим да устанак проширим те да дам маха да се умешају и стране силе заинтересују. Издам прокламацију за општи устанак, али народ и без мога наређења почео већ напад и на Про-

купље где су се водиле уличне борбе ма да моје наређење никад није било за уличне борбе већ само за блокирање, јер уличне борбе доносе велике жртве за нападача.

Пошто сам поставио власти у Куршумлији кренем за Прокупље и 17 фебруара 1917 год. и сам уђем у Прокупље где сам на улазу дочекан од грађанства. Доласком мојим у Прокупље обуставим уличну борбу и на миран начин натерам Бугаре на предају. Са заробљеним Бугагрима поступао сам лепо а то сам и грађанима препоручио и ови су послушали мој савет и неред је брзо угушен, што се у револуцијама ретко дешава.

Фебруара 18 дознам да се из Ниша креће велика бугарска војска са артиљеријом. Кренем напред са организованом четом. Утом нам стиже и помоћ из крушевачког округа, велика потпора из Сталаћа и Рибарске бање. Израдио сам план одбране и распоред самих устаника. Ја сам држао долину Топлице са центром где сам се сукобио са бугарском војском на Дебелом брду и Александрову селу. Пробио сам десно непријатељско крило и пошао ка Нишу. Два батаљона бугарске војске видећи то напусте положај и врате се уз велику борбу на Мрамору буду натерани да побегну к' Нишу. Пребацим једно одељење коњице ка Црвеном крсту да маскирам напад од Црвеног крста, управо да изведу демострацију. Моје предње одељење дође до пруге и ту се задржи по моме наређењу.

19 фебруара наредим да се повуку сва оделења на леву обалу Мораве и држе се али да се даље не напада.

20 феб. пало је Рибаре и Бугарска војска заробљена, а наши су продужили у правцу Сталаћа. Рачунао сам да ће ме непријатељ победити долином Топлице али он успе да ми пробије лево крило које се наслањало на Јастребац, јер је ту свом снагом која је дошла из Румуније напао.

21 феб. стигну Арнаути из Косовског и Митровачког краја ради преговора, да и они тамо дигну устанак. Захтеви њихови били су сведени на то да они само пад Ниша чекају па да заузму Митровицу, Приштину и Пећ. Ја то раније нисам учинио а могао сам без по муке заузети Ниш да сам хтео; сада пак по њиховом захтеву нисам га могао заузети због јачине бугарски трупа које су дошле. Непријатељ се бранио артиљеријом из града, Новог казненог завода и из Бубња. У томе се појави побуна и са десне стране Мораве, из Заплања, Сврљига и.т.д и непријатељ би принуђен да преполови своју снагу и баци је тамо. Три покушаја његова да пређе Мораву одбијени су од нас ту код Мрамора и околине.

Непријатељска војска била распоређена овако: Сталаћ до Кукавице планине са леве и десне стране Мораве; два немачка пука била су у околини Гилана, а ти пукови дошли су са солунског фронта, и најзад једна аустро-угарска дивизија од Сталаћа правац — Брус, — Рашка — Санџак, јер се један део био побунио у том крају.

У почетку буне у округу Топличком било је моје наређење да се на аустријској окупираној територији Србије ништа не предузима нити што отуд узима и пљачка. Аустријанци су дошли Бугарима у помоћ и близу села Плочника сукобили

се са нама но враћени на Блаце и у Јанкову Клисуру где је вођена очајна борба. У овоме устанку биле су очајне борбе са Бугарима на Гребцу и у Јанковој клисури са Аустријанцима.

На дан 25 феб. 1917 год бројно стање пушака било је 14272 пушке разнога система.

Феб. 26 добијем извештај да су се арнаути поколебали и побунили и почели ме нападати с леђа од старе наше границе. И ја издам 27 феб. наређење за опште повлачење и без икакве борбе у правцу ка Куршумлији те да сузбијем Арнауте. Све заробљенике оставили смо у Прокупљу и селима неповређене. Успем да вратим Арнауте пошто су били попалили нека села наша.

Видећи да се немогу даље држати ја седнем и напишем једно лажно извешће упућено тобож нашој врховњој команди и то на француском написано, у ствари оно је написано да дође бугарском команданту дивизије генералу Тасеву у Ниш, као да сам одступио ка Призрену и да сам рањен и остао у Албанији и они пошаљу тамо војску са артиљеријом и ова нападне Албанске планине.

Као што се види то је писмо имало успеха. Ја пак са неколико својих оданих пријатеља потајно се повукао и од 10 Мар. до 10 Априла 1917 г. сем неколико моји пријатеља није нико знао да сам ту већ је сваки веровао да сам ја отишао на фронт, како сам ја уосталом и пустио био глас.

Али дознам да су четници остали у великом броју почели пљачкати и убијати народ за ситницу, будем на савет неколико трговаца и пријатеља који су самном били да се поново пријавим тј. појавим, и то сам учинио и објаснио народу да сам поново са аеропланом с фронта дошао. Са неколико смртних казна ред је повраћен.

После месец дана од устанка морал се код народа повратио толико да тој збиља било чудновато. Тоје вероватно зато што је свака кућа имала свога у шуми и народ је долазио као да ништа није ни било ни попаљено.

По подацима прикупљеним остало је после устанка 2574 четника у окрузима Нишком, Топличком и Врањском.

Извршио сам поново организацију чета четника који су остали и распоредио их у 34 чете по разним местима због тешкоћа за исхрану у које се тада оскудевало. Дисциплина се није могла баш брзо поправити због оскудице у храни, а контрола се јака није могла ни водити јер су чете јако биле разбачене.

У том времену чуло се јако бомбардовање с фронта. Скупим један мали савет од чиновника и трговаца који су били код мене и посаветујем са са њима о томе да би добро било да из четника издвојим све оно што није добро и непоправимо па да са њим одем тобож на фронт а у ствари био ми је циљ да пређем на бугарску територију. Тога ради наредим на Ђурђевдан концентрацију свих чета у Видовачи планини, дошле су све чете сем Војиновић 200 четника који нису дошли. Из целокупног броја четника издвојим — изберем 600 четника непокорних и непослушних.

Априла 24 кренем преко врањског округа, пређем неопажено стару границу и 1 Маја 1917 г по старом нападнем Ристовац, срушим ћуприју, станицу побијем 52 војника и њиховог старешину. У том стигну два воза Немаца и борба отпоче на нож где ја изгубим 72 четника. Пробијем се и продужим правац Козјак више Куманова и одатле пошаљем једно оделење ка Кратову са задатком дали је пробијен солунски фронт. Дознам 5 Маја да фронт није пробијен ја се реших да свом снагом, а придружило ми се још 132 четника из нови крајева око Куманова са једним свештеником на челу, кренем правац за бугарску границу ка варошици Босиљград, са намером да нападнем Софију. При уласку у стару бугарску нисам палио али сам уништио од живља све оно што је вредело. После мале борбе заузмем Босиљград и спалим га до темеља. Продужим правац Велики извор пут Софије и уђем за 63 км., а затим се вратим лево бочно куда сам палио сва села докле год нисам на границу према Власини изашао. Ту је дошла велика бугарска војска да спречи напад и уништавање. Ово је успело да се војска из окупационих крајева повукла да брани саму Бугарску и за месец ипо дана било је спокојство у целом окупационом крају јер војске није било. Од интереса је забележити да сам при упаду у Бугарску имао прилике да видим да су наши четници наилазили на одело своје браће која су стрељана од Бугара тамо око Сурдулице одмах по њиховом уласку 1915 г.

Пиротски и Краински одред слали су своја одељења у Бугарску да стварају неред, али су од малог значаја.

Највеће сам штете наносио непријатељу са тајним организованим извртањем возова без експлозије а то сам радио на тај начин што сам шине рашрафљивао на малим кривинама, помоћу фран. кључа и једне нарочите ћускије специјално за тај посао. Тако сам размицао и једну и другу шину међу којима сам додавао по једно парче гвожђа да се неби састале услед наилазећег воза и његовог терета. То је увек избацивало возове из колосека и тим причињавало велике штете. Томе нису могли ући у траг.

Ово је све рађено до Августа месеца 1917 год. док нису ухватили једно писмо упућено Радовићу где сам му наредио како да се штета непријатељу наноси. То је писмо сам Генерал Тасев носио по народу и читао га са речима тешко је молити победник побеђеног али ја сам принуђен молити Пећанца да са овим престане.

Са свима четничким организацијама имао сам и одржавао сам везу увек и брзо. У половини месеца Августа уватио сам везу и са четницима из Ерцеговине којих је доста било. Као и један део Ужичког округа. Послао сам им правила за рад али та чета која је то носила изгинула у близини Ивањице у неком селу. Са Црногорским четама ухватио сам везу али те чете биле без значаја јер нисам стигао да извршим организацију.

По повратку из бугарске донели смо доста новац и свуда смо плаћали народу. Нико нигде није ручао џабе, јер је сваки четник имао више од 30000 дин. пошто смо из бугарске донели више од 500000 дин.

Касом никад нисам руковао, већ је тиме руковало финансиско лице порезник Угриновић из Београда.

У октомбру месецу дознало се да је аероплан пао са неким официром Илићем у Пустом Шилу где су несрећом и били заробљени. Говорило се тада да је Илић донео око ½ милиуна дин. и план за цео рад, али све је то пропало јер је по несрећи он одма заробљен а аероплан и новац запалио.

Тада је настало најкритичније време за народ и четнике јер су дошле шест и више чета од најгорих зликоваца које су вршиле страшан терор нарочито према четничким породицама.

Морал код четника опао је, почели су се предавати и одавати своје другове и главније људе, а велики је број четника и погинуо.

Организован је цео народ против мене под притиском бугарски власти.

Пошто нисам могао повратити морал код четника нити четама управљати јер су чете биле растурене, ја будем принуђен и пређем на аустријску територију у почетку 1918 год. где сам остао до половине марта 1918 г., када се опет вратим у Топлички округ са своји 12 другова, где сам остао до 15 Августа 1918 г. без икакве штете по народ нити је непријатељ знао да сам ја ту.

Помислио сам тада да ни те јесени нема наде на пробијање фронта, решим се да одем у Санџак, где ме је и наша офанзива затекла. Организовао сам одмах чете, заузео Пећ и друге вароши и прокламовао Црне Горе и Србије; предао Французима 12000 заробљеника међу њима више од 600 официра виших и нижих; предао им материјала у више милиона динара као и готовог новца 500000 дин.

За сво време ове акције издавао сам наређења да се нигде не пљачка.

У Прокупљу је образован комитет противу мене од тамошњих грађана са задатком од бугарски власти да ме пронађу. Ја сам знао за то, зато сам и издао наређење да сви против мене говоре, грде ме само нек се спасава народ.

Знам да је члан тога комитета Таса Китић био у бугарском преком суду. Дали је кога тамо спасио или је намерно гледао уништават тамошњи живаљ незнам.

За све време акције извршио сам 173 смртне казне међу којима је било из разних округа, ту је било и робијаша пуштени са робије. За сваку смртну казну сачињена је смртна пресуда од три судије међу којима је било и правника. Те пресуде у колико су биле код мене налазе се у одбору за злочинства бугарски зверстава, а један је део те архиве и уништен.

За све време ове акције учињен је дуг око 300000 дин. Ту улазе и реквизиције стоке и позајмице код општина, од које суме обавезан сам ја 50000 дин а за остало нисам обавезан већ је то обавезна држава ако оће да врати.

Толико сам имао да кажем ради обавештења анкете о узроцима побуне, а додајем да овако велики устанак не би био да ја нисам дошао ради организације чета. Вероватно би многи из овога краја, који је насељен Ужичанима, Пећанцима и Црногорцима и устали али би тај устанак био неорганизован и био би од малог значаја.

Тако исто додајем и то да је овај устанак Бугаре намераване регрутације и у осталим окрузима, а тиме је спасена част наше нације јер да је регрутовање изведено Бугари би се јавно хвалили да је Поморавље њихово, да је ту њихов елеменат који се регрутовању није противио.

Молим са своје стране да анкета има све ово у виду и да било у извештају скупштини било на други који начин ода хвалу и признање народу овога краја који се жртвовао за спас части народне. Поред тога да му се што пре материјално притекне у помоћ ради подизања кућа и порушени читави села и ради обнове његове привредне снаге.

Коста Пећанац

Оверавају

за секретара
члан
Драг. В. Симић.

члан анкетног одбора
Никола М. Марковић“[1]

---

[1] Оригинал у архиви Војноисториског института ЈНА, кут. 79 рег. бр. 15

ИЗВОРИ

Архива Главног генералштаба бивше југословенске војске о Топличком устанку која се налази у Војноисториском институту ЈНА.

Бугарска зверства у Врањском округу, I и II књига од Динића Сретена, Београд 1922.

Топлица у прошлости од Марковића А. Миленка, Ниш 1933.

О Топличком устанку од Поповића Боже, Лесковац 1927.

Побуна у Топлици и Јабланици од Јовановића Љубе, Београд 1919.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, 1914—1918, — књиге: VII, XV, XXI, XXIII, XXIV и XXX. — Издато у Београду од 1931 до 1937 године.

Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Отаџбини 1916—1918 од Дерока В. Јована, библиотека „Ратника", Београд 1940.

Топлички устанак 1917 од Милинковића Михаила, Ниш 1927.

Топличка споменица — Београд 1934.

Стенографске белешке са Солунског процеса „Црној руци".

Стенографске белешке Народне скупштине. Дебата на 93 редовном састанку, држаном 12 априла 1918 на Крфу.

Разни чланци у „Политици", „Правди" и другим листовима.

Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915—1918 par les Bulgares en Serbie occupée. Tome I, II et III. Париз 1919.

Enquête faite par M.R.A. Reiss.

Kleinkrieg — Geschichtliche Erfahrungen und künftige Möglichkeiten fon Arthur Ehrhardt, Ludwig Voggenreiter Verlag, Поздам. 3, издање 1944.

Rapport de la commission interalliée, specialement designée pour constater les violations des conventions de la Haye et du Droit international en général commises de 1915 à 1918 par les Bulgares en Serbie occupée. Београд 1919.

Report on Bulgarian atrocities in Serbia by Wiliam A. Drayton.

САДРЖАЈ

Стр.

ПРИЛОЗИ

Др МИЛИВОЈЕ ПЕРОВИЋ
УСТАНАК НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1917

*

Језички редактор
Стеван Којић

*

Технички уредник
мајор *Слободан Митић*

*

Коректори
Михаило Јозић
и
Даница Глумац

*

Дато у штампу марта 1954 године
Штампање завршено августа 1954 године

*

Тираж 4000

Штампа Војно-штампарско предузеће — Београд, Таковска 34